Марияна Цибранска-Костова

Старият завет като юридически източник

Наблюдения върху славянската ръкописна традиция

Марияна Цибранска-Костова

Старият завет като юридически източник

Марияна Цибранска-Костова

Старият завет като юридически източник

(наблюдения върху славянската ръкописна традиция)

София
2016

Марияна Цибранска-Костова

СТАРИЯТ ЗАВЕТ КАТО ЮРИДИЧЕСКИ ИЗТОЧНИК
Наблюдения върху славянската ръкописна традиция

Издателство „Валентин Траянов“
ISBN 978-954-9928-69-3

Съдържание

Уводни думи

Значението на Библията за човечеството е толкова голямо, че с основание нейното проучване стои във фокуса на разнородни изследователски занимания от векове. Настоящият труд е посветен на един добре известен аспект на първия и по-стар дял на Библията – използването на Стария завет с юридическа функция. Тя произтича от приемането и спазването на Божия закон от древните израилтяни, но впоследствие първичните норми за правилно и неправилно, праведно и грешно, чистота и нечистота и т.н. придобиват особен авторитет в цялостната правна традиция, изграждана от далечното минало до съвременността. Законовите норми са неразделна част от Стария завет. Те могат да функционират самостоятелно или да бъдат вмъквани сред други юридически текстове и в други по характер юридически паметници, но групирането и систематизирането им винаги се прави на базата на точно определени съставни части от Стария завет и на ясната им *референция към наказателноправни, гражданскоправни, религиозни или общи морални отношения в човешкия социум*. Макар да са възникнали в значително отдалечена от съвременната епоха, тези нормативни текстове, наричани в самата Библия по различен начин – заповеди, закони, завети, повеления, заръчвания, заявления и дори съдби (В ъ л ч а н о в 1995: 12; **Нов библейски речник 2007**: 465–457), не са загубили своята правноисторическа сила и са останали един от основните източници за създаването на нови юридически

паметници и за развитието на юридическата традиция през Средновековието. Те формират обособен старозаветен правен корпус и се превръщат в основа за възникването на самостоятелни компилации или се използват под формата на отделни ексцерпти и библейски цитати.

Основната цел на настоящата разработка е *да разгледа функционирането на старозаветния правен норматив в естествената му текстова среда, т.е. в юридически паметници или сборници от юридически текстове в славянската (с особен акцент към южнославянската и в частност българската) ръкописна традиция.* Присъствието на четения от Стария завет в Евангелието, служебния Апостол и Паримейника не се разглежда като самостоятелна форма на битуване, тъй като, както ще се види, няма съвпадение между ексцерптите с юридическа функция и другите старозаветни перикопи от Петокнижието, които се поместват в тях. Така синоптичните таблици на старозаветните четения в най-ранния запазен паримейник – Григоровичевия от края на XII – началото на XIII в., показват, че най-много паримии се извличат от книга Битие, ексцерпти от която обаче не се включват в разбирането за старозаветен юридически норматив; в ексцерптите от книга Изход с богослужебна и юридическа функция няма съвпадение, а от останалите книги на Петокнижието, съдържащи правни регламентации – Левит, Числа и Второзаконие, в паримейниците се четат ограничен брой несъвпадащи ексцерпти (от Лев. само 5, от Числ. и Втор. по 7, но тези от Лев. и Втор. липсват в Григоровичевия паримейник – Рибарова, Хауптова 1998: 443–444). Наблюдава се и обратното явление. Има текстове с универсален морален характер и с изключителна популярност не просто в различни типове библейски преводи, а като вечни истини за света и човека. На първо място тук застават нормите на Декалога, които се откриват не само в старозаветни библейски преписи, но също така в Апостола и Евангелието, в редица правни текстове и

сборници от средновековната епоха до такава степен на разпространение, че предполагат провеждането на самостоятелно изследване върху славянските преводи на Десетте Божи заповеди и техните проекции в народната култура, авторската средновековна и съвременна литература и т.н. В някои случаи тук декаложните текстове от Апостола и Евангелието се използват като допълнителни източници за сравнение при формулиране на определени заключения.

От друга страна, тъй като е известно, че в цялата диахрония на юридическата книжнина през Българското средновековие *рецепцията на готови византийски образци остава основен фактор,* на практика настоящото изследване също се вписва в писмените прояви на рецепцията на византийската юридическа книжнина на славянска почва. Верността към „норматива“, зададен от Византия, се проявява дори в усвояването на периферни гръцки източници или на такива, които не добиват каноничен авторитет в самата гръцка църква. Следователно би могло да се очаква, че още по-ясно изразена би била тя по отношение на библейските текстове.

Структурната рамка на настоящия труд е избрана в съответствие с изложените по-горе съображения и се опира на функционалното разделение на вехтозаветния правен норматив в две основни форми на битуване:

1. *Самостоятелни старозаветни юридически колекции.*
2. *Включването на отделни вехтозаветни ексцерпти под формата на правни регламентации или библейски цитати в други юридически сборници и паметници.*

Във връзка с основната цел на труда за обект на изследване са избрани изявени текстови представители на двата типа, за които е известно, че са добре документирани с оцелели славянски преписи и съответстващо влияние в южнославянската книжнина.

Конкретните задачи, които настоящият труд решава в хода на изложението, могат да бъдат формулирани по следния начин:

I. Езиково-текстологични

– Проучване на текстовата история и изработване на археографска база данни за текстовете, преписите и съответните ръкописи;

– Създаване на диагностични езикови бази данни за граматическите и лексикалните особености на вехтозаветните юридически преводи, за преводните юридически термини, понятия и специфичната лексика за юридическия дискурс;

– Съпоставка на отделни ексцерпти с юридическа функция и битуването на същите ексцерпти в другите типове старозаветни библейски преводи – богослужебен (паримеен) и небогослужебен (чети-превод) с цел да се обогатят изследванията върху средновековния славянски библейски конкорданс;

– Съпоставката им с първите новобългарски старозаветни преводи и преводите на съвременни езици при разрешаването на определени тълкувателни и лексико-семантични въпроси;

– Изучаването на старозаветните юридически ексцерпти в контекста на славяно-гръцките книжовни отношения.

II. Културноисторически

– Проучване на мястото и ролята на старозаветните норми във византийското и славянското преводно право;

– Проучване на старозаветните модели, свързани със *закона*, *властта* и *владетеля*, които допълват представата за историческия контекст на възникване на старозаветните юридически преводи и тяхното по-нататъшно разпространение.

Изворовият материал в труда – както основен, така и сравнителен, няма претенцията за изчерпателност. Той е подбран съзнателно в рамките на достъпните източници за изпълнение на определените цели и задачи, без да се разводнява изложението с пълна систематизация и използване на всички старозаветни библейски преписи, които съществуват. По същите причини не се развиват специално съпътстващи проблеми от общ богословски и правен характер, в центъра на които Старият завет

стои от векове. Авторката има съзнанието, че пристъпва към една богата всеобхватна тема, но че тя трябва да бъде поставена в определени изследователски рамки. Най-важните текстове, с които се работи, са подложени на конкретна езиково-текстологична обработка под формата на приложения към отделните глави на труда или наборни текстове вътре в тях, с което се цели да се улесни тяхното следващо използване както самостоятелно, така и във връзка с други проучвания. Независимо че част от източниците са добре известни в славистиката от няколко века, а някои от тях са и основополагащи за темата на труда (например Иловичката кормчая от 1262 г.), те не са достатъчно достъпни за широки научни среди. Това обуславя наборното им представяне.

Приятно задължение на авторката е още в уводните думи да благодари:

– на доц. д-р Иван Христов от Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ за предоставената софтуерна програма за лексикална обработка на средновековни текстове и за оказаната помощ при нейното приложение към вехтозаветния юридически материал;

– на доц. д-р Веселка Желязкова и проф. д.ф.н. Татяна Славова за оказаното съдействие някои преписи да бъдат взети под внимание в труда, но преди всичко за корекциите и препоръките към готовия текст;

– на Хилендарския научен център в Университета на щата Охайо, гр. Кълъмбъс, САЩ, лично на неговия директор проф. П. Матеич и на д-р М.-А. Джонсън за предоставените безвъзмездно дигитални копия на някои от използваните ръкописи.

Първа глава
Старият завет като Божи закон – исторически основания

Старият завет – пресечна точка на библейските и юридическите проучвания в славянската ръкописна традиция

Старият завет е свещен свод от свитъци на древните израилтяни и образец за културните традиции на юдаизма, създаден на иврит с частични текстове на арамейски език в продължителен исторически период още от XIII–XI в. до IV–I в. пр.н.е. Той се състои от така наречения канон на Стария завет (официално признат корпус от книги), чийто брой варира според това кои от тях се считат за канонични в различните християнски вероизповедания. В православната църква книгите на Стария завет са общо 50, от които 39 съответстват на канона на Еврейската библия, така наречения еврейски канон. По този начин се отпечатват книгите на Стария завет в официалното българско синодално издание на Библията (Б и б л и я 1982). В протестантството обаче техният брой остава само 39, а в католическата църква се признават 46 книги. В самата еврейска традиция 39-те книги са обединени в цялостен корпус, наречен Танах или Танак (Еврейската библия), създаден окончателно приблизително през 500 г. пр.н.е. Названието представлява акроним от трите раздела, чиито имена на иврит в оригинал започват със съответните букви: Тора (закони, предписания и постановления); Невиим (пророци) и Кетувим (писания). Измеренията на Стария завет в културните традиции на човечеството са големи и разнопосочни, но неслучайно според легендите при превода на Септуагинтата – превода на Еврейската библия на гръцки език, осъществен от 70 книжовници (всъщност 72, по шест от 12-те израилски ко-

лена) в средата на III в. пр.н.е., по времето на гръцкия управител на Египет Птолемей Филаделф (285–247 г. пр.н.е), най-напред е преведено Петокнижието, т.е. първите пет книги на Стария завет. По-късно са били преведени и останалите библейски книги. Именно Петокнижието задава основата за юридическия аспект на Стария завет, който ще ме занимава в следващото изложение. Правната тематика е само една от многообразните сфери на проявление, в която до наши дни продължава да битува богатото историко-археологическо, богословско-догматическо, екзегетическо и културологично съдържание на Стария завет. Следователно юридическият аспект на Стария завет е колкото самостоятелен, толкова и обвързан с цялостното съдържание и възприемане на Библията. Във всяка национална книжовна традиция библейските преводи играят основна роля.

В последните двадесет години в българската и в международната медиевистична славистика проучването на типовете библейски преводи се превърна в особено актуален въпрос. В увода към обобщаващото изследване върху старобългарските преводи на Стария завет С. Николова отбелязва: „...сигурните изследователски решения, свързани с проблематиката на средновековните български небогослужебни текстове на Стария завет, са малко" (Николова 1998: 12). Независимо от невъзможността на този етап да бъдат формулирани категорични изводи, независимо от това като относително богати или относително бедни се оценяват изворовите данни за различните старобългарски старозаветни преводи, съответно броят на самите ръкописи и текстове, които ги съдържат, няма никакво съмнение, че Старият завет присъства осезаемо в културната традиция на българите и цялото славянство. От времето на формулирането на горния цитат до днес картината на средновековните библейски преводи на Стария завет се намира в непрекъснат процес на обогатяване (Славова 1999; 2009а; 2010; Желязкова 2005; Желязкова 2006а; Желязкова 2006б; Zhelyazkova 2015; Николова 2005 и др.). Българското средновековие познава различни преводи или

редакции върху по-стари преводи на относително пълния библейски вехтозаветен корпус с богослужебна функция (така наречения паримеен превод), за извънбогослужебна употреба (така наречения небогослужебен, чети-превод) и тълковен. Според писмените сведения за пръв път на славянски език цялостният превод на Библията в 60 книги без Макавеите е осъществен от св. Методий по време на архиепископската му дейност в Панония и е завършен непосредствено преди смъртта на първоучителя през 885 г. Това агиографско сведение от Пространното житие на св. Методий по най-ранния му препис в руския Успенски сборник от XII–XIII в. се подкрепя и от други извори (Йоан Екзарх в „Богословие", Проложното житие на Кирил и Методий, Краткото (Проложно) житие на Методий – С л а в о в а 2009а: 95), а в редица библейски книги, като Битие, Изход и др., учените откриват архаични езикови черти и безспорни следи от глаголически протограф (С л а в о в а 1995; С л а в о в а 2009а: 99; Ж е л я з к о в а 2006а: 23; П и ч х а д з е 1986; П и ч х а д з е 1996; М и х а й л о в 1912). Сред научните среди обаче то продължава да се възприема противоречиво. Пълен съхранен славянски превод на Библията, както е известно, може да се открие едва в Генадиевската библия от 1499 г. Изворите говорят също така за превод на Стария завет (или според учените по-точно за преславска редакция на съществуващия по-ранен (Кирило-)Методиев превод), като тук мненията варират за кои точно книги става въпрос – дали само за книги Царства, или за цялото Осмокнижие. Този превод или редакция на по-стар превод е извършен от Григорий презвитер по времето и по нареждане на княз Симеон, както осведомява добре известната бележка на книжовника, поставена след текста на книга Рут в Архивския хронограф (Н и к о л о в а 1998: 17; Н и к о л о в а 2005: 75; С л а в о в а 2009а: 101; С л а в о в а 2010: 27). В последните години все по-убедително се налага мнението, че в преславския книжовен кръг е редактиран първоначалният Методиев превод на Осмокнижието, а следите от тази редакторска дейност могат да се открият в руските хронографи (П и ч х а -

д з е 1996; С л а в о в а 2009а: 101; С л а в о в а 2010). Активните проучвания върху Архивския хронограф, руски препис от края на XV в. на хронографска компилация, възхождаща към Първото българско царство и към самото начало на X в., както и самата дигитализация на ръкописа на сайта Cyrillomethodiana, откриват поле за конкретни изследвания върху преписа на Осмокнижието в него, който заема приблизително една трета от общия му обем и без съмнение принадлежи на архетипа на сборника от времето на княз Симеон (т.е. до 913 г., докогато българският владетел носи тази титла – С л а в о в а 2010: 28). Последният значим, макар и също дискусионен културноисторически факт е свързан с Патриарх Евтимий и дейността на Търновската книжовна школа. По мнението на някои изследователи и особено на К. Кабакчиев е възможно по време на пребиваването си в манастира „Св. Троица" бъдещият търновски патриарх да е извършил превод или редакционна поправка на Петокнижието, като е сравнявал както с първите славянски преводи, така и с гръцките оригинали (К а б а к ч и е в 1997; Н и к о л о в а 1998: 18.). Данни за отношение на големия книжовник към Стария завет наистина се съдържат в „Похвално слово за Евтимий" от Григорий Цамблак, но без да става ясно конкретно за кои библейски книги се говори (Н и к о л о в а 1998: 14). В творбата Патриарх Евтимий, наречен „втори законодател", дори е сравнен с Мойсей. Тъй като старозаветните книги не са назовани поименно, сведенията на Григорий Цамблак продължават да са обект на различни тълкования. При това, без да се отрича стойността на творбата като исторически извор за делото на Патриарх Евтимий, трябва да се отчита, че тя съдържа типични и в известна степен задължителни за средновековната картина на света символични и алегорични интерпретации, които също би следвало да се вземат под внимание при отсяването на данните с потенциална историческа достоверност. Факт е обаче, че една група южнославянски преписи на старозаветните книги на Петокнижието носят общи езикови признаци и в научната литература се означават като среднобългарски, търновски.

Към всички изброени данни, които вписват старозаветната в цялостната книжовна традиция на славянството, следва да се добавят някои хронологически ориентири за сложната природа на вехтозаветния библейски текст в диахрония.

Първият от тях е свързан с *неравномерната пространствена и времева съхраненост на отделните книги на Стария завет в цялостната славянска ръкописна традиция.* Този извод се налага още при справка с Описа на Р. Матиесен на славянските ръкописи, които съдържат части от Стария завет (Mathiesen 1983). Дескрипторът изследовател с основание споделя: „Each translation of a part of the Bible into Church Slavonic has had its own history, which offers its own set of problems to a would-be editor“ (Mathiesen 1983: 8). Бих добавила, че също такъв кръг от самостоятелни въпроси повдига работата върху определено функционално приложение на старозаветни текстове, съответно не само работата на издателя, но и тази на изследователя. Така например най-важният от българските вехтозаветни преписи е ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург от първата четвърт на XIV в., предназначен за индивидуално четене. Началото и краят на ръкописа липсват, наличният текст включва следните библейски книги: 1–4 Царства, Пророчески книги – 19, повечето от които с тълкования на Теодорит Кирски (393–457), Притчи Соломонови, Песен на песните, Премъдрост на Иисус, син Сирахов, Йов. Това е най-важният български средновековен ръкопис, който съдържа старозаветни книги и е предназначен не за богослужебна употреба, а за индивидуално четене. С представените в него изцяло или частично 23 старозаветни книги той е най-пълният известен до момента български средновековен ръкопис с книги на Стария завет. Както се вижда обаче от състава на библейските книги в ръкописа, в него няма включено Осмокнижие и следователно той не може да се използва за целите на настоящата работа. Негова специфична отлика е нехомогенността на езиковото състояние в отделните библейски книги. Това свиде-

телства в полза на предположението за тяхната самостоятелна преводаческа история (Николова 1998: 19). Ръкописът стои в основата на мащабния издателски и изследователски проект на Кирило-Методиевския научен център към БАН, посветен на проучванията върху средновековните български библейски преводи с основната цел да се отговори на въпросите за времето и мястото им на поява, за тяхната езикова характеристика и за начина на тяхното съвременно обнародване. Резултатите от този проект вече са налице в три тома (Златанова 1998; Тасева, Йовчева 2003; Илиева 2013). В. Желязкова активно работи върху българската традиция на книга Изход, като освен цитираните в настоящия труд нейни статии се очаква и критическо издание. В уводната част към споменатото изследване С. Николова отбелязва общо 18 ръкописа, свързани с българската средновековна писмена история на Стария завет, от тях 12 само с библейски текстове (Николова 1998: 18–19). От тези 18 ръкописа обаче само 5 притежават в състава си Осмокнижието (Петокнижието). От друга страна, единственият оцелял препис на Петокнижието от XIV в. е ръкопис ф. 304, ТСЛ № 1 от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра в Руската държавна библиотека в Москва, известен още като Лавърско петокнижие (Славова 1999 и посочената там библиография). Той е най-старият известен руски препис. Ръкопис ГИМ Барс. 3 пък е най-старият южнославянски препис на Осмокнижието от 80-те–90-те години на XV в. Той е свързан с разпространението на книжнината на Второто българско царство отвъд Дунав, във Влахия и Молдова (Желязкова 2005; Желязкова 2006а; Желязкова 2006б; Николова 1998: 23; Николова 2005: 64). Този ръкопис е представителен за една богата група преписи, които по езикови черти могат да се нарекат среднобългарски, търновски. В българските ръкописни депозитории е оцелял един-единствен вехтозаветен препис на Осмокнижието, така наречената Пшинска библия от първата четвърт на XVI в., ръкопис № 351 в Църковно-историческия и архивен

институт към Българската патриаршия (**Христова, Мусакова, Узунова 2009**: 26–27; М и н ч е в 2011), който изследователите отнасят към едно от разклоненията на южнославянската традиция на Петокнижието от западните български земи или Сърбия (Z h e l y a z k o v a 2015).

Дори само подборно изброените факти разкриват една от основните трудности пред изследователя на славянските и старобългарските преводи на Стария завет в диахрония – *различна стратификация на изворовите данни по хронология, степен на запазеност и състав на старозаветния текстов корпус.* Това обстоятелство неизбежно се отразява на проучването на юридическия аспект на Стария завет, на избраната структура на настоящия труд и на използваната в него методология.

Съществуването на още една сфера на проявление на вехтозаветното наследство, каквито са библейските закони, изисква вниманието да се фокусира специално върху следните два проблема:

1. Съществува ли самостоятелна преводаческа традиция на онези части на Стария завет, които имат правен характер, и ако да, какви са нейните езикови признаци?

2. Какви са релевантната ръкописна продукция и съответният социокултурен контекст на възникването и разпространението на тази преводаческа традиция сред южните и източните славяни?

Употребата на старозаветни текстове с юридическа функция произтича, както бе посочено, от високия нормативен престиж и авторитет на Божия закон в правната традиция на човечеството. Най-старите библейски текстове, представящи обичайното и наказателното право на израилтяните, задават разпознаваем семантичен код на текстово равнище още във византийската традиция, а впоследствие при тяхната рецепция в славянска среда. С тази своя битност Старият завет застава във фокуса на пресичане на две изследователски полета – библейските и юридическите преводи на славяните. Когато едни и същи час-

ти на Стария завет се използват с различна функция, възниква въпросът *какви рапознавателни особености придобиват те и какви взаимоотношения се пораждат между различните типове преводи на едни и същи библейски микротекстове.* При това и проучването на библейския, и проучването на юридическия аспект се основават на общи цели и задачи за двете изследователски полета в цялост, които схематично могат да се представят по следния начин:

а) За Стария завет

– Създаване на бази и суббази езиково-текстологични данни за типовете преводи на библейския вехтозаветен корпус с богослужебна функция, извънбогослужебна употреба и тълковен.

– Уточняване на броя, вида, произхода и езиковата редакция на ръкописите, запазили тези преводи.

– Издаване на текстове, необходимост от библейски вехтозаветен конкорданс.

– Разрешаване на спорни атрибуционни и общи културноисторически въпроси.

– Лексикографиране, тъй като в Старобългарския речник поради характера на текстовия корпус на класическите старобългарски паметници попадат малък брой старозаветни части. На практика до момента Петокнижието не е лексикографирано в пълнота според различните преводи и редакции в нито един от основните диахронни речници. Обработени с оглед на лексиката са основно Псалтирът, отделни книги на пророците (Т а с е в а, Й о в ч е в а 2003; И л и е в а 2013), а от по-късните извори – Паримейникът (Р и б а р о в а, Х а у п т о в а 2014).

б) За юридическите текстове и паметници

– Издаване на юридически текстове и тяхната археографска характеристика.

– Лексикална обработка и лексикографиране, тъй като за голяма част от известните текстове на светското и църковното право това не е извършено в пълнота. Така двупосочните славяно-гръцки словоуказатели към Ефремовската кормчая от XII в.,

съхранила старобългарския превод на Синтагмата от 14 титула в третата Фотиева редакция без тълкования (Максимович 2010), остават единствени по рода си за Кормчаята книга, макар че славянски материал от различни кормчии присъства подборно в класическите диахронни речници на И. И. Срезневски, Фр. Миклошич, А. Востоков, Дж. Даничич, както и в съвременните руски многотомни поредици. Други кормчии и особено разпространяваните в Славянския юг досега не са били системно лексикографирани. Това с особена сила се отнася до една основна кормчая, която ще ме занимава тук – Иловичката от 1262 г. Липсата на индекс на словното ѝ богатство частично се компенсира от известните разработки на В. Ягич, А. Белич, а в по-ново време на Й. Райнхарт (Jagić 1874; Белић 1936; Райнхарт 1983; Райнхарт 1985), които привеждат списъци от думи, своеобразни малки бази данни от лексика, създавани несистемно и според интереса на изследователя. Подобни бази данни самият В. Ягич сполучливо нарича „rieči spomena vriedne“ (Jagić 1874: 83–93). Те имат безспорно значение като етап в познаването на езика на кормчиите в цялост. Въпреки това все още остава празнината от непознаването в пълнота на лексикалния състав на славянските светскоправни текстове, сред които на първо място следва да се поставят Еклогата, Земеделският закон и Прохиронът.

– Разрешаване на редица проблеми, свързани с юридическата писмена култура на Балканите и по-специално сред южните славяни.

Божии законъ велитъ: богооткровените закони като вечни истини за света и човека.

Старият завет е всепризнат догматически източник за средновековното право в двете му разновидности:

1. *Църковното законодателство* (*каноничното право* в тесен смисъл на думата, изразител на което стават епитимийните сборници, правилата, заповедите на светите отци на Църквата, или *църковното право* в по-широк смисъл, чиито писмени форми са смесените канонично-граждански сборници, като номоканоните);

2. *Светското законодателство – паметници и текстове на светската власт и нейните институции, особено имперското законодателство.* Старият завет е универсален юридически ресурс и за двете разновидности. Това е така, преди всичко защото основен коректив за правото и особено църковното поначало е Божието откровение, Божията воля, така както е записана и предавана през вековете в Свещеното писание, състоящо се от двете си части Стар и Нов завет. Ето защо Старият завет запазва своя правен статус и служи за регулация на определени аспекти в църковния живот и в организацията на християнските общности. При това по отношение на Петокнижието и неговата каноничност никога не е имало съмнение или противоречие независимо от различията в списъците с официалните канонични книги, които завещават каноните на светата църква. Тези списъци са изложени основно в 85-и канон на св. апостоли, в 60-и на Лаодикийския поместен събор и в 33/24-и на Картагенския поместен събор, както и в отделни светоотчески послания и постановления (Ц ы п и н 2012: 29–31).

Старозаветното право естествено захранва с юридически норми римското и римо-византийското право. То се използва като основен коректив по проблеми на чистотата на хранителния режим и брака, кръвосмешението, семейните, наслед-

ствените и имуществените отношения, тежките престъпления срещу личността, като убийство, телесни увреждания, злепоставяне, кражба, обида и др. Само някои от неговите правни регламентации, характеризиращи съответната епоха, са загубили своята сила, както например е случаят със старозаветния левират. Редица юридически практики и разпоредби – забраната на двойното наказание за едно и също престъпление, принципът на двойната компенсация, свидетелите като институция, принципът на талиона – запазват своята общовалидност в средновековното светско и църковно право. Ꙁаконъ божии, както изписват славянските книжовници, е израз с висша рангова конотация в означението на *изключителното място и роля на Светото писание* при утвърждаването на християнските ценности в римо-византийската правораздавателна система, част от която става самият Стар завет. Към него в частност, по примера на гръцките юридически колекции, може да се отнесе и краткото название ꙁаконъ (παλαιός νόμος или само νόμος). Приложението на термина *закон* в случая има дълбоки исторически основания. Известно е, че традиционното деление на старозаветните библейски книги в групи следва установен ред: закон, история, поезия, пророчества. В самата еврейска традиция първите пет книги на Стария завет (Петокнижието, Мойсеевото петокнижие) са познати под името Тора. Еврейската дума *torah първоначално означава ‘учение, доктрина’, постепенно придобива значението на ‘закон’ и като краен резултат обозначава цялостното правно наследство на юдаизма (Blenkinsopp 1983: 74). Тора заедно с книгата на Иисус Навин е завършена окончателно едва след Вавилонския плен (около 444 г. пр.н.е.) при юдейския управител свещеник Ездра и неговия помощник Неемия. Според общоприетите изследвания в Петокнижието се оформят самостойни и разпознаваеми по стил и тематика текстови блокове от предписания, изразяващи Божията воля към народа на Израил по отношение на моралното и социалното поведение. Тези текстове се различават от останалата библейска ли-

тература, като наративите, псалмите, пророчествата. В същото време те синтезират предизраилтянската древна близкоизточна традиция, цялото устно и писмено предходно наследство на семитските народи и народите от Близкия изток, част от което е познато от други източници. Такива са например Законите (Кодексът) на Хамурапи, цар на Вавилон през 1750–1686 г. пр.н.е., които се използват 12 века по-късно от царете на вавилонската династия; други древни текстове от Шумер и Месопотамия, правни традиции на Северното израилтянско царство от IX–VIII в. пр.н.е. и др. Кодексът на Хамурапи остава най-запазеният и пълен сборник от закони на Древния Изток, който е познат днес (Лопухин 2005). Библейските правни текстове отразяват праисторически период на уседнало земеделие и липса на развита градска култура; силни племенни или кланови връзки; компенсацията е основен принцип на правото (включително принципът за идентично възмездие или обезщетение за нанесена вреда, известен като lex talionis според Изх. 21: 23–25), а икономическата протекция на по-слабите и неравностойните членове на общността е морален закон, защото слабият също е част от „Божия народ“. Тора обаче не просто усвоява традицията, но я видоизменя, или: „the Canon and the living voice belong together“ (Crüsemann 1996: 364). Според изследователите на старозаветното библейско право Тора е не само комбинация от юридически, морални, културни, религиозни, теологически и исторически норми на израилтянското общество, а *централен библейски концепт.* Това е концептът за тържествения договор между Бог, който простира божествената си благодатна воля върху народа на Израил, гарантирайки му просперитет, и народа на Израил, който става „Божи народ“ единствено спазвайки същата тази Божия воля. Законът е неотменна част от завета между Бога и народа на Израил, сключен на Синайската планина (Хорив) чрез директно общуване, пряко предаване на Божията воля с посредничеството на пророк Мойсей, с огромни последствия за формирането на израилтянското общество

и последвало влияние в новозаветната история на църквата (Patrick 1985: 9; **Нов библейски речник 2007**: 460–461). Прякото предаване на Божията воля и дори записването ѝ е безпрецедентен акт на сакрално отношение между човека и Бога, вечно мерило за добро и лошо, правилно и грешно. *Ето защо първообразните текстове, които материализират представата за Стария завет като юридически източник, трябва да се търсят не в целия Стар завет, нито дори в Петокнижието в цялост, а в онова, което съвременната библеистика нарича „основен старозаветен юридически (Синайски) корпус“.* Той включва:

1. Декалога: така наречения Елохвист декалог от Изх. 20: 2–17 според начина на назоваване на библейския Бог с името Елохим (самата дума „елохим“ се използва и за означение на езически божества в политеизма). Това е първият юридически текст в Синайския корпус от предписания, повторен и във Втор. 5: 6–21. Освен в него Десетте Божи заповеди са изписани в Изх. 34: 11–26, известни като Яхвист декалог по името на Бог – Яхве, Йехова. Според Изх. 32: 16 и Втор. 9: 10 скрижалите са написани от самия Бог, „с Божия пръст“, те са „дело Божие, изписани с Божие писмо“. Декалогът е единственият текст с такава висша рангова конотация, затова той е отделен от всички други текстове чрез записване върху скрижалите. Може да се каже, че е и най-популярният библейски текст с юридико-морален статус.

2. „Книгата на завета“ е обширен текстов блок от правила и заповеди, чийто пълен обем се представя с известни различия в броя на текстовите сегментации, но като цяло се разполага между Изх. 20: 22–23: 33. Известно е, че в генеалогическата стратификация на Петокнижието се очертават нееднородни по време на възникване и стил пластове, но не буди никакво съмнение фактът, че най-старата юридическа книга на Библията е книга Изход и по-специално инкорпорираният в нея автономен блок от законови предписания за народа на Израил, наречен „Книга на завета“ (в цитираните представители на западната библе-

истика Изх. 20: 23–23: 19). Той е сърцевината на библейското старозаветно право и най-старата систематизация на израилтянските закони (Crüsemann 1996: 109–200; Blenkinsopp 1983: 88–90; Patrick 1985: 72–75). Смята се, че най-вероятно той е възникнал в тясна връзка с Декалога като негов коментар и по-обширно тълкование.

3. „Кодекса на светостта“ в книгата на еврейските свещеници Левит, Лев. 17–27. Тези законови норми също са дадени от Бог на Мойсей на Синайската планина, както „Книгата на завета“. Библейската критика обаче смята, че така нареченият Жречески кодекс е по-късно явление, защото отразява много по-сложно законодателство, несъответстващо на начина на живот на древноеврейските племена.

4. Законов блок от проповеди и размисли на Мойсей върху Закона от Второзаконие, Втор. 12–26. Този текстов блок се идентифицира като онази „Книга на Закона“, за която в самия Стар завет се казва, че била намерена (или съставена) от жреците в Йерусалимския храм през 18-ата година от царуването на цар Йосия (640–609 г. пр.н.е.) и която се превръща в основа за реформите му. Книгата Второзаконие също е с по-късен произход. Тя отразява по-сложна обществена система на взаимоотношения между съдии, свещеници и пророци. Важна роля за оформянето на книгата в цялост са изиграли левитите от Северното царство в Юдея около 722 г. пр.н.е.

5. Отделни ексцерпти от книга Числа. Формално тази книга не спада към Синайския корпус, защото обхваща периода на напускането на планината Синай, където Мойсей общува с библейския Бог; преброяването на израилтяните; пътя им през пустинята на юг и югоизток от Ханаан в посока към Кадис и пристигането на източния бряг на р. Йордан на границата с областта Моав (Crüsemann 1996: 364). Това е период на религиозни изпитания, през който не се създават нови закони, но се проявява силата на Закона. Например в Числ. 27: 1–11 е описана историята на дъщерите на Салпаад, които търсят правото си

на дял от наследството, след като баща им е умрял в пустинята, но няма синове наследници. Ето началото на този пасаж от Числ. 27: 6, 8–11 според Архивския хронограф, л. 142с: мо́ужь а҆ще оу́мреть и҆ сн҃а є҆мꙋ не боу́деть. да въꙁложи́ть причѧстие є҆го̀ на дъ҆щє́рь. Подобно право на дъщерята да наследява баща си при липса на наследници от мъжки пол се описва в основния Синайски корпус. Именно поради факта, че книга Числа отразява следсинайския период, ексцерптите от тази книга в изследваните средновековни текстове, както ще видим, като правило са малко и винаги са свързани с идентични първообразни текстове от Синайския корпус.

Към Синайския юридически корпус са прилагани различни формални критерии за изследване и класификация според традиционния текстов критицизъм. Това е така, защото те са разпознаваеми текстове на стилистично равнище в сравнение с други текстове на Стария завет. Според обема на ексцерптите в науката към тях се прилагат както общи термини, като epitome, legal corpora, така и частни термини, като series (малко на брой изречения с единен стил) или codes (по-обемни текстови блокове). От гледна точка на езиковата си структура същите текстове могат да се поделят на:

а) **аподиктични,** или категорични, безусловни норми за правилно и грешно, които имат императивна сила. По този начин са оформени заповедите на Декалога, срв.напр. „Не убивай!“;

б) **казуистични,** или диференцирани случаи с правно последствие. Този тип регламентации се изгражда върху една позната схема, която до ден днешен остава типична за юридическите текстове. Забележително е, че тя води началото си от праисторически законови текстове, включително от Петокнижието. В своите изследвания едни от първите семиотици на правния текст като цяло В. Иванов и В. Топоров отбелязват „поразителното еднообразие в самата схема на юридическите норми и в езиковите особености на текста“ (Иванов, Топоров 1981: 10). Става въпрос за устойчив структурен модел, за-

ложен още в библейските правни текстове и възпроизвеждан впоследствие с точно определени текстови и езикови признаци. Структурната схема на този праисторически модел може да се опише като двусъставно единство от protasis (описание на казуса) и apodosis (правно последствие). Пример: „Който удари баща си и майка си, да бъде предаден на смърт" (Изх. 21: 15). Други автори, въз основа на средновековните правни текстове говорят за две части: казус и санкция (Гиппиус 1996). Казусът, изразен най-често чрез подчинено изречение, описва определено нарушено равновесие в правната система, а санкцията – мярката, която трябва да го възстанови. Двусъставната структурна схема от казуси и санкции е общият модел за изграждане и на библейския, и на средновековния юридически текст. Само „облечена" в адекватна, устойчива, повторяема езикова форма дадена юридическа норма е можела да се наложи като обществена конвенция и практика. Оттук идва впечатлението за строгост, синтактична простота и еднообразие на юридическите текстове. Структурната схема предполага струпването на определени лексикални и синтактични явления. Най-напред това са лексеми за номинация на действия, които се квалифицират като отклонения или престъпления, и съответно други, които трябва да ги поправят. Става въпрос предимно за глаголи, отглаголни съществителни, предикативни словосъчетания. В. Иванов и В. Топоров наричат оформените предикативни ядра условно Р 1 'совершать нечто' и Р 2 'возмещать нечто'. Естествено действията се свързват с представата за техните вършители и на лексикално ниво това се отразява в присъствието на агентивни категории, изразени чрез съществителни, субстантивирани прилагателни и др. С именни форми може да се изразят не само субектите, вършителите в казуса, но и засегнатите лица, с което категорията 'имена на лица' се разширява значително. Около предикативните ядра се организират допълнителни предметни, пространствено-времеви, причинно-следствени и друг тип обстоятелствени отношения, които трябва да опишат по-детайлно

вида, начина на извършване на едно престъпление. Изразяването на наказателна мярка става чрез определен тип наказателни формули, в основата на които стоят повелителни глаголни форми или императивни описателни конструкции. Допълнителните изразни средства, като съюзните и местоименните връзки, имат важно място в структурата на юридическия текст, но засягат повече синтактичните, отколкото лексикалните явления. По този начин още в библейския юридически текст са заложени нормативни специфики, които предполагат струпването на определени езикови явления.

Ключов термин за изследваната проблематика остава думата *закон*, с която се превежда *torah* в славянската традиция, така както според Септуагинтата на същата староеврейска дума съответстват *lex* на латински и *νόμος* на гръцки. Безспорният авторитет и нормативната валидност на Петокнижието в източноправославния свят се потвърждават от каноничното право. 85-и канон на св. апостоли съдържа поименен списък кои книги са канонични, официално признати книги на църквата. Още в първия славянски превод на св. Методий на това правило, поместено в Συναγωγή κανόνων, или в така наречения Номоканон на Йоан III Схоластик (565–577) в 50 титула, се назовават книгите на Стария завет и интересуващите ни съставни части на Петокнижието. Те се нареждат сред другите кънигъı чьстьнъı и сватъı: оубо ветхаго ꙁавѣта мосѣовъı патеръı. бъıтиѥ, исходъ ѥгюпьтьскъı, числа, девторономиа (V a š i c a, H a d e r k a 1971: 361). В преписа на Методиевия номоканон според най-надеждния и най-архаичния запазен препис за проучването му – Устюжката кормчая от XIII–XIVв., ръкопис № 260 от Румянцевската сбирка на Руската държавна библиотека в Москва, липсва названието на книга Левит, левгитьскъı (кънигъı) вероятно поради контаминация с предходната дума ѥгюпьтьскъı. За сравнение в основния източник за тази работа – Иловичкия препис на Южнославянската кормчая с тълкования, същият канон официализира книгите на Петокнижието по следния начин: да боудоуть же вамь

вс<U+0463>мь причьтником҆ же. и мирьскимь людемь. книгы чⷮ҇ьныѥ и сⷮ҇ыѥ ветьхаго оубо ꙁав<U+0463>та моис<U+0463>ѡвы книгы петоры бытиѥ, исход҆, левитикь, числа, вторы ꙁаконь (Петровић 1991, л. 57б). В гръцкия източник за Методиевия превод – Синагогата на Йоан III Схоластик, както и в последвалата традиция, Мойсеевото петокнижие се споменава като τῆς παλαιᾶς διαθήκης Μωσέως, от гр. διαθήκη ‘завет’. Оттук насетне в цялостната славянска ръкописна традиция термините *закон* и *завет* се смесват, а често самият Стар завет се нарича и Стар закон. Прието е да се смята, че νόμος е общ термин за светското, гражданското законодателство за разлика от κανών като общ термин за църковното в по-широк смисъл или за каноничното в по-тесен смисъл законодателство, но това е по-скоро условна научна дихотомия, отколкото строго разделение и стриктна номинация в самите средновековни юридически източници. Ще илюстрирам това с няколко примера.

В цялостния Методиев превод на Номоканона например лексемата ꙁаконъ съответства на разнообразни гръцки кореспонденти: νόμος, κανών, θεσμός, ὅρος. В неговия преводен Номоканон се поместват общо 23 библейски цитата, които следват библейските цитати в гръцкия първоизточник. Става въпрос за 7 цитата от Стария и 16 цитата от Новия завет, като старозаветните са 4 от Битие, 1 от Левит, 1 от Псалтира, 1 от Книга на пророк Наум. Изследванията на Й. Райнхарт върху тях доказват убедително, че преводът на славянския първоучител е следвал точно цитатните вставки в гръцкия оригинал на Йоан Схоластик, а не текста на Септуагинтата. Следователно библейските цитати в първия славянски номоканон се отличават с автономност на превода и придържане към общата дискурсивна специфика на византийския номоканон (Reinhart 2000: 18–20). Някои новозаветни цитати в Методиевия превод обаче всъщност също възпроизвеждат старозаветни норми. Така в 75-и канон на св. апостоли се цитира Мат. 18: 16 за необходимостта съдебният процес и установяването на вина да

протичат по свидетелството на две или три лица, а не само по думите на един свидетел, с което се възпроизвежда аналогична норма от Втор. 17: 6 и 19: 15 (Vašica, Haderka 1971: 285). При това в същия канон изразът да въ ѹстѣхъ. в҃. ли .г҃. да станетъ всь глаголъ е въведен чрез липсващата в гръцкия оригинал вставка глаголетъ бо ꙁаконъ, което ясно реферира към посочената норма от Второзаконие. Свидетелите като правна институция се разглеждат подробно в Дигестите на Юстиниан, а оттук и в 14-и титул на Еклогата, където се говори за необходимостта от най-малко двама свидетели и се определят моралните изисквания към тях (Благоев 1932: 112–114; Burgmann 1983: 215–218). Макар че много светскоправни текстове и паметници биват наричани *закон* (Еклогата например също познава това популярно название), употребата в Методиевия номоканон безспорно визира Божия закон, Светото писание и особено старозаветния му дял, където е развит първообразът на нормата за свидетелите. Друг пример от Методиевия превод на Номоканона е особено ценен за приложението на термина *закон.* В единствения цитат (или по-точно перифраза) от книга Левит (Лев. 17: 15), вмъкнат в 62-и канон на св. апостоли и засягащ чистотата на хранителния режим при лица с църковен статус, старозаветният правен норматив отново е наречен закон: се бо ꙁаконъ отрече, τοῦτο γὰρ ὁ νόμος ἀπεῖπεν (Vašica, Haderka 1971: 306). Канонът регулира забраните за употреба на месо от ꙁвѣроꙗдинѹ ли мьртвичинѹ. В същото време отново в Методиевия превод на Номоканона са налице употреби на лексемата *закон* с референция към църковното право и Новия завет. Привеждам няколко примера: по ꙁаконѹ, κατὰ νόμους; чресъ ꙁаконъ, παρὰ κανόνα; ꙁакономъ цьркьвьнꙑмъ, τοῖς νόμοις τῆς ἐκκλησίας и др. (Vašica, Haderka 1971: 250, 300, 261). Самата ключова фраза, която съм поставила в заглавието на този параграф, се извлича от 41-о правило на св. апостоли и визира Новия завет: ꙁаконъ божии велитъ, ὁ γὰρ νόμος τοῦ θεοῦ διετάζατο, и с референция към I Кор. 9: 13, I Кор: 9: 7 (Vašica,

Haderka 1971: 269). От всичко казано може да се направи изводът, че думата *закон* е полифункционална и че в славянската ръкописна традиция контекстово тя може да означава Стария завет и да се отнася към правните му норми. Според точното заключение на Б. Унбегаун думата ꙁаконъ започва да предава всички нюанси на гръцката νόμος (Unbegaun 1957). От това, естествено, произтичат поредица от идентификационни проблеми, които ще илюстрирам по-нататък в изложението.

За да завърша този аспект от изследването, ще приведа някои изворови референции към Мойсеевото петокнижие или към Стария завет от различни славянски източници за илюстрация на устойчивите модели на функциониране на самия концепт за Закона като част от Завета, както и за полифункционалността на думата *закон* и неговите производни. Примерите са произволно подбрани и могат многократно да бъдат увеличени.

Един от източниците, който свидетелства за Методиев превод на 60-те книги на Стария и Новия завет, е Проложното житие на Кирил и Методий, запазено по най-архаичен препис в сръбски пролог от XIV в. В него референцията към този превод се прави с думите: все҃ .ѯ҃. книгъ. ветхаго и новаго ꙁа҃кона (Николова 1998: 13). Споменатият превод на избрани библейски книги, сред които според последните мнения е включено Петокнижието, извършен от Григорий презвитер по времето и по нареждане на княз Симеон, реферира към книгꙑ ꙁавѣ́та бж҃їа ветха (Николова 1998: 17; Славова 2010: 27). От друга страна, отдавна е установено, че еретиците богомили използват за своята екзегеза целия Нов завет и особено Евангелието от Йоан, но отричат Стария завет с изключение на малка част от неговите книги. Сред тях са Псалтирът и книгите на 16-те пророци, като те са били подлагани на символично тълкуване или пък старозаветните цитати са използвани във вида и по начина, по който са отразени в Новия завет (Цибранска-Костова 2004). Петокнижието не е влизало в библейския лекционар на еретиците. В своята известна „Беседа срещу богомилите“ през-

витер Козма не само доказва тази постановка, но употребява такова словосъчетание, което свидетелства за утвърден модел на номинация и което очевидно той е почерпил от съществуващата канонична литература: Кыи бо апостолъ, кыи ли праведникь наказа вы, еретици, ѿметати законъ даныи богомъ Моисиеви (Бегунов 1973: 318). Така нареченият Мойсеев закон е именно Петокнижието. По-късни текстове, като Душановия законник, един типичен владетелски правен норматив, говорят за духовен закон, т.е. за греховете срещу църквата, а самата лексема законьникъ, която има много интересно присъствие в славянската традиция и като агентивно име, и като название на книга със законови норми, се отнася както към светското право и издадените от владетеля закони, така и към Правилата на св. отци на църквата (Радојичић 1950: 39 и др.). Един кратък текст от късен църковноюридически сборник от Библиотеката на Румънската академия на науките № 636, XVI в. (1557 г., означаван като BAR Ms.slav. 636), писан в манастира „Нямц“, на л. 333а предлага следното разсъждение: Оуказанїе сирѣⷱ сказанїе ѿ веⷮхаго завѣⷮа. Подобаеⷮ вѣдѣти. Ꙗко древнѣа сѣнь иже въ вѣтсѣмь закѡнѣ. и о ст҃аа ст҃хь. еⷭ двѡиⷯ людеи завѣть. и оубо вънѣшнѣа сѣнь, прьвїи сѫтъ їоудеистїи людїе. и се еⷭ древнѣа мимоидошѧ. Ст҃аа же ст҃хь званїе еⷭ азыкѡⷨ таиннѣиши имѣа въхѡⷣ, и се еⷭ речѣннье, и се бышѧ нѡва. и вьмѣсто жрътвь животныⷯ. кадилницѧ, трапезы, кѵвѡⷮ, манны. хлѣбъ книгѫ закѡннѫ. и е҃лика бѣхѫ тоу. и свѣтилникъ свѣта и трѣбника вьмѣсто сиⷯ ꙗви сѧ б҃ъ слово въ плъти. Подобни кратки текстове обобщават връзката между Стария и Новия завет (закон) в ключови образи символи като описваната тук скиния и са имали важно значение в съзнанието и обществената практика на православните вярващи.

Изключително интересно е послесловието на преписвача към единствения на територията на България препис на Осмокнижието, известен под името Пшинска библия (ръкопис № 351 в ЦИАИ). До момента то не е публикувано изцяло, затова тук правя това според оригиналния текст в ръкописа на л. 192а:

Кⷩ҇оць книгамь Мѡѵсеѡвѣмь сїе ꙁакони и оу҆ставыи и҆ сѹдыи. и҆ ѿправлѥнїа и҆ повѣсти и пороучєнїє, и҆ ѿвети. и҆ сказанїа. въса напи́са въсеславнїи прⷪ҇ркъ Мѡ́ѵси҆. въ пе́тиⷯ кны́гаⷯ свои. въ ниⷯ҆ же ска́ꙁѹѥ ѿ тва́ри вьсе́го ми́ра. и҆ ѿ бытїи и҆ ѿ чюⷣсь и҆ ꙁна́менїи ꙗ҆же вь є҆гѵ̈п҆тѣ ѿ и҆сходѣ и҆ сьтвореныи скы́ни. и҆ ѿ сщ҇еничьствѣ. и҆ числоⷨ і҆слѥ. и҆ ѿ в҆тороⷨ ꙁако́нїи ꙗ҆́же сьпи́са и҆ прѣдаⷭ҇ слѹ́ꙁѣ своє́мѹ і҆сѹ и́ леви́тоⷨ҇ и҆ ста́р҆цеⷨ вь оу҆тврьжⷣенїє ꙁакона.

Текстът дава разнопосочна информация не само за названията на съставните части на Петокнижието по типове текстове, но и за приемствеността между Петокнижието и останалите книги на Осмокнижието, които прилагат или утвърждават Закона. Преписвачът има висока култура и познание за изконната съдържателна значимост на преписа, който прави.

Приведените примери са малка част от възможните аналогии за присъствието на концептите *закон* и *завет* в славянската писмена традиция.

Най-значимият начин за осъществяване на влиянието на Стария завет като юридически източник са *самостоятелните юридически колекции, изградени изцяло или в основната си част върху старозаветни регламентации.* Те възникват поради естествената необходимост старозаветните правни норми да бъдат тълкувани и прилагани в по-късни епохи и в различни общества, а обединяването на ексцерптите на тематичен принцип цели да бъдат улеснени тълкователите и юристите. Подобни събрания или колекции от старозаветното юридическо наследство възникват както в западната, така и в източната традиция на християнството.

Един от най-ранните примери за такава колекция задава комбинирането на Мойсеевото петокнижие с извадки от римското право в така наречения Lex Dei (Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum, известен още с оглавлението Lex Dei quam Dominus praecepit ad Moysen). Това е анонимна компилация, възникнала между 390–428 г. в опита за сравнение между римските правни норми с наказателен характер и старозаветния наказателен нор-

матив (К о с т о в а, Н о в к и р и ш к а-С т о я н о в а, П и п е р к о в 2009; **Berger 1953**: 395). Lex Dei придобива голямо значение в Западната църква, особено през IX в., откогато има сигурни свидетелства за влиянието му върху западноевропейските пенитенциали и някои от изявените западни законотворци (например върху архиепископа на Майнц, Рабан Мавър, починал 856 г.). Според Н. Суворов подобен свод е можел да се използва сред варварските народи като допълнение и коректив за непълнотите в обичайното местно право (С у в о р о в 1888: 149–155). Lex Dei е интерполирано заглавие в първите ръкописи от IX–XI в., в които е засвидетелствана колекцията, чието по-точно заглавие наистина е collatio ‘събрание, сборник от правни норми’ (К о с т о в а, Н о в к и р и ш к а-С т о я н о в а, П и п е р к о в 2009: 17). Както ще видим по-нататък, и византийските старозаветни правни колекции носят сходно название – ’Εκλογή. Латинската колекция има ясна структура от 16 глави, началото на всяка от които започва с ексцерпти от Тора (основно Изх. 20: 3–17 и Втор. 5: 7–21), а след зададената библейска тематична рамка се привеждат коментари и законови норми от римското право, илюстрирани чрез цитати от съчинения на римски юристи, като Улпиан, Гай, Модестин и др., или от императорските конституции. Римските юридически текстове са много повече от библейските. Старозаветните казуси се въвеждат с устойчива фраза: в началото „Мойсей, жрец на Бога, казва следното“, а впоследствие само „Мойсей казва“ или „е казал“. Възможността този важен юридически образец да се ползва в превод на съвременен български език е голямо постижение на българската правноисторическа наука, за което голяма заслуга имат издателите М. Костова, М. Новкиришка и Т. Пиперков. Сборникът е важен и с това, че показва как в различни исторически периоди е било усвоявано библейското законово наследство с произтичащите от това проблеми за неговата адаптация не просто и не само във филологически (езиков) аспект. Възникват общи философско-исторически и правни питания относно това защо

именно в края на IV – началото на V в. е била нужна точно такава съпоставка на юдейските и римските закони; как се разкрива „*трайното, универсалното, общото в правото като система в защита на човешката личност и основните права в обществото*" и други подобни въпроси. Именно този последен аспект българските издатели не само смятат за основна цел на неизвестния компилатор на Collatio, но и справедливо виждат в него богатото културно значение на самия текст (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: 25, 30). Засега няма доказани свидетелства Lex Dei да е повлиял върху славянската ръкописна традиция, макар че според Й. Вашица проекциите му трябва да се търсят върху първия светски законов паметник на славянството – *Закон за съдене на хората.* Тезата на един от най-големите изследователи на този славянски паметник почива основно върху убеждението, че авторството на паметника принадлежи на Константин-Кирил Философ и че всяко позоваване на „Божия закон" в текста трябва да се свърже именно с латинския сборник от Мойсееви закони (Vašica 1971: 154, 172; Максимович 2004: 14). Изказаната хипотеза не е общоприета и днес остава само важна стъпка в дългия и богат изследователски път върху текста на този „уникален в историята на правото продукт на синтеза между гръко-византийските, западнолатинските и славянските правни норми" (Максимович 2004: 5).

Старозаветният правен норматив и *Законът за съдене на хората* в Кратката и Пространната му редакция ще ни занимават по-нататък.

Втора глава
Юридическата компилация Νόμος Μοσαϊκός и нейната славянска рецепция

Кратка история на Νόμος Μοσαϊκός във византийската и в славянската книжнина

Подобна на западния компендиум Lex Dei в източната византийска традиция е колекцията Νόμος Μοσαϊκός (Nomos Mosaïcos – нататък НМ), наричана още Мойсеево законодателство или Закони на Мойсей (**ODB 1991**, 2: 1413–1414). Нейното наименование следва традицията авторството (записването на Господните повели) на Петокнижието, респективно текстовите блокове с юридическо съдържание в състава му да се приписва на Мойсей. За това са оставени свидетелства както в Стария, така и в Новия завет (Изх. 24:4, 34:27–28; Втор. 31:9 и др.). НМ възниква независимо от западния компендиум Lex Dei и между двете колекции няма никаква връзка освен типологическото сходство в усвояването на старозаветното, основно наказателно право.

НМ се състои от 50 глави, във всяка от които на тематичен принцип са обединени общо 70 или 71 ексцерпта от следните четири книги на Мойсеевото петокнижие: Изход, Левит, Числа и Второзаконие. Най-много ексцерпти има от книгите Изход и Левит, докато от Второзаконие те са осем, а от Числа само два. Броят и принадлежността на ексцерптите към дадена вехтозаветна книга напълно съвпада с основния състав на така наречения старозаветен юридически (Синайски) корпус, на който вече се спрях. Според преобладаващото мнение колекцията е възникнала най-рано през VIII в. В гръцките писмени източници, които документират съществуването ѝ по преписи най-рано

от X–XI в., тя обикновено се разполага в съседство с други много важни паметници на византийското светско правораздаване. Такива са Еклогата (Ἐκλογὴ τῶν νόμων от 726 г. според едни учени, или от 741 г. според други – Burgmann 1983; Византийская „Эклога законов" 2011) и нейните по-късни преработки, както и Земеделският закон (Νόμος γεωργικός от края на VII – средата на VIII в. – Византийский земледельческий закон 1984).

Сред византийските ръкописи с НМ в състава, откъдето се набират повече от 40 преписа, се открояват две групи:

1. Ръкописи, в които налице са едновременно Еклогата или нейните по-късни преработки (Ecloga ad Prochiron mutata), както и допълненията към нея, известни като апендикс към Еклогата.

2. Канонични сборници.

Заедно със Земеделския закон (Νόμος γεωργικός), Морския закон (Νόμος ναυτικός) и Военния закон (Νόμος στρατιωτικός) този текст спада към така наречените частни юридически колекции, наричани още leges speciales, тъй като не са доказани прояви на официалното имперско законодателство (Burgmann 2009; Chitwood 2012: 171–206). Безусловно се признава принадлежността на неговите норми към светското, а не към каноничното право. Тази първа линия на разпространение на текста, и особено връзката със Земеделския закон и битуването на НМ като апендикс към Еклогата, е много разпространена в самата византийска ръкописна традиция. Втората линия се представя от ръкописи, в които НМ (много често отново със Земеделския закон) се помества сред преобладаващо каноничен материал (Византийский земледельческий закон 1984: 35–36). И накрая, известен е рядък случай на включване на пет неномерирани глави от НМ като интерполации в самия Земеделски закон, което също може да се разглежда като специфична форма на влияние (Византийский земледельческий закон 1984: 40, 132, 170). Местоположението на текста на НМ в посоченото обкръжение

отдавна е направило впечатление на изследователите, а коментар по темата се предлага още в популярната и до днес статия на В. Василевски от 1878 г. за законодателството в епохата на иконоборчеството, където НМ намира своето място (Васильевский 1878: 95). Именно това местоположение издава органическа връзка между посочените юридически паметници и дава основание възникването на НМ да се свързва с византийските императори иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и неговия син Константин V Копроним (741–775), известни със своята активна законотворческа дейност. Приема се, че в тази размирна за цялото християнство епоха вехтозаветните закони и особено предписанията срещу създаването и почитането на идоли са могли да играят решителна роля (Burgmann, Troianos 1979; The Old Testament in Byzantium 2010: 20). Изследователи от различни епохи предполагат също така, че по времето на възникването си подобна старозаветна компилация с подчертано наказателен характер е можела да постигне правен ефект в условия на прозелитизъм сред варварските народи, при които християнските норми е трябвало да се положат върху основата на обичайното местно право, за да утвърдят Божията благодат върху новопокръстения народ чрез стриктно подчинение и приложение на Божия закон по образеца на завета между Бог и народа на Израил.

Известният византинист А. Шминк обаче формулира различна теза за времето на възникване на НМ. Той говори за датировка не преди 865 и не след 867 г., свързвайки появата на компилацията с инициативата на византийския патриарх Фотий (857–867; 877–886) да замени Еклогата с Мойсеевите закони. Тази замяна според автора е обяснима и естествена, тъй като текстът на НМ е предназначен за специална употреба сред новопокръстените народи на Източна Европа и във връзка с утвърждаването на новите християнски държавни структури сред славяните (Schminck 2005a; Schminck 2005b). Според А. Шминк за това свое намерение патриархът е подтикнат от при-

мера на папа Николай I и неговите Отговори по допитванията на българския княз Борис-Михаил. В концепцията на А. Шминк компилацията НМ е плод на ренесанса на Юстиниановото законодателство през втората половина на IX в. и е както акт на противодействие срещу исаврийската династия и нейните законови „профанации“, така и акт на индивидуално самоопределение на една от ключовите личности на православния свят от епохата, която и чрез библейската символика (сакралната цифра 50, свързвана с Петдесетница, колкото са главите в НМ), и чрез символиката на числото в знак на респект към Юстиниановите Дигести (също организирани в 50 книги) изразява ценностната си ориентация към фигурата на Мойсей като законодавец. Патриарх Фотий е и възможният поръчител на компилацията. Изказаната хипотеза на А. Шминк не е общоприета засега. Няма съмнение обаче, че по стил и особености на правния дискурс НМ стои близо до Еклогата (като нея е наречен Ἐκλογή, т.е. избрани глави, подбор, селекция), а влиянието на старозаветното право върху Земеделския закон се признава от всички изследователи независимо къде, кога и в какъв исторически контекст те поставят възникването на самия Земеделски закон (The Old Testament in Byzantium 2010: 20–21).

По този начин историята на НМ още в самата византийска традиция се преплита с тази на Еклогата и Земеделския закон.

Днес благодарение на приносите на Л. Бургман и С. Троянос за разпространението на НМ в гръцката традиция и съвременното издание на гръцкия текст с много по-богат научен апарат в сравнение с първото издание на текста от Ж-Б. Котелие (Cotelerius 1677: 1–27; Burgmann, Troianos 1979: 140–167) изворовата база данни е значително разширена. Така, докато Ж-Б. Котелие се позовава на препис от XI в. в Парижката национална библиотека (Parisinus gr. 1320), новото издание представя изворова база от 24 преписа, преобладаващата част от които се разполагат между XI–XIV в. (Burgmann, Troianos 1979: 127–129). Това позволява въпросът за славян-

ската рецепция на НМ да бъде актуализиран в контекста на византийско-славянските отношения в системата на преводните юридически текстове.

На фона на данните от византийската писмена традиция НМ се откроява със своя специфика в славянска среда. Славянският превод на *НМ е засвидетелстван най-рано като самостоятелна текстова цялост* в Светисавското законоправило (така наречената Южнославянска кормчая от трета редакция с тълкования, известна още като Номоканон на св. Сава Сръбски), т.е. около 1219–1220 г., когато се учредява самостоятелната Сръбска архиепископия и във връзка с която се конституира новият законодателен свод в Славянския юг. В новия компендиум НМ се оформя като 48-а глава от състава и носи оглавлението Избранїе ѿ ꙁакона бм҃ь данаго иꙁльтомь мѡисѣѡмь (Петровић 1991)[1]. Още на равнището на оглавлението славянският превод дава заявка за пряко следване на византийския прототип: Ἐκλογὴ τοῦ παρὰ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωϋσέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλίταις. Следва да се отбележи, че препис от НМ не се открива нито в Ефремовската кормчая (пергаментния ръкопис № 227 от началото на XII в. в Синодалната сбирка в Държавния исторически музей в Москва) – руски препис на старобългарския преславски превод на Фотиевата синтагма на каноните в 14 титула без тълкования от епохата на цар Симеон (893–927), нито в компилативната Устюжка кормчая от края на XIII – началото на XIV в. (ръкопис № 230 в Румянцевската сбирка на Руската държавна библиотека в Москва), чийто протограф (протографи) също е свързан със Славянския юг и която е съхранила препис на първия преводен славянски номоканон, известен като дело на св. Методий по време на панонското му архиепископство. Това състояние на изворовата база доказва, че *НМ на славянска почва споделя основната типологическа*

[1] Оттук насетне цитирам текста по фототипното издание на Иловичката кормчая, който в края прибавям като приложение с наборен текст, за да послужи за бъдещи текстообработки и езиково-текстологични сравнения.

особеност на останалите текстове апендикс към Еклогата, а именно – поражда самостоятелна преводаческа традиция и независима история. Подобно е положението със славянските преводи на Земеделския закон, Прохирона и Еклогата, които не са били части от славянския Номоканон в 14 титула, преведен в Преслав в началото на X в., а Морският закон изобщо няма славянски преписи (Найденова 2006, 2007; Византийская „Эклога законов“ 2011). Някои от тези византийски правни сводове обаче също имат преславски преводи, макар и документирани по-късни руски източници или редакционни преработки, какъвто е примерът с Еклогата. Второ типологическо сходство може да се открие във факта, че *НМ, както Земеделският закон и Еклогата, в славянска среда битува в състава на обемни юридически компендиуми*. Едно предварително обобщение дава основание да се очертаят следните по-важни линии на разпространение на НМ в славянската традиция:

А. В Южнославянската кормчая с тълкования по най-ранния запазен препис в Иловичката кормчая от 1262 г. (нататък ИК) и по други преписи, които възхождат към нея. Те илюстрират съотношението между верността към архетипния превод и промените в хода на преписването му. Така наречените преписи на Светисавското законоправило от първа група възхождат пряко към Иловичкия: Сараевски пергаментен препис от средата на XIV в. (около или преди 1371 г. – Щапов 1978: 262; Троицки 1952: 41–42; Žužek 1964: 31); Хилендарският препис, наричан така според мястото на възникване, или още Виенски според мястото на съхранение, е с неустановена с точност датировка между XIV и XVI в. (Щапов 1978: 262). В посочваните като преписи от втора група влизат такива, които вече съдържат някои допълнения, но те запазват връзката си с южнославянския архетип: например Рашки от 1305 г. (Щапов 1978: 261–262; Срезневский 1877), Дечански от последната четвърт на XIII или началото на XIV в., Пшински от втората половина на XIV в., както и някои по-късни, като Морачкия препис от 1614–1615 г.,

загубен за науката, но от него Дучич печата отделни части още през 1877 г. (Дучиħ 1877). Археографски сведения за тези преписи могат да се намерят в цитираните по-горе трудове на И. Жужек, Я. Н. Щапов, С. Троицки, а за отделни кормчии и от специализирани изследвания, от които става ясно, че голяма част от текстовете и преписите са на такъв ранен етап на проучване, че все още остава спорна дори точната им датировка.

Във връзка с настоящото изследване наскоро обнародвах текста на Νόμος Μοσαϊκός според Букурещката кормчая от XVI в. В съвременния си вид тя представлява кодекс с обем от 322 хартиени листа; в научната литература се датира от края на XV или началото на XVI в., но преобладаващите водни знаци подкрепят по-ранната датировка; изписана е с няколко почерка и с влахо-молдавско полууставно писмо, което предполага, че е създадена на територията на влашките княжества или Молдова в епохата на османската доминация на Балканите (**Panaitescu 1959**: 379–383; Щапов 1978: 262–263; Цибранска-Костова 2013). Ценността на ръкописа се повишава от следните две обстоятелства:

1. На л. 317а–317б е разположена преписваческа бележка, която възпроизвежда по-ранен протограф на препис, според съдържанието ѝ осъществен по времето на краля на всички сръбски и поморски земи Стефан Урош Милутин (1282–1321), брат му Стефан Драгутин, крал на Зета (1276–1316), и предстоятеля на сръбската църковна катедра архиепископ Евстатий II по повеля на кралицата майка Елена. Преписът е излязъл изпод перото на монаха Герман в манастира „Милешева“ през 1295 (6803) г.

2. Възпроизведеният ранен протограф осведомява още, че е следван преводът на Номоканона, направен от св. Сава Сръбски в началото на XIII в. Изследването на този препис налага заключението, че сръбските правописно-езикови особености в Букурещкия препис са повече в сравнение с текста от Иловичкия – естествена последица от преписването на текста в съответна говорна среда.

Ако се върна на основния източник, който ще използвам в това изследване, текстът на НМ в ИК се разполага на л. 249б–255а в частта, изписана от основния преписвач Богдан, оставил името си в преписваческа бележка. Иловичкият препис е документирал позиционното обкръжение на текста между глава 47 – извадки от Юстиниановото законодателство, и глава 49 – откъс от полемично съчинение срещу латините на монаха Никита (порекломь стиѳита), презвитер на Студийския манастир. В описанието на състава оглавлението на 48-а глава симптоматично е назовано ꙁборь ѡть богомь данаго ꙁакона иꙁраилитомь моисѣѡмь като синоним на иꙁбраниѥ (П е т р о в и ћ 1991: 114).

Б. Втората форма на битуване на НМ е в Кормчаята книга на източнославянска почва, в която се обособяват различни „фамилии“ кормчии. Сред тях две са от особен интерес:

– Така наречената новгородска или софийска фамилия кормчии, най-ранен представител на която е пергаментната Новгородска (Климентовска) кормчая от 1280–1282 г., понастоящем ръкопис ГИМ, Син. 132, създадена по времето на новгородския княз Дмитрий и новгородския епископ Климент като обединение на Светисавското законоправило, по-старата старобългарска или преславска кормчая и специфично руски юридически материал (**Сводный каталог 1984**: 207–209, описана под № 183; С р е з н е в с к и й 1897: 85–112; К а л а ч о в 1850: 19). Тук НМ е разположен между листове 329б и 336б като кг҃ (23-та) глава, откъдето непосредствено започва текстът на първия славянски светски законов паметник „Закон за съдене на хората“ в кратката му редакция без номерация (З а к о н ъ с у д н ы й л ю д ь м ъ 1961; М а к с и м о в и ч 2004; И л и е в с к а 2004). Оглавлението на НМ в тази кормчая е Иꙁбраньѥ отъ ꙁакона бг҃мъ данаго иꙁр҃льтомъ моисеѥмъ.

– Вторият тип Кормчая, в много по-голяма степен възхождащ към директното усвояване на Светисавския образец в руска среда, е рязанската фамилия кормчии, представена от Рязанската кормчая, ръкопис РНБ F.п.II.1 от 1284 г. (**Сводный каталог**

1984: 212–214, описана под № 186; Щапов 1978: 263–264). Забележително е, че в Рязанската кормчая отсъства препис на „Закона за съдене на хората“, който в други руски кормчии стои в позиционна близост с Мойсеевото законодателство, и това състояние на изворовия материал не може да не предизвика асоциация с добре известния факт, че „Законът за съдене на хората“ не е познат по нито един южнославянски препис, при положение че в руската традиция се наброяват над 50 негови преписа. Подобни факти подкрепят мнението за водещата роля на южнославянските източници при формирането на състава на тази основополагаща кормчая. Номерацията на НМ според Рязанската кормчая е отново като 48-а глава, както в Светисавското законоправило. Самата Рязанска кормчая е документирала едно от най-ценните свидетелства за прякото влияние на българската юридическа традиция в Русия, тъй като в нея се възпроизвежда записът на хоудооумнъıи и мнωгогрѣшнъıи Iωанъ, а ζовом Драгославъ от 6778 г. (макар и спорна, установената в науката година е 1262), осведомяващ, че по времето на независимия видински владетел с руско потекло, деспот Яков Светослав, в средата на XIII в., при управлението на цар Костантин Тих-Асен (1257–1277), е преписана книгата сїж Ζонара, за която се казва: подобно есть сеи Ζонарѣ въ всꙗком црствѣ єдинои бъıти на соборѣ. (Ангелов 1967: 142; Срезневский 1897: 60–61). Книгата възпроизвежда търновски протограф и е изпратена в източнославянските земи по молба на предстоятеля на Киевската катедра митрополит Кирил III, сам ръкоположен през 1250 г. в Никея, където по това време е изместено седалището на Константинополската патриаршия след завладяването на Константинопол от латините. Както е известно, много скоро след тази дата, през 1274 г., в гр. Владимир, където се е намирало седалището на Киевския митрополит, се е състоял голям църковен събор, на който е имало нужда от авторитетен църковноюридически материал и такъв е бил получен от България.

От приведените факти може да се направи заключението, че независимо от различните източници за кормчиите и различното позиционно обкръжение НМ присъства и в новгородската, и в рязанската фамилия руски кормчии книги, а според мнението на класиците слависти и познавачи на славянското юридическо наследство става въпрос за една и съща редакция на текста. Наблюдава се и очевидната тенденция *НМ да попада в позиционна близост с основополагащи представители на преводната византийска юридическа книжнина и оригиналното славянско светско законодателство.* Най-логично е да се предположи, че тази редакция на НМ е заета от Светисавския образец, но за категоричното доказване на подобна теза е необходимо да се изработи сравнителен конкорданс на преписите. Подобна задача е трудноосъществима за мен (а вероятно и не само за мен) на този етап поради факта, че съществена част от въпросните кормчии продължават да не са популяризирани в никакъв съвременен формат – наборен, фототипен или дигитален, затова тук принудително ограничавам материала и произтичащите от него изводи.

В. В славянската традиция на НМ е известен още един забележителен източник – сборникът с поучения и закони за ръководство на съдиите „Мерило праведное“ (нататък МП), възникнал не по-рано от края на XIII в. в руската писмена традиция при участието на Тверския епископ Симеон (Мерило праведное 1961; Законъ судный людьмъ 1961: 14–18). Със своя законодателен дял от 30 глави сборникът е бил предназначен за конкретната съдебна практика. В тази втора съставна част НМ заема 15-а глава. Забележително е, че в сборника „Мерило праведное“, както в редакциите на най-архаичните руски кормчии, НМ съжителства в непосредствена близост с кратката редакция на „Закона за съдене на хората“ (Законъ судный людьмъ 1961: 14–18; Максимович 2004: 81). Подобно състояние на преписите отвежда към логичния извод, че основен източник при съставителството на сборника са били кормчии книги от различен характер.

Г. В печатната Никоновска кормчая от 1653 г. компилацията НМ се разполага като 45-а глава от състава, отново в непосредствено съседство със „Закона за съдене на хората“, оформен като 46-а глава (Troianos 1987: 1–8).

Д. Частен случай на битуването на НМ в руската традиция е включването на компилацията в сборници, в които присъстват така наречените „Книги законные“ и извадки от Юстиниановото законодателство. Подобни са ръкописи РНБ (ф. 550) F.II.251, сборник от втората четвърт на XVI в.; БАН, 45.10.4, сборник от втората половина на XVI в.; ГИМ, собр. Уварова № 482 от XVII в. (Византийский земледельческий закон 1984: 202–206). Това са късни състави със забележително богатство от светски и църковноправни норми наред с полемични, антиеретически и други съчинения. Присъствието на НМ в тях е вторично, а позиционната близост с извадките ѡт раꙁличныхъ титлъ, рекше грании ѡт оустиниана царѣ допуска отново възможността НМ в посочената текстова среда да възхожда директно към кормчии или към сборници посредници, вече усвоили материал от кормчии.

Без да е изчерпателен, този преглед на текстовата традиция на НМ е достатъчен, за да оформи ясната представа за *Кормчаята книга като първичната среда за битуване на извадките от старозаветния наказателноправен норматив, наречен Закони на Мойсей, в славянската ръкописна традиция.*

Условно очертаните форми на битуване на НМ налагат да се обобщят особеностите на първия засвидетелстван препис в ИК, за да се изхожда от ясни езиково-текстологични признаци на компилацията и да се разграничат последвалите промени. Тази задача ще бъде обект на изложението от тук нататък. То се изгражда върху най-значимите опорни пунктове за анализ според утвърдения в палеославистиката *лингвотекстологичен метод*.

Νόμος Μοσαϊκός
в Иловичката кормчая от 1262 г.

Общи исторически и археографски данни

След като именно в ИК от 1262 г. се съдържа първият писмено документиран препис на НМ, следва да се представят пълни данни за самия ръкопис и за текстологично-езиковите проблеми на Светисавското законоправило[1]. *С термина Светисавско законоправило, Светисавски номоканон или Кормчая се обозначава Южнославянската кормчая с тълкования, или така наречената Кормчая от трета редакция с тълкования.* В славистиката битува мнението, че този най-важен свод за цялото южно славянство възниква в самото начало на XIII в. (около 1219–1220 г.), когато се учредява самостоятелната Сръбска архиепископия и във връзка с която се конституира новият законодателен свод в Славянския юг. Това е най-разпространената до момента теза в историографията. Датировката на самото историческо събитие в голяма степен определя времето на възникване на превода, тъй като автокефалността на сръбската архиепископия предполага създаването и официализирането на определен юридически свод. *Светисавското законоправило не е запазено в оригинален вид от времето на своята предполагаема поява през 1219–1220 г.* Най-старият му известен препис е наречен Иловички по мястото на създаване на преписа – Иловица в Бока Которска, Черна гора, средище на Зетската епископия, в манастира „Св. Архангел Михаил“. Ръкописът се датира съвсем точно от 1262 (6770) г. според оставената преписваческа бележка на л. 398. Тя осведомява, че преписът е осъществен от многогрешния Богдан, който извършва това дело по повеля на Зетския епископ Нео-

[1] В настоящото изследване изброените термини ще се използват като синоними в съответствие със състоянието на научните изследвания до момента.

фит. Духовният сан на преписвача не е посочен, затова остава спорно дали е притежавал такъв, макар че в бележката той нарича Зетския епископ свой господар. Забележително е обстоятелството, че в края на тази преписваческа бележка Богдан въвежда следния пасаж, чийто край остава неизвестен поради загуба на листове: и бл҃гви бь днь седми. се бо ѥсть бл҃гословленаꙗ соубота вь ню же дописахь ⁖ всако дѣло в начало страшно кончавшоу же... (цит. по Срезневский 1875: 168). Цитирам го, защото той има пряка връзка с почитането на съботата като седмия свещен ден според Декалога.

Иловичкият препис е забележителен обаче преди всичко с едно важно обстоятелство. Никъде в оцелелите до днес записи в него или пък в основния запазен текст не е споменато името на св. Сава Сръбски. В паратекста на л. 396а в ИК, предхождащ преписваческата бележка на Богдан и най-вероятно възпроизвеждащ протографа на ИК, се дава един вид „идейна програма“ за необходимостта от превода на книгата, наречена Номоканон. Наред с многото конкретни данни в него се съдържат дълбоките идейни и изразени метафорично основания за ценността на новия превод и създадения ръкопис. Посочено е, че в ръцете на православното духовенство попада нов юридически свод, в чиито дълбини то е можело да се оглежда като в огледало (ꙁрьцало), да усъвършенства себе си и да учи паството. Забележителна метафора може да се прочете в този своеобразен послеслов на Светисавското законоправило, а именно, че книгата Номоканон досега е била помрачавана от облаците на елинския език и че точно новият превод с тълкования на „наш“, славянски език дава яснота, просвещение за разума и избавя от грехове.

Преводът на Южнославянския номоканон с тълкования се сочи за дело на св. Сава Сърбски *не според най-ранния запазен препис (Иловичкия), а според Рашкия от 1305 г.* Ето как изглеждат двата пасажа от послесловния запис според двата преписа:

Иловички препис от 1262 г.	**Рашки препис от 1305 г.**
Изиде же на свѣть нашего ѥзыка б҃жствноѥ се писаниѥ ⁘ ннѣ ѿпоусти вл҃ко раба твоѥго с міром ⁘	Изиде же на свѣть нашего ѥзыка б҃жствноѥ се писаниѥ. потьщаниѥмь и любовию многою и желаниѥмь. из млада ѡсвѧщнаго б҃гоучьстиваго и прѣѡсщеннаго и прьваго архиѥп҃па всеѥ срьбьскыѥ землѥ, кѵрь Савы...

Още И. И. Срезневски, по чието издание възпроизвеждам записите (Срезневский 1875: 168), предполага липса в протографа за ИК на това място. Въпросът за причините, довели до тази липса, не изглежда обаче да е намерил цялостно и задоволително обяснение.

Още едно обстоятелство предизвиква интерес. Според оглавлението в началото на ИК синоним на думата „номоканон“ е законоуправило, а според преписваческата бележка на Богдан законьникь, но след като двете части са дело на различни преписвачи, подобна разлика изглежда оправдана. Тълкувателният южнославянски номоканон започва с думите Сь б҃гмь починають се кни сиѥ г҃лемыѥ грьчьскымь ѥзыкомь номоканонь. и сказаемыѥ нашимь ѥзыкомь законоуправило⁘ (л. 1). В бележката на Богдан привлича внимание още един термин: ннѣ сложениѣ сь свщеннными правилы с҃тыхь же и б҃лсныхь ап҃ль, което пък съответства на конкретното оглавление на правилата на св. апостоли, наречено на л. 45б Изложениѥ правиломь. Всички тези факти за известни различия в историческите данни и в употребяваната терминология не са повлияли на общоприетото мнение, че ИК запазва близостта си с първичния превод, тъй като отстои от него на неголяма дистанция, а според известните исторически факти няма междинни звена в писмената филиация на преводния ар-

хетип, които съществено да са го променили преди създаването на Иловичкия препис. Така например само по исторически и библиографски данни е известен загубен днес междинен препис от 1252 г., поръчан от епископ Теофил от Будимль (сръбска епархия около границата с Черна гора и епископска катедра със седалище в манастира „Св. Георги“). Ето защо ценността на ИК остава безспорна. Още в края на 90-те години на миналия век ръкописът е поставен в основата на мащабен сръбски национален проект за подготовка и реализация на критическото издание на Законоправилото на св. Сава, чийто организатор и изпълнител е Историческият институт на Сръбската академия на науките. Проектът в голяма степен се свързва с името на Миодраг Петрович, на когото принадлежи основната заслуга по фототипното възпроизвеждане на кодекса (Петровић 1991). Успоредно с това от М. Петрович и Л. Штавлянин-Джорджевич е подготвено критическо издание с наборен текст и превод на съвременен сръбски език, което обаче не е завършено в цялост и обхваща само първите 47 глави на кодекса (Законоправило светога Саве 2005). Отделно изследване на същия паметник посвещава самият издател М. Петрович (Петровић 1990). Ставя ясно, че работата върху НМ в настоящото изследване изпреварва наборното издание на сръбските изследователи, поради което си позволявам да предложа текста на 48-а глава както наборно, така и във вид на речник.

ИК е пергаментен кодекс от 398 листа, двуколонен, изписан в основната си част от преписвача (поп) Богдан по поръка на Зетския епископ Неофит. От времето на първите сведения за него до днес ръкописът се съхранява под сигнатура III-c-9 в Библиотеката на Югославската академия на науките в Загреб, а след промените в бивша Югославия понастоящем книгохранилището се нарича Архив на Хърватската академия на науките. Запазеният текстов състав на ИК е фокус на различни изследователски търсения и мнения, довели до различни концепции за характера и авторството на Законоправилото в цялост. Макар че подобни

въпроси засягат цялостния състав на Светисавския образец, някои от тях имат пряко отношение към анализираната тук текстова единица от състава му и затова заслужават внимание.

През 1995 г. немският византинист Л. Бургман формулира тезата, че Светисавският номоканон е преведен въз основа на един точно определен византийски юридически сборник (Burgmann 1995). За илюстрация на прякото влияние на гръцки източник върху състава и структурата му авторът посочва ръкопис Vat. Gr. 1167 от XIV в., оформящ обща група с още два гръцки ръкописа по отношение на някои идентични структурни особености на НМ, повторени и в славянския превод (Burgmann, Troianos 1979: 129). Забележително за гръцкия ръкопис е разположението на НМ в края му, непосредствено след извадка от Номоканона в 14 титула. Гръцкият ръкопис е известен още на В. Бенешевич, който го споменава в свое изследване (Бенешевич 1908), но цялостното му съдържание е изведено и популяризирано за пръв път в споменатата публикация на Л. Бургман от 1995 г. На мнението на Л. Бургман се противопоставя М. Петрович в своята статия с достатъчно красноречивото заглавие „Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона“ (Петровић 2002). Сръбският историк акцентира върху решаващата роля на патрона на Сръбската църква и извежда превода и съставителството на Номоканона като венец на цялостния жизнен път на св. Сава (около 1173–1236 г., Сръбски архиепископ от 1219 г.). За изследователя това е продължителен процес, започнал още през 1204 г. по време на архимандритството на св. Сава в Солун, продължил по времето на игуменството му в Студеница (1206–1217), за да стигне до събора в Жича и провъзгласяването на новата архиепископска книга (Сава Шумадијски 1996: 421–425). Ролята на св. Сава според сръбския историк не подлежи на съмнение, а в защита на тезата си М. Петрович привежда обяснителните глоси в Иловичкия препис. Той смята, че те са доказателство за стремежа към разбираемост и ясно тълку-

ване на църковноюридическото наследство, което главата на новоучредената църква е искал да постигне. Широката култура и решителното му участие в превода М. Петрович подкрепя с установените факти, че дори само в апостолските правила св. Сава се е позовал на четири основни текста: пълните и съкратените правила по Синопсиса на Стефан Ефески, Аристиновите и Зонарините тълкования от XII в. На какъв образец (образци) се опира Южнославянската кормчая с тълкования обаче, е един от най-съществените въпроси, оставени с все още открит отговор, тъй като при сравнение с гръцкия кодекс Vat. Gr. 1167 се установяват не само много прилики, но също така и разлики. Тези различия се свеждат основно до различното разположение на материала и до липсата на някои основополагащи статии, които са налице сред славянския материал, но отсъстват от състава на гръцкия ръкопис. Такава глава (статия) е например Прохиронът в 40 гранехъ, т.е. титули, части, с начало на л. 265а и номерирана като 55-а съставна единица в състава на ИК. Продължават да бъдат дискусионни не само този, но и въпросите:

1. Къде точно е преведено Законоправилото – на Атон по време на пребиваването на бъдещия Сръбски архиепископ в Карейската килия; в Солун, където св. Сава става архимандрит през 1206 г., или някъде другаде? Предшестван ли е този превод от други преводи с юридически характер, обвързани отново със заниманията на св. Сава с юридически книги? За книжовната дейност на св. Сава по обезпечаването с книги за новосъздадената Сръбска архиепископия, учредена през 1219–1220 г., пише хилендарският монах и книжовник Доментиян в Житието на св. Сава Сръбски. Макар че не споменава конкретно за превода на Номоканона, неговият житиеписец съобщава, че в манастира „Филокало“ около Солун той е преписал много „законски“, т.е. юридически книги (Obolensky 1991: 155; Щапов 1978: 122–123; Петровић 2002: 30).

2. Сам или в екип от гръцки и славянски сподвижници монаси св. Сава е извършил превода? Каква точно е ролята на гла-

вата на Сръбската архиепископия? М. Петрович например подкрепя идеята за пряко сътрудничество между св. Сава, руски и гръцки монаси. В редица изследвания този нов номоканоничен текст се смята за колективно дело на българи, сърби и руси на Атон, но както справедливо отбелязва Я. Н. Щапов, до окончателното мнение на филолозите подобен въпрос също остава открит (Щапов 1978: 123). Едно от най-важните разклонения на Законоправилото, застъпено в разянската фамилия кормчии, И. Жужек приема за дело на славянски разноетничен колектив на Атон (Žužek 1964: 35). На Атон св. Сава би могъл да влезе в контакт и с някои ключови фигури в историята на Второто българско царство и българската църква. А. Турилов например прави предположението, че бъдещият сръбски архиепископ се е познавал с бъдещия първи търновски патриарх Йоаким I Български, интронизиран през 1235 г. при възобновяването на Търновската патриаршия, който в периода преди 1218 г. е бил атонски подвижник (Турилов 1996: 85–104; **Кодов 1969**: 46). Двамата духовници със сигурност се срещат още веднъж в Търново преди смъртта на св. Сава. Без съмнение не само личностното общуване, но и голямата потребност от силно православие в епохата на Латинската империя на Балканите, от силни законови устои водят до високия престиж и голямата приложимост на Южнославянската кормчая с тълкования сред сърбите и българите и нейната рецепция в Русия. Въпреки възможното българско участие в превода на този нов тълкувателен номоканон в научната литература върху ИК се е наложила тезата за руското влияние. Смята се, че голяма част от все още дискусионните руски езикови черти в ИК едва ли се дължат на несъзнателната употреба на русизми, които патронът на Сръбската църква и голям книжовник би могъл да усвои в своята монашеска практика от руски учители. По-вероятната причина за това учените виждат в участието на руси в самия превод. Такова руско участие се счита за възможно, макар и недоказано категорично (Maksimovich 2006: 187–188 и приведената

там библиография). Разбира се, в контекста на дискутираните въпроси остава с отворен отговор още един съществен въпрос – може ли всички особености от текстови и езиков характер, засвидетелствани в ИК, да се отнесат автоматично и към преводния архетип? Има ли пълно тъждество между тези две форми на битуване на Тълкувателния южнославянски номоканон, които се съотнасят помежду си както архетип (Светисавското законоправило) към апограф за други преписи (Иловичкия препис)? Отговорът изисква много по-пространни наблюдения върху отделните текстови единици в състава на ИК, отколкото това е направено до момента.

Все пак хипотезата за руско влияние придобива още по-голяма публичност с разработките на Л. Цернич, впоследствие подкрепени и от Л. Штавлянин-Джорджевич (Ц е р н и ћ 1981; Ш т а в љ а н и н-Ђ о р ђ е в и ћ 1996). И двете авторки говорят за намеса на руски (новгородски) преписвач в ИК. Изказаното предположение отново фокусира вниманието върху Атон като най-голямата и доказана контактна зона на взаимодействия между представителите на различни славянски етноси и гърците в началото на XIII в. Още в края на миналия век Л. Цернич установява наличието на още две преписвачески ръце в Иловичкия кодекс наред с основната пишеща ръка на преписвача Богдан. Тя говори за анонимен преписвач новгородец и за още една трета ръка, оставила значително по-слаби следи в цялостния ръкопис. Тези обстоятелства водят до едно от най-разпространените мнения за характера на ИК до момента, а именно – *за ръкописа като средоточие на сръбската рашка норма и руските езикови черти от северноновгородски тип, с които се асоциира този втори анонимен преписвач.* В своя кратка статия от 1981 г. Л. Цернич дава обяснение за русизмите в ИК, като идентифицира първия преписвач на кодекса с този на Изборно евангелие руска редакция, от което е запазен само един лист в Библиотеката на Руската академия в Санкт-Петербург, известен със сигнатурата БАН 24.4.I (Ц е р н и ћ 1981: 49).

Авторката смята, че този новгородец преписва ИК до л. 53, и допуска, че същият би могъл да е във връзка с кръга на епископ Теофил от Будимль, поръчал, както видяхме, препис от Светисавското законоправило, понастоящем изгубен за науката. Третия анонимен преписвач тя нарича съратник на Богдан в самия Богданов текст.

Темата за руското влияние в ИК и респективно в самия архетип на Светисавското законоправило има своите проекции и в изкуствознанието. Изследвайки орнаментиката на Иловичкия кодекс, Н. А. Киселев отново застъпва идеята за Атон като място на създаване и за руското влияние с аргумента, че наблюдаваната ретроспективна, архаизираща тенденция в ИК възхожда към старобългарския орнамент от Х в. и че тя именно се е съхранила най-добре в староруски ръкописи от XI–XII в., оказали обратно въздействие върху южнославянската култура при попадането на руски кодекси на Балканите (Киселев 1980: 178). Същият автор се присъединява към мнението, че руският оригинал за Светисавското законоправило е преведен от гръцки на Атон не по-рано от втората четвърт на XII в. На някои от изразените мнения ще се наложи да се спра повторно при описанието на правописните черти на преписа от НМ в ИК. Тук обаче ми се струва важно да отбележа, че въпросът за руски преводи на основополагащи съчинения от византийската юридическа книжнина неведнъж е бил център на внимание. Според един от най-изявените привърженици на тази теза С. Троицки, руси са превеждали юридически текстове именно на Атон (Troicki 1953: 111–122; вж. още Mošin 1953: 65). В цитирания труд на И. Жужек също се припомня недоказаното сведение, че още през 1142 г. руските монаси от манастира „Ксилургу“ на Света гора са имали подръка тълкувателен славянски номоканон (Žužek 1964: 33).

3. Във връзка с гореизложените дискусионни въпроси стои открит и този, дали Светисавският преводен образец се опира на съществуващи преди него преводи, или е напълно самос-

тоятелно, ново преводаческо дело, без никаква връзка с предходната славянска юридическа традиция. Присъствието на тази предходна славянска юридическа традиция в него не е разглеждано като отделен изследователски проблем. Много често се говори за проекции на Методиевия превод на Номоканона или за следи от Преславския преводен номоканон по Синтагмата от 14 титула в Светисавския архетип. Близостта се търси предимно в отделни текстове или в единични думи от лексикалния фонд, особено за да се докаже идеята за приемственост и значимост на първия преводен славянски номоканон (наричан още Великоморавски или Методиев), а не толкова в контекста на самото Законоправило. За да се докаже тази приемственост, е необходимо да се направи пълно сравнително езиково-текстологично изследване на съвпадащите текстови единици. Например такава съвпадаща единица са 85-те канона на св. апостоли, запазени в различна степен в *Методивия номоканон* (респективно в Устюжката и Йоасафската кормчая, където се съдържат неговите единствени оцелели два преписа), в *Преславския номоканон* (според Ефремовската кормчая) и в *Южнославянския тълкувателен номоканон* (запазен по най-ранен препис в Иловичката кормчая). Само с пълен набор от разночетения и пълен анализ на семантично-функционалната им характерстика подобни изводи биха били аргументирани.

Една от позабравените тези в съвременните изследвания върху ИК и Светисавското законоправило е изказана отдавна от В. Ягич, който разисква възможността в преписа на ИК да са отразени български езикови черти (J a g i ć 1874: 77, 80). Като обръща внимание „na množinu bugarizama Ilovičke krmčije“ (J a g i ć 1874: 70), Ягич прави следното заключение: „Uza sve te nedostatke u današnjim sredstvima mogu ja opet bar toliko reći, da je čitanje Ilovičke krmčije učinilo na me impresiju ne srpskoga, već bugarskoga spomenika. Nauka se dakako ne zadovoljava impresijama, već ište dokaze: ali i ovieh ima mene bar nekoliko“ (J a g i ć 1874: 80). Следва да се подчертае, че мнението на Ягич

засяга основно възможността предходна традиция да е повлияла върху новия превод или в самия превод да са взели участие и българи. Това именно се има предвид в изказаната хипотеза, че общото му впечатление от ИК е *не за сръбски, а за български паметник*. Хърватският учен не коментира културноисторически въпроси, които по някакъв начин свързват превода на Южнославянския тълкувателен номоканон с България. Изворови данни за последното засега не са открити и голямата „връзка“ на св. Сава Сръбски с България остава неговата смърт в Търново на 14 януари 1236 г. на път от Константинопол за Сърбия. Както е известно, той бива погребан в църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а по-късно тялото му е пренесено в Милешевския манастир. Смята се, че това е станало през май 1237 г. (Сава Шумадијски 1996: 425). Самият В. Ягич като филолог привежда само езикови аргументи и не се съсредоточава върху исторически търсения. Ето защо мнението на В. Ягич не бива да се пренебрегва, но също така не би следвало да се преекспонира при съвременни опити да се разгадае произходът на Законоправилото. То не бива предварително да стане постулат, от който да се изхожда само защото е формулиран от голям и безспорен авторитет, така както това на практика се е случило по отношение на „сръбско-руската“ линия в историята на Южнославянския номоканон с тълкования. Тя се повтаря и възпроизвежда буквално като аксиома, а не като теорема, подлежаща на критичен коментар и нови доказателства.

Дори от тези кратки напомняния става ясно, че всяко занимание със Светисавския образец в ИК поражда серия от въпроси, много от които надхвърлят конкретните цели на изследователя, а понякога пораждат и неоснователни очаквания, че той е длъжен да се произнесе по тях. Поради липса на самостоятелни изследвания върху юридическата традиция на Кормчаята книга в българската наука тезата на хърватския учен не е получила голямо разпространение с изключение може би на мненията на някои от по-старото поколение юристи, като Ст. Бобчев, който

се съмнява, че „Светисавската кормчая“ е на св. Сава, и открито говори не за Светисавската, а за ролята на „Светиславовата кърмчая“ (т.е. на деспот Яков Светослав – б.а., М.Ц.) и нейната роля за рязанската фамилия руски кормчии книги (Бобчев 1903: 84). Тезата на В. Ягич не се цитира охотно и в славистичните изследвания, свързани с ИК като цяло, но причините за това състояние в миналото са били повлияни от добре познатите политически и национални пристрастия, които винаги са се проектирали върху заниманията с писменото наследство на славяните.

Едно изключение в последните години у нас предлага А. Калоянов. Изследвайки Преславския номоканон от 14 титула без тълкования в контекста на преславската цивилизация, ученият обособява отделен раздел „Търновската Зонара през XIII в.“ (Калоянов 2012: 37–50). Авторът се позовава на мнението на И. Божилов в забележителната му книга „Византийският свят“ от 2008 г. за един общ механизъм в книжовния процес: превод от гръцки в България в началото на XIII в., изготвяне на препис и изпращане на потребителя (в Русия – б.а., М.Ц.), който съвсем точно описва историята на тази търновска Зонара. Това е така, защото без всякакво съмнение изпратеният от деспот Яков Светослав препис от Зонара е български вариант (възможно и някакъв тип преработка) на онова, което се нарича Светисавско законоправило. Запазеното писмо на Яков Светослав и записът на преписвача Йоан Драгослав не определят точното съдържание на книгата Зонара. В тях названието епоним се употребява общо 3 пъти, винаги в ж.р. ед.ч, видно от падежните форми сїѫ ꙁонара, сию ꙁонароу, сєи ꙁонарѣ. Приема се, че терминът се превръща в означение на типа Кормчая книга, *създадена в България през XIII в., която се опира на Светисавското законоправило с тълкования.* Търновската Зонара е такъв препис (преработка). Българските преписи и преработки на този основополагащ славянски юридически паметник са запазени само в руската писменост. Самото Законоправило е дало толкова

плодотворна традиция на Славянския юг, че днес сред богата изследователска традиция върху писмената филиация на запазените преписи учените обособяват три групи. За първите две групи преписи с чисто южнославянски характер вече говорих, а третата група обхваща само руски, но извършени въз основа на български протограф преписи. Затова и една от обективните трудности пред българските изследователи на правните текстове е обстоятелството, че българската група преписи е възстановима само по следите, които е оставила в руските кормчии. Тя безспорно води началото си от изпратения в Киев търновски протограф. Смята се, че най-ранният ѝ запазен руски препис е споменатата вече Рязанска кормчая от 1284 г. (Щапов 1978: 263–264). Следователно трудно оспорим е фактът, че текстовият юридически свод, който наричаме Светисавско законоправило*, е имал българска писмена филиация с възможни промени спрямо архетипа и че се е използвал като официална книга във Второто българско царство.* В Търново в средата на XIII в. безспорно е съществувал високоавторитетен, преводен от гръцки юридически норматив, оторизиран от висшата духовна и светска власт, който е бил използван включително в организираните църковни събори в защита на православната вяра срещу еретиците евреи, латини и дуалисти богомили. Но дали от това автоматически следва, че в славистиката е налице „фалшифицирана история на т.нар. Светисавски номоканон“ и дали с твърдения за български произход на същия този номоканон се противостои адекватно на „акцията за сръбската атрибуция на Номоканона от 14 титула с тълкования“ (Калоянов 2012: 40–41; 62)? Цитирам крайния извод от хипотезата на А. Калоянов за Светисавското законоправило: „Същевременно в този си вид – с антиеретическите статии в Номоканона на Йоан Комнин и със съкратените правила от Аристиновата редакция с тълкованията им, сред които се откриват и тълкованията на Зонара (протографът на Иловичкия препис – б.а., М.Ц.), може да се появи след Екзегезата на Зонара от 1159 г. като дело на

канонист в Охрид (под надзора на Йоан Комнин) между 1159–1163 г." (Калоянов 2012: 57). Впрочем хипотезата по време на византийското владичество българските земи да са арена на активно преписване, а впоследствие и превеждане на византийски правни текстове, винаги ме е изкушавала, особено във връзка с проблемите на така наречения Номоканон на Котелерий, известен още като славянски Псевдо-Зонар, върху който съм работила (Цибранска-Костова 2011: 259–410). Тя не е лишена от основания, тъй като е логично в новоучредените теми византийската власт да налага своето влияние, включително на законодателно равнище. Възможното не означава обаче още доказано. Струва ми се, че една от най-грубите грешки, които може да се допуснат на този етап на натрупана противоречива информация за Светисавското законоправило и неговия Иловички препис, е да се дават прибързани категорични мнения, *без да са извършени предварителни проучвания и без да се създаде българска изследователска традиция на правните паметници. Не е оправдано да се търси национален идентитет в правната материя (ако въобще се проявява такъв по някакъв начин през Средновековието),* без цялостният проблем по точната атрибуция и локализация на Южнославянската кормчая с тълкования да бъде подкрепен от ясни, допълващи се исторически анализи (особено изворови) и филологически аргументи. От само себе си се разбира, че всичко това не може да стане само с работа върху една, две или произволно избрани текстови единици от състава на Законоправилото, с пръснати несистемни наблюдения и още по-малко с подобни доказателства, заемащи точно 14 печатни страници на фона на двувековната вече изследователска традиция на същия Южнославянски номоканон с тълкования. С това съвсем не искам да омаловажа усилията на проф. Калоянов, който заслужава да бъде поздравен заради търсенията си, а към всяко търсене на научната истина справедливото изначално отношение е уважението. Но ако ще доказваме българския произход на Светисавското законоправи-

ло, най-напред ще трябва да уточним какво се разбира под това (български, защото е преведено в България; защото български книжовници са го превели под егидата на св. Сава или самостоятелно, или пък неговото име просто „митологизира“ този превод и няма нищо общо с него; български, защото се използват по-стари преводи с български произход и т.н.). С една дума, ще трябва да се потрудим много повече от направеното досега.

За съжаление, много по-често може да се чуе оправданието, че няма български изворови данни за рецепцията на византийското право, отколкото да се поема изследователски „риск“ и да се изследват така наречените „чужди“ преписи. Изворовите данни наистина са оскъдни, а когато това е така, липсата се компенсира с хипотези. Единствено адекватно могат да я запълнят обаче само и единствено самите оцелели текстове и техният комплексен анализ.

Ако се върна на хипотезата на проф. Калоянов, трябва да призная, че още нещо ме смущава. Кой е този „протограф на Иловичката кормчая“, за който говори авторът? Едва ли би имало съмнение, че „протограф на Иловичката кормчая“ не може да бъде нещо друго освен самия преводен архетип, т.е. самия превод на Южнославянския номоканон с тълкования. Няколко пъти вече подчертах, че ИК е именно най-старият запазен препис на Южнославянската кормчая с тълкования. Тогава е странно защо според А. Калоянов този превод се е появил още в средата на XII в., *преди* да назрее необходимостта от правен компендиум за нуждите на възстановената Втора българска държава и новоучредената Българската патриаршия, при това отстоявайки правото правилата да звучат на „славянски, наш език“. Дали в условията на византийско владичество това е било възможно? Практиката при предходните славянски преводни номоканони доказва, че те все пак имат институционален характер – или са свързани с предстоятели на църквата (като в случая с архиепископството на св. Методий), или са се появили като политика и общо дело на владетелската и църковната ин-

ституция (като Преславския номоканон). Напълно допустима обаче остава хипотезата преди началото на XIII в. и преди възникването на Южнославянския тълкувателен номоканон *някои от текстовете или части от тях вече да са имали български преводи,* които да са били познати и използвани от преводача (съставителя) или преводачите (съставителите) на Законоправилото, тъй като е много малко вероятно точно в историята на славянската юридическа книжнина да се къса нишката на традицията и да има „културен" зев, при положение че всички изследвания до момента доказват силен континуум при редица други типове книжнина – историко-апокалиптична, хомилетична, библейска, че дори апокрифна. Засега оставам с убеждението, че до доказване на противното би могло да се мисли за наличие на по-стари български по езиков характер преводи на някои от съставните му единици, извършени или в епохата на Първото българско царство, или по време на византийското владичество, които са взети под внимание при компилирането на Южнославянския номоканон с тълкования.

Не може да се изследва една текстова единица от състава на ИК, без да се очертаят в основни линии проблемите на самия Иловички кодекс. Затова и сметнах за нужно да направя това кратко изложение. Предварително обаче държа да подчертая, че всичко това няма да бъде задача на настоящото изследване и тук аз не смятам да полемизирам с установени тези и претендиращи такива, а да се придържам към своя изследователски план. В него моята задача е да допълня представата за съставителството на Южнославянската кормчая с тълкования, като използвам за пример старозаветния правен текст в нея.

От направения кратък обзор става ясно, че конкретната разработка върху НМ в състава на ИК не може да не отчете натрупаната проблематика върху цялостния кодекс и върху историята на Южнославянския тълкувателен номоканон. Тя се отличава със свои собствени изследователски параметри и не може да има за цел да се намеси решително в посоченото заплетено из-

следователско поле. Може обаче да участва в привеждането на аргументи, особено в третия тип въпроси за *източниците при компилирането на Номоканона с тълкования и ролята на традицията.*

И така, в съответствие с най-съвременните изследвания и особено приносите на Л. Бургман, ако приемем за начало на съхранената писмена традиция на НМ именно Светисавския образец, трябва да отдадем дължимото на конкретния му гръцки прототип, дал подтик за създаването на славянски преводен компендиум с определен обем и състав. Ще повторя мнението ва Л. Бургман, че Светисавският номоканон е преведен въз основа на един определен византийски каноничен сборник (Burgmann 1995). Следователно присъствието на НМ в него най-вероятно се дължи на следването на определен византийски прототип. Препис на НМ действително се открива като последната глава в кодекс Vat. Gr. 1167 от XIV в., сочен за близък до възможния гръцки първообраз ръкопис. Това състояние на изворите и мненията обаче не слага финална точка на дискусионния въпрос дали или кои от съставните части на Светисавското законоправило са превеждани по-рано, при това имайки предвид, че множество светски законови текстове се появяват за първи път в славянски превод именно в Южнославянския номоканон с тълкования.

Културният код за присъствието на НМ в Законоправилото обаче едва ли подлежи на съмнение. Мойсеевото законодателство, така както и фигурата на неговия създател, са емблематични за процесите на съграждане и възход на правната традиция, когато едно ново начало на църковно-политическия живот, каквото е учредяването на самостоятелна славянска църковна структура, изисква здрав правен фундамент. Той трябва да легитимира властта на църквата и държавата и да обоснове върховенството на изконния Божи закон. *НМ се възприема като неизменна част от юридическия патримониум и следователно функционира като текст с висша ценностна конотация и*

престиж. При това тази своя битност НМ развива независимо и дори въпреки каноничното наследство от вселенските, поместните събори и светите отци на църквата, което Светисавският образец притежава не само в пълнота, но и за пръв път в славянската традиция представя с тълкованията на големите имена на византийската правна мисъл през XII в. Йоан Зонара и Алексей Аристин. В историята на правото Йоан Зонара (Ζωναρᾶς) се вписва със създадените през първите години от управлението на византийския император Мануил Комнин (1142–1181), приблизително около 1159 г., тълкования към Синтагмата на каноните на патриарх Фотий (**ODB 3**: 2229). Йоан Зонара в действителност е един от великите тълкуватели на каноничното наследство заедно с антиохийския патриарх Теодор Валсамон, починал след 1195 г., и придворния юрист на Алексий II Комнин – Алексей Аристин, починал след 1166 г. Всички те са съвременници и издигат византийското църковно право от XII в. на изключителна висота. Това предопределя влиянието му върху славянското под формата на коментирани списъци с канони. Тълкувателната форма се налага именно през XII в., за да подчертае още по-силно превъзходството на Канона (т.е. църковното право) над Закона (т.е. гражданското законодателство). В славянската традиция тя навлиза за пръв път именно с Южнославянския номоканон с тълкования или така нареченото Законоправило на св. Сава Сръбски. Законоправилото се опира основно на тълкованията на Алексей Аристин и Йоан Зонара (името на първия е поставено още в началото на Законоправилото, но повечето тълкования всъщност се заемат от Йоан Зонара). Вероятно това е и причината за възникналия епоним „Зонара“, отнесен към някои преписи на Светисавското законоправило. Тълкованията на Теодор Валсамон като правило се избягват, тъй като той единствен тълкува и църковните канони, и светските закони, поради което е обвиняван в опити да утвърди превеса на царската над църковната власт. Редица норми на църковното законодателство влизат в противоречие с наказател-

ния арсенал на вехтозаветното право. В същото време именно в Южнославянския тълкувателен номоканон има безпрецедентен по състав свод от текстове на светската юрисдикция, сред които естествено попада НМ. Толкова много светскоправни текстове не съдържа нито един предходен славянски номоканон.

В отбелязаните факти едва ли може да се търси някакво противоречие. Това е така, защото НМ функционира не просто на нивото на отделната норма, а като първообраз на древната правна традиция на човечеството. Тя се възпроизвежда във всяко общество и по всяко време именно защото пренася вечните истини за света и човека, а в по-широк план – възпроизвежда завета между Бога и хората чрез съхраняване на вярата. Така първоначално светският правен пълнеж на НМ може да бъде символично тълкуван и в духовните му измерения като стриктно съблюдаване на Божията воля, съответно хората, които я съблюдават, стават Божи (богоизбран) народ. Въпреки че според юристите „нормотворческата компетентност на самия Мойсей е спорна" (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: 31), неговото име също остава емблематично. Пророк, законодавец и боговидец, както бива наричан, посредник между Бога и народа на Израил, този образ се превръща в идеологема на властта и се проектира още върху Константин Велики (306–337), възвеличаван като първохристиянски император, или император и баща на Европа (rex et pater Europae). Примерите от старобългарската историческа, литературна и изобразителна традиция за уподобяване към Мойсей и за легитимация на властта са много богати и обстойно анализирани, а от ключовите фигури, към които е отнасяно това уподобяване, заслужава да се споменат св. Методий, цар Симеон Велики и Патриарх Евтимий Търновски, с всички нюанси и семантични натоварености в релацията символен тип–историческа личност[1].

[1] В Пространното житие на св. Методий козните срещу него в държавата на Светополк са уподобени на тези на Датан и Авирон срещу Мойсей по Числ. 18: 1–35 (Стара българска литература 1986: 75). Едно от

Структура на текста

Поместеният славянски превод на НМ в ИК документира състояние, за което няма никакви основания да се смята, че се различава от южнославянския преводен архетип. Особеностите на превода проличават в структурата на самата текстова единица. Върху него оказва влияние най-разпространената редакция на гръцкия първообраз с някои текстологични и структурни различия, голяма част от които имат аналог, при това не само в посочения гръцки ръкопис Vat. Gr. 1167, но и в други представители на византийската писмена традиция на НМ.

На структурно равнище преписът в ИК се отличава с придържане към основния и най-разпространения гръцки текст на компилацията от 50 глави, нито една от които не е пропусната. Главите се изброяват във възходящ ред на номерацията, а текстът им се предхожда от оглавление. Означен с буквена сигла L в изданието на Л. Бургман и С. Троянос (Burgmann, Troianos 1979: 129), ръкопис Vat. Gr. 1167 оформя специфична група с още два гръцки ръкописа по отношение на някои идентични структурни особености на НМ, които се наблюдават и в славянския превод. По-важните от тях са следните:

– По принцип броят на ексцерптите в отделните глави не е еднакъв и варира най-често от един до пет. Но в НМ от ИК са налице пропуски, които намират съответствие именно във въпросния византийски ръкопис. Според номерацията в изданието това са 6.3, 11.2–5, 12.2, 25.2, както и 46.1 поради загуба на листове в гръцкия източник, т.е. липсват Втор. 21: 18–21 от 6-а глава; четири ексцерпта от 11-а глава Лев. 25: 35–37, Втор. 15:

най-силните уподобявания е между Мойсей и цар Симеон. Цитирам избрани отделни заглавия от възможната библиография по темата: Рашев 1995: 55–74. Особено интересно е наблюдението на Е. Бакалова, че през XIV в. образът на Мойсей губи от своята битност, легитимираща царската институция, и Мойсей заедно с Аарон е повече първосвещеник, т.е. не е вече царски тип, а духовен водач, с когото Григорий Цамблак сравнява дори Патриарх Евтимий – Бакалова 2011: 23–54; Куюмджиева 2003: 33–40; Kuyumdzhieva 2013: 367–385.

7–10, Втор. 23: 20–21, Втор. 24: 10–13, а е останал само един ексцерпт от Изх. 22: 25–27; Лев. 6: 2–5 от 12-а глава, а е останал само Изх. 22: 7–9; липсва Втор. 22: 28–29 от 25-а глава, а са налице Изх. 22: 16–17 и два ексцерпта, обединени във Втор. 22: 23–27; в 46-а глава от трите обемни ексцерпта е останал само Изх. 21: 12–14, а липсват Числ. 35: 16–18, 20–25 и Втор. 19: 3–7. Към посочените от издателите липси ще добавя още няколко неотбелязани от тях, каквито се регистрират според състоянието на НМ в ИК. Част от липсите отново следват състоянието на Vat. Gr. 1167, а други намират потвърждение в други гръцки преписи: липсва Числ. 30: 2–10 от 8-а глава; Втор. 22: 22 от 26-а глава, където е останал само Лев. 20:10; липсата на Изх. 21: 26–27 в 44-та глава за нанесена вреда върху роб с повреда на око или зъб се пропуска и така главата се състои само от Изх. 21: 20–21 (срв. Burgmann, Troianos 1979: 160); отсъствието на първия ексцерпт от Изх. 22: 17 за чародейците от 50-а глава също се открива в редица гръцки преписи и така последната глава в ИК има три, а не четири ексцерпта (Лев. 19:31, Лев.20: 6, 27). Прави впечатление, че на съкращение са подложени по-обемните глави, съдържащи повече ексцерпти на една и съща тема (напр. Втор. 22: 22 в 26-а глава дублира съдържанието на Лев. 20: 10). За влиянието на конкретния гръцки ръкопис има още доказателства. Така славянският преводач е следвал дословно Декалога (Изх. 20: 2–5, 20: 7–10 и 20: 12–17), оформен като втора глава, от който липсват Изх. 20: 6 и 11 както в гръцките преписи, така и в ИК, най-вероятно поради техния експликативен характер, открояващ се на фона на преобладаващите в Декалога безусловни, категорични (наричани още аподиктични) норми за абсолютна забрана, за правилно и грешно (Patrick 1985: 20). Някои съкращения може да се дължат на по-сложната трактовка на казусите, която съзнателно е пропусната и в гръцкия, и в славянския препис. За пример може да се посочи Лев. 6: 2–5 от 12-а глава за залозите и откраднатите вещи, подлежащи на връщане, и допълнителната компенсация

в размер една пета част, в която плеонастичното натрупване на норми е избягнато чрез пропускане на втория ексцерпт.

– Към влиянието на препис L (Vat. Gr. 1167) насочва симптоматичното разместване на главите в ИК: 32-ра е всъщност 33-та и обратното, точно както е в гръцкия ръкопис. Фактът, че глава 30-а е оставена без номерация в ИК, дублира аномалия на същото място в други гръцки преписи (Burgmann, Troianos 1979: 157).

– Не всички оглавления в ИК следват дословно гръцките титули в тяхната цялост. Но и тук в част от разминаванията може да се открие гръцко влияние. Оглавлението на 12-а глава ѡ покладѣ и ѡ ѡбьщении, пълен гръцки текст Περὶ πάσης παραθήκης ἢ κοινωνίας ἢ ἁρπαγῆς ἢ ἀδικίας, в L е съкратено до Περὶ διαθήκης καὶ κοινωνίας (Burgmann, Troianos 1979: 147). Още по-силно доказателство е 13-а глава с оглавление в ИК ѡ възємлющимь всакоү скотиноү, която съответства на препис L Περὶ τοῦ λαμβανόντος πᾶν κτῆνος и се различава от пълното оглавление в други преписи с добавено φυλάξαι καὶ κλαπῇ ἢ θηριάλωτον γένηται (Burgmann, Troianos 1979: 148).

– Друг тип особеност на ИК се състои в липсата на означения или точна идентификация от коя вехтозаветна книга на Петокнижието е заета разпоредбата. Те условно могат да се поделят на две групи:

а) случаи, при които липсва означението на книгата, но съответстващият ексцерпт е изписан и е аналогичен на гръцките преписи;

б) случаи, при които погрешно се означава самият ексцерпт. Тъй като поначало най-много ексцерпти се извличат от книгите Изход и Левит, то именно те се отъждествяват една с друга (например в 8-а глава е обозначена книга Левит, а всъщност става въпрос за Изх. 22: 21–24, но точно такава грешка се прави и в препис L (Burgmann, Troianos 1979: 144); 43-та глава е означена като Изход, а става въпрос за Лев. 20:13; 42-ра

глава препраща само към книга Левит, но всъщност съдържа два ексцерпта и от Левит, и от Изход. Ще припомня, че от книгите Второзаконие и Числа има най-малко ексцерпти в самия гръцки оригинал, съответно и в славянската редакция са останали 8 ексцерпта от първата и само 2 от втората книга. Това е причината някои ексцерпти от Второзаконие също да се обозначават като извадки от друга старозаветна книга (например в 25-а глава всичко е изписано под двукратно повторен рубрикатор ѿ҃ исхода. к҃є.), като за тази особеност няма посочен гръцки паралел от издателите и може да се предположи, че е дело на славянския преводач по аналогия с водещия ексцерпт от Изход, поставен на първо място. Допълнително доказателство за моята хипотеза е още това, че в останала част на главата два ексцерпта от Втор. 22: 23–24 и Втор. 22: 25–27 са слети в едно без оглавление именно защото е пропуснат първият ексцерпт от Втор. 22: 28–29. Част от приведените примери могат да се отнесат към спецификите на славянската редакция, но сходни по тип несъответствия се откриват и в някои гръцки преписи, макар и не на същите места.

– Сложната система на номериране в гръцките преписи е опростена в славянската преводна редакция и фактически се изброяват само числата от 1 до 50, с които се обозначават главите, но не и съдържащите се в тях ексцерпти. Те са оставени без номерация. Изключение е само номерирането на Десетте Божи заповеди във втора глава.

От приведените данни може да се направи очакваното заключение, че в структурно отношение преписът на НМ в ИК е много близък до варианта, който славянският преводач(и) е открил в самия гръцки оригинал за Законоправилото, какъвто без съмнение съзнателно е бил избран като модел за юридически състав в конкретния исторически момент. Близостта на една текстова единица с нейния гръцки прототип обаче не може да се абсолютизира и да се пренася безрезервно към целия състав на Южнославянската кормчая с тълкования, която в други свои

съставни части и преди всичко с композицията на състава не намира категоричен паралел в нито един от известните византийски източници, включително във Vat. Gr.1167. Ето защо на настоящия етап на проучване най-оправдано би било под внимание да се вземат и двата фактора:

1. Безспорната връзка с византийската писменоюридическа традиция, която задава образеца, но не се копира механично (или пък съответният абсолютно идентичен гръцки образец е съществувал, но не е запазен или открит до момента).

2. Съзнателният избор на гръцки източник и разпознаваемият преводачески подход, които според досегашните изследвания характеризират в цялост самото Законоправило на св. Сава.

Един от произтичащите дотук изводи е, че в чисто практически смисъл най-вероятно НМ е трябвало да бъде някакъв тип ръководство по старозаветно наказателно право, което е можело да се използва за сравнение при сходни казуси от други средновековни нормативни източници. С тази своя функция то е придобило висок престиж и в славянския си превод.

За да се добие представа за състава от старозаветни ексцерпти в компилацията Νόμος Μοσαϊκός, привеждам ексцерптите в таблица 1. В нея те се означават според членението на старозаветния текст в официалната Българска синодална библия от 1982 г., за да са удобни за текстологични и езикови справки, като се сравняват с изданието на Л. Бургман и С. Троянос на гръцкия текст. Издателите обаче ползват класическото текстово деление според западната традиция и поради това невинаги има съвпадения. Отклоненията в членението в други библеистични традиции, например католическата и протестантската, не се отчитат.

Таблица 1
Състав на ексцерптите в славянския превод на НМ според ИК

№ на глава	ЕКСЦЕРПТИ	№ на глава	ЕКСЦЕРПТИ
1	Изх. 23:1–3, 6–8; Лев. 19:15–16	26	Лев. 20:10
2	Изх. 20: 2, 4–5, 7–10, 12–17	27	Изх. 21: 22–23
3	Лев. 24:13, 16	28	Лев. 21: 9
4	Лев. 19: 32	29	Лев. 20: 16
5	Втор. 24:16	30	Лев. 18: 6–7
6	Лев. 20: 9; Изх. 21: 15	31	Лев. 20: 11
7	Лев. 19: 13; Втор. 24: 14–15	32	Лев. 18: 12–13
8	Изх. 22: 22–24	33	Лев. 20: 17
9	Лев. 19: 35–36	34	Лев. 20: 19
10	Числ. 27: 6, 8–11	35	Лев. 20: 12
11	Изх. 22: 25–27	36	Лев. 20: 21
12	Изх. 22: 7–9	37	Лев. 20: 14
13	Изх. 22: 10–13	38	Лев. 18: 11
14	Изх. 22: 14–15	39	Лев. 18: 18
15	Изх. 22: 1–4	40	Лев. 18: 14
16	Изх. 21: 16; Втор. 24: 7	41	Лев. 20: 20
17	Лев. 25: 39–43	42	Изх. 22: 19, Лев. 20: 15
18	Изх. 22: 5	43	Лев. 20: 13
19	Изх. 21: 33–34	44	Изх. 21: 20–21
20	Изх. 22: 6	45	Изх. 21: 18–19
21	Изх. 21: 28–32, 35–36	46	Изх. 21: 12–14
22	Втор. 21: 10–11, 14	47	Лев. 24: 17–19
23	Втор. 22: 13–21	48	Числ. 35: 30–32
24	Втор. 25: 11–12	49	Втор. 17: 6–7, Втор. 19: 15–19
25	Изх. 22: 16–17, Втор. 22: 23–27	50	Лев. 19: 31, Лев. 20: 6, 27

Графически и правописно-фонетични данни

ИК е сложен и силно стратифициран по състав и език кодекс от 64 глави, писан от трима преписвачи. Преписвачът Богдан, чието име се споменава в приписка, пише л. 54а–400а; намеса на трето лице има между л. 277а–278а, а идентифицираният от Л. Цернич като новгородец първи копист изписва първите 53 листа (Ц е р н и ћ 1981; Р а й н х а р т 1983: 7). Очаквано те се придържат към различни правописни системи и отчасти си влияят. Интересуващата ни старозаветна компилация НМ попада в частта на преписвача Богдан, л. 249б–255а. Още от големите слависти В. Ягич и И. И. Срезневски до съвременните изследвания на Л. Цернич, Л. Штавлянин-Джорджевич, Й. Райнхарт и др. руското влияние в ИК е една от най-дискутираните теми. Към него обикновено учените добавят темата за явната южнославянска езикова основа, поради което се говори за русизми и южнославянизми (основно сърбизми и много по-рядко българизми) на фонетично, граматическо и лексикално равнище. Ето защо, от една страна, проявените археографски и правописни белези на текста на НМ до известна степен ще повторят онова, което вече е известно за писмените навици на основния преписвач, но от друга страна, по-подробното описание би се превърнало в основа за аргументирани заключения относно текстовата история на компилацията.

Още в едно от първите научни описания на кодекса И. И. Срезневски определя сръбската Иловичка кормчая като написана на много хубав пергамент с размер in quarto (30 см на дължина и 25/26 см на ширина), в две колони. Писмото е определено като „крупное уставное, в начале более крупное, в середине есть кое-где и полууставное“ (С р е з н е в с к и й 1875: 147). Изследователят говори за различни преписвачи и определя правописа като сръбски с някои отклонения.

Наистина от общите палеографски сведения за НМ може да се потвърди уставният характер на почерка на преписвача Богдан. Текстът е въведен с червенословно оглавление, предшествано

от скромен тератологичен орнамент в киновар – животинска глава, разположена в лявото странично поле. Началото на всяка глава от състава на компилацията се отбелязва с киноварен малък инициал. Някои от малките инициали са стилизирани и украсени с допълнителни части, например В, Р на л. 250б, Л на л. 251а, НА на л. 251б и др. С червенослов се изписват и номерата на главите според кирилската буквена номерация. Текстът се отличава с ограничен брой лигатури (тв, ѰУ), които се срещат на различни места, а в оглавлението са налице единично употребени лигатури между А и К в думата ꙁаконъ и между А и N в думата иꙁбранїе. Като правило лигатурите се появяват в края на реда. Съкращения с прости и буквени титли също се срещат почесто в края на реда с изключение на обичайните nomina sacra, изписвани редовно по този начин: бь, гь, гнь, днь, дша, снове, ѡци и др. Отново в края на реда някои букви придобиват стилизирани начертания, например ятовата гласна с висока мачта или лигатурата ук (ꙋ) с ясно открояващи се две части в написанието. Буквеният знак ук може да заема различни позиции в думата, но винаги попада в края на реда, поради което следва да се смята за позиционен вариант на диграфа оу, без открояващи се правописни норми за неговата употреба. Примери: ближнемꙋ на л. 251а, соугꙋбь на л. 251б, кемꙋ на л. 253а, ꙋбиюшаго, роукꙋ, емꙋ на л. 253б, рꙋкоу на л. 254а. Интерес представлява и стилизираното написание на N във функция на малък инициал, чиято вътрешна линия е вълнообразна. Това написание остава характерно и за други текстови единици от ИК. Сред стилизираните варианти следва да се отбележи представянето на звук о посредством широко о с една, две или повече точки в окръжността и посредством стилизирана омега, напомняща глаголическо д. От редките знаци прави впечатление употребата на обърнатата буква дзяло с цифрова стойност шест, която се среща единствено в цифри, съдържащи шест в състава си: ѕ на л. 250б, ѕı на л. 251б, и кѕ на л. 253б, лѕ на л. 254а и мѕ на л. 254б. Посочените редки графеми – вариантите на широко о,

стилизираната омега и обърнатият знак ѕ – се срещат в целия Иловички препис. В преписа на НМ не се използват диакритични знаци с изключение на един специфичен надреден знак, подобен на две точки, поставян над гласни в различни позиции. Сходен знак, при това със същите позиционни характеристики над гласни (включително в енклитики и проклитики на една акцентна дума), се среща и в Устюжката пергаментна кормчая, която, макар недатирана и точно локализирана, по палеографски и кодикологични критерии попада в хронологическия периметър на XIII – началото на XIV в. и по единодушното мнение на всички изследователи носи ясните признаци на южнославянски протограф или протографи (**Востоков 1842**: 273–279; Срезневский 1897: 113–135; **Сводный каталог 1984**: 364–367; Ушаков 1961).

Правописните черти на НМ могат да се сведат до следните по-важни позиции на дескрипцията[1]:

1. Правописът е безюсов с безизключителна замяна на ѫ с оу, ѭ с ю, ѧ с є, ѩ с ѥ. Безюсовата графика е типична за преписвача Богдан и контрастира на правописните норми на първия преписвач, който използва спорадично знак за малка носовка, както и отразява рефлексите на ѧ – ıа, а. Примерите от първите листове на ръкописа са анализирани много подробно от В. Ягич и се представят обобщено във всички изследвания като правописно-фонетични русизми. Става въпрос за примери като съвкоупиша сѧ, събраша же сѧ, прѣпираа и едно-единствено изключение от

[1] При привеждане на илюстративен материал се използва подготвеният с помощта на доц. Иван Христов индекс на словоформите. Сигнирането на особено важните примери се извършва по него за удобство на ползвателите на текста, които могат да направят справки в Приложението. Едновременно с това при сравнение с трудове на други автори или с други текстове от състава на Иловичкия препис се използва официалната съвременна фолиация на ръкописа, нанесена върху лицевата страна на всеки лист с печат. Примерите, които се привеждат за илюстрация на типично явление, не се сигнират поради техния обичаен характер. Надявам се, че приложението на този двоен принцип на сигниране не би бил затрудняващо обстоятелство.

етимологичната употреба на знака за малка носовка, а именно покланѧниѥ, което отново показва, че за първия преписвач буквите ѩ и ꙗ са имали еднакъв звуков съответник (Jagić 1874: 70; Райнхарт 1983: 7–8; Штављанин-Ђорђевић 1996: 56). Тези факти се комбинират с други фонетични русизми, сред които на първо място учените поставят новгородското цокане в примери като сирѣць, поцитати, отьлоуцении и др. За фонетичен русизъм се смята също така наличието на знак за голям ер и за ери с първи елемент голям ер, които не се срещат в правописната система на преписвача Богдан. Сравнението с текста на НМ показва, че няма нито един пример от посочените фонетични русизми. Ако се върнем към писменото отражение на старите носови гласни, нито веднъж не се наблюдава отклонение от безюсовата правописна норма. Примери: соудѣ, не боудеши, соуть, ѿстоупиши, приѥмлющаго, смрьтию, вь ню, на ню, видещихь, ѥѕыцѣ, ѿ десети, чеда, на те, ѡвче, иѕети, ѥѥ (анафоричното местоимение в ж.р. род.п. ед.ч.) и много други. Още по-изразителна би била съпоставката, ако си послужа с еднокоренната група лексеми около корена ѩт- и неговите производни, тъй като именно примера поꙗти на л. 88аа5[1] в ИК Й. Райнхарт привежда като доказателство, че някои от въпросните русизми се срещат и в частта на преписвача Богдан (Райнхарт 1983: 9). В НМ са засвидетелствани следните словоформи: приѥть боудеть, ѥть боудеть, поѥхь и редовно рефлекс приѥм- в причастия (сигнатури 4:11, 4:17, 5:12, 7:14 и др.).

2. НМ е едноеров препис, в който се използва само ь. Това е отличителна черта на правописната система на преписвача Богдан. Малкият ер стои на етимологичното си място или заменя големия ер във всички позиции: вьнегда, дльголѣтьнь, дьщи, иѕьшьдь, крьвь, кьждо, льжна, льстно, мьѕды, неправедьнь, нечьстиваго, праѕдьньство, старьць, сньхою, ѿ пришьльць, ѡсьль. Подобна замяна съответства на говор, в който двата ера се изравняват

[1] Сигнатурите отбелязвам така, както са посочени от цитирания автор.

по звучене в един рефлекс на средноезичен тъмен вокал между а и ъ, а това състояние е типично за редица северозападнобългарски, северни македонски и за черногорските говори. Преписът познава изпадането на ера и непоследователната му замяна от паерчик: повсеместно в словоформите ѿ всакого, всака, всакомоу, л҄же, м҄чемь, повин҄наго, пришл҄ць, пришьл҄ць, сил҄наго, слн҄ца, ѥгуп҄тьскыѥ. Сред явленията с еровете следва да се отбележат още отделни случаи на ерова епентеза (ѥсьмь 1:15, 4:2; ѡгьнь 6:8, 6:9). Изясняването на ь в є не е сред отличителните черти в преписа на НМ, макар че се сочи за черта на ИК като цяло (J a g i ć 1874: 73). Наследник о на етимологичен ъ също не е сред застъпените черти в НМ и вариантът тогда 5:18 < тъгда остава единичен. Последното явление би могло да се успореди с начина, по който е засвидетелствана една различна по написание дума – снъха, която в НМ се изписва винаги като сньха. По същия начин сньха фигурира в текста на Прохирона (Градския закон), чийто първи пълен славянски препис, както бе отбелязано вече, се съдържа именно в ИК. Същата лексема от сферата на роднинската терминология обаче в споменатата Устюжка кормчая на много места се изписва с вариантите сноха, снохы (л. 68а и др.), следователно може да се предполага, че е подложена на русификация. Предаването на сонантичните групи на плавните съгласни с еров вокал става двояко. От една страна, налице са преобладаващи етимологични (старобългарски) форми вльшьствоующихь, дльголѣтьнь, прьсть, пльти, смрьтныи, трьниѥ, оудрьжати, ѡскврьнıаѥть, ѡскврьнити се, ѡскврьнить се, оумрьтвити, оумрьтветь се, ѿврьзьшимь, ѿврьзеть, изьврьг҄шиı, кльнеть, както и изписването на сьмрьтию без титла в редица примери (10:6, 10:20, 10:21, 11:18 и др.) и дори вариант оумреть (повсеместно 4:13, 4:22, 5:5, 5:6 и др.). От друга страна, в определени думи еровият знак се изписва преди плавната съгласна. Пълният брой примери показва, че преобладаващо става въпрос за реализация на определена коренна морфема, например оумьрше 6:7, оумьршаго 6:23, оумьрыи же 7:4, простьрш҄и 8:8.

Подобни колебания обаче се наблюдават и в първите листове на ИК и обикновено словоформите от втория тип с променено местоположение на еровия знак се третират като руско влияние. По този начин се възприемат примерите от ИК в цялост и от Ив. Добрев (Добрев 1991: 227). Явлението обаче не е непознато на старобългарските писмени паметници и се среща редовно при минали причастия (срв. в примерите от **СТБР, 2009**: 1066–1067), където коренната морфема -мрь- се реализира с правописни варианти от Мариинското евангелие, Супрасълския сборник и др. Колебание има и в група вь–ьв, например дѣьствьнаꙗ 7:15, 7:19, жрьтьвникоу 11:16. Не се наблюдават случаи, при който ь стои на мястото на ери или заменен ери с и (срв. оуслышоу 3:8, 4:2), и това не дава основания да се правят заключения за отклонения от правописната норма, макар че в други части на ИК са отбелязани необичайни като цяло форми от типа на Марью (Jagić 1874: 75; Райнхарт 1983: 7–8; Штављанин-Ђорђевић 1996: 56) или мрьтвьмь 16а вместо мрьтвымь, црковньмь 9а вместо црковнымь (Jagić 1874: 76). За тези примери, разположени в частта на смятания за новгородец преписвач, В. Ягич не се произнася категорично, но смята, че биха могли да бъдат не просто преписваческа грешка, а значими фонетични факти. В изследванията върху ИК не се отминава без внимание един пример, който Й. Райнхарт нарича „один из самых древних примеров перехода редуцированного в а“, на л. 320бб4: сежань от сежьнь ‘изкоп, ров’ за гр. форма ὀρυγίαν (Райнхарт 1983: 17). В НМ не са засвидетелствани подобни изяснявания. И накрая, сред употребите на еровия знак НМ дава общо седем примера за удвояването му в краесловие, с което в рашката (или изобщо наричаната често с общия термин доресавска) писменост се обозначава дължина на гласните според сръбската правописна норма. Пет от примерите са в старозаветната формула чловѣкъ чловѣкьь, като втората словоупотреба бележи род.п. мн.ч. (в оригиналния текст те се намират на л. 250а, 250б, 253б, 254б; сигнатури 2:10, 2:19, 9:2, 9:16, 11:17).

Останалите два случая отбелязват показателно местоимение в м.р. ед.ч.: тать тьь 5:14 (в оригинала 251б), юнꙿць тьь 6:12 (в оригинала 252а).

3. Знакът за ятовата гласна стои на етимологичното си място или по-рядко се заменя от є: всємь 4:7, но всѣи 4:7, нѣи като следпредложна употреба на анафоричното местоимение за ж.р. (3:3, 4:23, 7:8, 7:14), татєхь 5:2, но градѣхь 3:2, ставилѣхь 3:10, 3:11, творєщии 9:10, 9:13; още вьзнєнавидѣвь, горѣ, долѣ, дѣлаи, дѣла, имѣють, прѣлюбы, свѣдѣтельствоуюши, смѣри, старѣишаго, сѣдыхь, трѣбоуюшаго, ѡбрѣть, ѡбрѣщєть и др. Всъщност най-интересното явление, свързано с дистрибуцията на знака ят, е начинът, по който се означава мекостта на съгласните н и л. Известно е, че мекостта на н и л се отбелязва според рашкия правопис с ꙗ, а впоследствие тази норма преминава и в ресавската писменост. Но в НМ са налице примери, в които на същото място стои ѣ. Подобни примери обикновено се тълкуват като следване на старобългарска писмена система, която познава явлението още от глаголическите ръкописи. Наред с други позиции и дори отделни думи най-типичните случаи се появяват в глаголни основи. Ето някои примери за изписването с ꙗ и ѣ: ѡслѣплꙗють 1:10, погоублꙗють 1:10, прогнѣваю се 3:8, растлѣющихь 8:10, ѡсквpьнꙗють 9:12, още двукратното изписване на вѹєрашнꙗго 6:13, 7:2 и еднократно засвидетелстваното нꙗ 7:18. Явлението е типично за целия текст на Кормчаята, ако се съди по примерите, които отбелязва от други нейни части В. Ягич (J a g i ć 1874: 74), срв. напр. името на Алексей Аристин още в началото на Законоправилото, изписано като алѣксиꙗ диꙗкона и законохранителѣ на л. 45б. Колебанията в отбелязването на мекостта обаче също са налице. Така формата ближнꙗго се изписва общо 17 пъти по този начин без вариантност, но в дателен падеж всички засвидетелствани пет употреби ближнемоу са без означена мекост (1:12, 3:18, 4:3, 4:13, 11:20). Към това може да се добави аналогичното състояние на съгласната н пред є в думата вьнєгда 1:17. Следващ интересен въпрос са случаите,

при които в началото на дума или сричка стои ѣ, а не ꙗ. Това е една по-стара правописна черта, която Ив. Добрев основателно свързва с по-ранните форми на сръбската правописна нормативност, какъвто е зетско-хлъмският правопис в паметници като Мирославово евангелие, Вълкановото евангелие и др. Авторът смята изписването на знака ꙗ в началото на дума или сричка за преславска норма, която впоследствие се превръща в основа за нормативността на търновските ръкописи от XII–XIII в. и за рашката писменост (Д о б р е в 1991: 232–234). Следователно запазването на ѣ в началото на дума или сричка е черта на по-ранната зетско-хлъмска сръбска писменост. По мое мнение не е изключено тя да е повлияна от глаголически образци, тъй като остава черта и на някои важни старобългарски паметници, като Македонския кирилски лист и Листовете на Ундолски, а характеризира също така и някои среднобългарски писмени паметници, произхождащи от българския запад и югозапад (Д о б р е в 1991: 234). Заслужават да бъдат споменати три такива случая на изписване на знака ѣ в началото на дума или сричка от НМ. Всички те възпроизвеждат общия корен ꙗд-: изѣдениꙗ, изѣдено 4:19, изѣдеть 6:12. Във всички останали случаи е налице ꙗ в началото на дума или сричка, поради което в НМ няма нито една дума, която да започва с ятова гласна (срв. напр. ꙗкоже със седем и ꙗко с единадесет употреби, а така също анафоричното местоимение в дв.ч. вин.п. побиїта ꙗ 8:16 и др.). Както смята Ив. Добрев, „най-старите рашки книжовници, които познавали много добре среднобългарския правопис и особено правописа на търновските паметници от края на XII и началото на XIII в., са възприели правилото да пишат ꙗ в началото на дума и сричка и са го наложили в сръбската писменост от XIII и XIV в.“ (Д о б р е в 1991: 234). От казаното може да се изведе заключението, че употребата на ятовата гласна в НМ реализира преди всичко етимологичната си позиция, така както е известна от старобългарските писмени паметници, а случаите на замени с други графеми (ѣ – ꙗ, ѣ – є) отразяват съпътстващи

явления, които остават по-слабо представени и не прерастват в писмена норма. Това е едно много силно графико-правописно доказателство за ролята на предходната традиция в НМ.

4. Като цяло преписът пази добре застъпена йотация на гласните а и є в начална и интервокална позиция: ѥлика, ѥго, именоуѥ, ꙁаѥмь и дори ꙁаютриꙗ (3: 1). Сред примерите за непоследователна йотация е местоименната форма таа 4:1 (2).

5. Знаците за звук и и за звук о са няколко. Използването на десетично и осмично и все още не е довело до утвърждаване на една от нормите, характерни повече за писмените системи от XIV в., а именно – употребата на десетично и пред гласни в окончание. В НМ і без точка се поставя като правило в края на реда и очевидно е позиционен вариант, целящ икономия на място, а не установен правописен навик: множаишіми (1:5), на ꙁемлі (1: 19), братı (3:2), раꙁдѣлı.та (6:23), тъй като поради повреда в пергамента преписвачът прескача повреденото място и така знакът отново се появява в специфично обкръжение), поустіти (8:1), вь локанıı (12:18) и др. Що се отнася до употребата на вариантите на звук о, те са следните: в началото на думи или срички изцяло се предпочита вариантът омега, включително и в лигатурата ѿ. Тази правописна черта е сведена до норма, така че практически няма думи, които да започват с друг позиционен вариант на омегата. Правилото се нарушава единствено при предлога о, управляващ локативни конструкции, и той се изписва в конкуренция с омега в същата функция общо 15 пъти. Като се има предвид обаче стилизацията на предлога при въвеждане на нова правна разпоредба (глава), може да приемем, че в началото на думите и сричките преписвачът на НМ използва с явно предпочитание омега: неѡброучено 8:11, ѡбрѣть 8:15, ѡброученаꙗ 9:1, неиꙁѡбраженъ 9:7, вьѡбраꙁило се 9:9, иѥрѣѡва 9:10 и др. За тази норма изцяло се присъединявам към формулираното от Ив. Добрев заключение: „под влияние на старобългарската и среднобългарската писменост рашките книжов-

ници са възприели правилото да пишат в началото на сричка или дума ѡ вместо о“ (Добрев 1991: 234).

6. Следващите правописни черти при графемите за гласни и съгласни ще представя обобщено:

– Смесването на знаците за ери (винаги изписван с ь като първи компонент) и и се наблюдава в примери като покриѥть 6:5, ѿкриѥши 9:17, ѿкрыѥши 9:12 и може да се приеме за правописна черта, повлияна от дефонологизацията на звука ъı.

– Една от обилно документираните черти в целия текст на ИК е замяната на въ с оу, което се наблюдава при случаи, в които въ е както представка, така и предлог. Явлението е разпознаваем белег на текста на НМ и ще се спра на него още веднъж в съпоставката с Мерило праведное. Но тук, следвайки примерите на В. Ягич (Jagić 1874: 76), трябва да отбележа общо петте случая, в които старобългарският глагол възѕпити се представя с преход на ъ в оу: вьѕѹпить 3:4, вьѕоупивше 3:7, вьѕоупиѥть 4:2, вьѕоупи 8:17, 8:23.

– Групи шт, жд и епентетично л са запазени без нито едно изключение, срв.: хощеши, досаждающихь, надеждоу, ѿпоущень, рождениѥ, оуждеже, тьщетою, дьщи, мащехою и др.; епентетично л се пази във всички форми на думата ѕемлꙗ (1:19 (2), 2: 4 и др.), тоѕемльць 2:13, приѥмлющаго 1:21, вьѕемлющимь 4:12, поставлю, погоублю 12:20 и др. Специално внимание заслужава примерът пристоупль в им.п. ед.ч. м.р. на миналото деятелно причастие I (7:14, л. 252б, в 23-та глава като съответствие на προσελθὼν αὐτῇ), в който се реализира старинна причастна форма с епентетично л на глагол от четвърто старобългарско спрежение. Тъй като примерът остава единичен в рамките на причастната парадигма, го използвам като пример за безизключителната употреба на епентетичната съгласна и няма да го коментирам специално при морфологичните явления. Той обаче показва безспорна връзка с по-стара писмена традиция. Известно е, че още в Супрасълския сборник причастията от стар тип на -ь при глаголи от четвърто старобългарско спрежение вече са прибли-

зително повече от пет пъти по-малко по количество спрямо новите форми с окончание -ивъ (Граматика 1991: 210).

– Конкретният текстов източник не е достатъчно изчерпателен на данни за характера на съгласната ч, тъй като се регистрират ограничен брой словоупотреби, но наличието на единичната форма чю̂жоу на л. 6:1 с отбелязаната мекост на съгласната в нея се повтаря и в други части на ИК за разлика от реализацията на корена чоуд-, почоудиши 1:12 в НМ. За пример мога да посоча същото фонетико-правописно явление, отразено в Прохирона от ИК, където реализацията на коренната морфема в думата штоуждь ‘чужд, друг, различен’ познава разновидностите чюждего села, чоуждь, чоужди. Тези колебания отразяват непоследователното отразяване на палаталността на съгласната.

– Съгласната с е застъпена в такова обкръжение, че оставя впечатлението за твърд, а не палатален характер в преобладаващия брой примери. По този начин се реализира една особеност на сръбските и западнобългарските говори. По традиция найясно това затвърдяване проличава в словообразувателната парадигма на старобългарските местоимения вьсь, вьсѣкъ за м.р. и вьсꙗ, вьсѣка за ж.р., срв. затвърделите варианти всака (2:1, 2:12), всакоу (4:12) и др., но едновременно с това има общо три примера със запазена мекост на съгласната, срв. всѣи (4:7), всѣхь (12:7, двукратно).

– Писмено отражение на прехода є – и (възможен тип редукция) се наблюдава в изписването 3 пъти на израза ѿ Левєтика, τοῦ Λευϊτικοῦ (2:9, 2:19, 3:10) срещу 21 пъти изписване ѿ Левитика. Промяната е продиктувана от влиянието на гръцката словоформа, в която сричката с променливата гласна е без ударение и това провокира в едни случаи следване на гръцкия оригинал, а в други надделяване на изговора.

– В текста на НМ от ИК се наблюдават следните случаи на палатализация. В архаични прилагателни в значение на принадлежност с наставка *-jь* се осъществява първа палатализация – дш҃оу чл҃вчоу 11:18 срещу ψυχὴν ἀνθρώπου. Известно е, че

притежателните прилагателни с наставка *-jь* са архаична черта, обхванала дори личните имена, ако се съди по рядкото четирикратно засвидетелствано производно от името на евангелист Лука лоучь в Синайския псалтир (**СТБР 2009**: 1305). Забележително е, че и в други части на ИК се срещат редовно подобни притежателни прилагателни, особено в Прохирона: подь ѡбластию ѡчею, безь ѡча свѣщѣниꙗ, наред с кь ѿчьсцѣи люб҆ви. Вторият тип примери обхваща втора палатализация в падежни окончания на прилагателни и местоимения: наслѣдницѣх 3:13, градьсции 8:4, всацѣи 9:16, ѡбавницѣхь 12:15. Примерът градьсции 8:4 с преход на група ск в сц съвпада с известните данни от глаголическите ръкописи, като Мариинското, Зографското евангелие и Клоцовия сборник, за които подобен резултат остава типичен (Граматика 1991: 116).

– В текста на НМ освен високата честотност на омегата се употребява още гръцката графема тита, ѳ, само с числова стойност самостоятелно или в съставни числителни. Други гръцки графеми не се регистрират в НМ. Единично в словоформата ѥгѵп҆тьскыѥ, Αἰγύπτου, е употребен старобългарският знак ижица.

Липсата на изявени руски фонетично-правописни особености може да се илюстрира със следните противопоставени изписвания на една и съща дума в ИК и Новгородската кормчая като типичен руски препис на НМ:

Иловички препис	**Новгородски препис**
Сѣдеши, себѣ, свѣдѣтель	Сѧдеши, собѣ, сведитель
Льстно, крьвь, вьсакого, дльголѣтьнь, вь нь	Лестьно, кровь, всѧкого, долголѣтенъ, во нь
Вь ѥзыцѣ, ѡбрѣщеть, ближнꙗго	Вь ꙗзъıцѣ, ѡбрѧщеть, ближнѧго
Почоудиши, лицоу, оуслышоу	Почюдиши, лицю, оуслъıшю

Граматически данни

В общата езикова картина на преписа от ИК се открояват следните по-характерни граматически черти:

1. Запазване на архаични старобългарски окончания в именната парадигма: окончание -ови от *й*-основи в дат.п. ед.ч. на имена от *о*- и *jo*-основи при имена на лица, като моисѣωви (2: 9, 3:13), моужеви (7:17, 8:14)[1]. Най-последователно стари окончания за *й*-основи, които още в старобългарския период се откриват в системен вид при изолирани съществителни, са запазени в думата домъ. Засвидетелствани са пет такива словоформи: ѿ домоу за род.п. ед.ч. (1:16, 4:4); гнь домоу за род.п. ед.ч., съответстваща на гръцки генитив ὁ κύριος τῆς οἰκίας (4:6); вь домоу за мест.п. ед.ч. (8:5) и прѣдь врата домоу за род.п. ед.ч., съответстваща също на гръцки генитив ἐπὶ τὰς θύρας τοῦ οἴκου (8:3). В същото време сынъ се реализира чрез редовните словоформи сна, сное, сновь (3:14, 6:18, 9:22; 2:17; 5:10). Рядка е формата ѿ родоу за род.п. ед.ч. (3:19), τῷ ἔγγιστα, при положение че на други места същото падежно отношение се изписва и като ѿ рода (10:2). Възможно е обаче в посочения първи контекст тя да е мотивирана от дативната форма в гръцкия оригинал τῷ ἔγγιστα (ВТ 145). Тук е мястото да се отбележи, че дативното окончание -оу с посесивно значение в м.р. може да се изолира в три примера, които доказват присъствието на дателен падеж за принадлежност. Тъй като тази особеност е типична за старобългарското езиково състояние, привеждам въпросните примери изцяло. Първите два са следните: гна имѣнию, гна скотоу (4:11, 4:17) в съответствие на един и същ израз προσδέξεται ὁ

[1] По-нататък се възприема и допълнителен тип сигниране на примерите: цифрата след съкращението НМ посочва главата, от която е взет примерът, тъй като, когато се цитират цели синтагматични конструкции, подвеждането им под единно сигниране се усложнява; цифрата след съкращението ВТ сочи номера на страницата в изданието на Бургман, Троянос (Burgmann, Troianos 1979); цифрата след съкращението МП показва също номера на страницата в изданието на „Мерило праведное“.

κύριος αὐτοῦ (ВТ 148), в който става въпрос за това, че стопанинът на вещи (имане) или селскостопански животни (скот), дал своята собственост на друг човек за съхранение, трябва да приеме клетвата за невинност на последния пред Бога, ако оставеното на съхранение е унищожено по някаква причина (Библия 1982: 84, Изх. 22:11-15). В този случай преводачът специфицира генитивната местоименна форма, като я заменя веднъж с имѣнию 'собственост' и веднъж със скотъ 'общо название на селскостопански животни', поставени в дателен падеж. Примерите доказват присъствието на дателен падеж за принадлежност извън контекстовото влияние на гръцкия оригинал и в този смисъл са много ценни. Третата форма се регистрира в израза нь г҃ь прѣдасть юго вь роуцѣ юмоу (11:14) – ἀλλ' ὁ θεὸς παρέδωκεν αὐτὸν εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ (ВТ 161). В целия текст като цяло обаче преобладава посесивен родителен: г҃нь ꙗмы, г҃нь юго (6:6, 6:6), дв҃ьствьнаꙗ ѿрokовице (7:15) и др., които съответстват на гръцки генитив.

Друг пример за старинно именно окончание е от *s*-консонантните основи. Става въпрос за формата истеса вин.п. мн.ч. от исто (8:5), само в оглавлението на Втор. 25:11 в превод на гр. τὰ αἰδοῖα 'срамни части' (ВТ 154). В самия текст на главата се използва синонимът близньць, близньца във вин.п. дв.ч за гр. οἱ δίδυμοι 'букв. близнаци; тестиси'. На класическите старобългарски паметници той е познат само в първото си значение 'близнак, роден едновременно с брат си' (**СТБР 1999**: 90). Старобългарските речници и граматики посочват лексемата исто и в дв.ч. в значение 'бъбреци' (Граматика 1991: 167).

2. В един пример е налице постпозитивна употреба на показателно местоимение, която обаче следва да се третира като словоредна особеност, повлияна от гръцкия текст, т.е. в нея липсва независима от гръцкия оригинал детерминираност: аще же истина боудеть слово то (НМ 23, 8:2) – ἐὰν δὲ ἐπ᾽ ἀληθείας ὁ λόγος οὗτος (ВТ 153). В съхранени библейски преписи с руски произход на същия ексцерпт Втор. 22:20 (като Лавърското пе-

токнижие от XIV в. – нататък Лавр.)[1] и в множеството преписи от така наречената среднобългарска (търновска) група с представители от XV в. насетне, както и в Архивския хронограф (нататък АХ), на същото място стои слово сє. Въпреки всичко самото предпочитание на този тип показателно местоимение вероятно също свидетелства за влияние на по-стара писмена традиция.

3. Съществена особеност на преписа на НМ в ИК е последователното запазване на двойствено число при глаголите и имената. Оформят се цели дуални именно-предикативни синтагми: аще биюта се чл҃вка вькоупѣ (НМ 24) според контекста във Втор. 25:11–12, в който се подразбира двубой, ἐὰν μάχωνται ἄνθρωποι ἐπὶ τὸ αὐτὸ (ВТ 154); станета два чл҃вка (НМ 49); други примери: да продаста и раздѣлита, изнесета, оумрета, понесета, да потрѣбита, побиита ꙗ, створиста, ревноуюта, котораюта (НМ 21, 23, 25, 33, 35, 39, 45 и др.), наред с двѣ сестрѣници (НМ 39 за вин.п., 10:14), прѣдь двама (НМ 49, 12:5), ѡбою (4:10, 4:16, 8:15), ѿ нюю (НМ 24 за род.п., 8:7) и др. Особено характерно е двойственото число в описателния императив от наказателната формула, отнесена към две лица, най-често мъж и жена, в казусите за блудство и прелюбодейство: сьмрьтию да оумрета ѡба с общо шест употреби на самата наказателна формула в 9:4, 9:20, 10:6, 10:21 и два пъти на глагола оумрета 8:6, 11:3. От примерите става ясно, че двойствено число при глаголите е засвидетелствано преобладаващо в сегашно време, но има също така случаи в аорист и императив. Основната формална особеност е обобщаването на морфемата -та за 2 л., която навлиза повсеместно в 3 л. дв.ч. и измества първичното окончание -тє. Процесът е известен през старобългарския период след подлог в м.р. Докато в старите глаголически евангелия, като Асеманиевото и Зографското, случаите са единични, впоследствие той

[1] Пълни данни за използваните сравнителни източници могат да се намерят в помощния научен апарат след основния текст на труда.

намира широко отражение в Супрасълския сборник и Савината книга. Тъй като в повечето регистрирани примери в ИК двойката субекти е или в м.р., или граматическият подлог приема м.р. при двойка мъж и жена, морфологичната замяна на окончания протича без изключения. Това явление се описва като отличителна черта на сръбската езикова норма (И в а н о в 1983), но е повсеместно и в ръкописи с български произход.

4. В преписа се пази добре развита конструкцията дателен с инфинитив, която се отличава с известна преводаческа автономност и реализира повече съотношения спрямо гръцкия текст, а не се ограничава само с най-типичното – превод на гръцкия винителен с инфинитив. Примери: вьнегда соудити се ѥмоу (НМ 1) – ἐν κρίσει αὐτου (ВТ 140); вьнегда именовати ѥмоу име г҃не (НМ 3) – ἐν τῷ ὀνομάσαι αὐτὸν τὸ ὄνομα κυρίου (ВТ 142); ꙗкоже бѣжати ѥмоу вь градь (НМ 48) – τοῦ φυγεῖν εἰς πόλιν (ВТ 163), като в продължението на изречението отново такава конструкция е налице с пропускане на местоименния компонент, и пакы жити (ѥмоу) на ꙁемли, в гр. τοῦ πάλιν κατοικεῖν ἐπὶ τῆς γῆς; и свѣдѣтель ѥдинь не свѣдѣтельствоваше на д҃шоу оумрѣти ѥи (НМ 48) – καὶ μάρτυς εἰς οὐ μαρτυρήσει ἐπὶ ψυχὴν ἀποθανεῖν (ВТ 163). По-ограничено е присъствието на старобългарската конструкция дателен самостоятелен, която обаче в регистрираните примери не се отклонява от гръцкия си съответник родителен самостоятелен: и ѥще тои живѣ соущи (НМ 48) – ἔτι ζῶσης αὐτῆς (ВТ 159); повиньноу ѥмоу соущоу оубиѥмоу быти (НМ 48) – τοῦ ἐνόχου ὄντος ἀναιρεθῆναι (ВТ 163) и др.

5. Добре запазено е старобългарското състояние при глаголната рекция, например дателен падеж в обектна функция със семантика на подчинение, покорство, волева изява или емоционално състояние: похощеши ѥи, скотоу, рабоу, рабѣ; насилити ѥмоу, соудити ближнѥмоу своѥмоу, послѣдьствовати ѡбавникомь и чародѣицемь, ѿвратити соудѣ и др. Сред реализациите на дателен падеж са няколко форми на съществителното жена, в които дат.п. за цел и предназначение съответства на винителен

в гръцкия текст след глаголите дати, въдати, вѣнити (давам вено, зестра): вдахь моужеви семоу женѣ, вѣномь да вѣнить ю себѣ женѣ (НМ 25, 23) – δέδωκα τῷ ἀνθρώπῳ τούτῳ γυναῖκα, φερνῇ φερνιεῖ αὐτὴν ἑαυτῷ γυναῖκα (ВТ 153, 154, срв. също-то в Лавр. вѣномъ да ю вѣнитъ себѣ женѣ). По-малко вероятна е хипотезата под влияние на гръцкия текст в тези случаи да е отбелязано типичното сръбско окончание є в род.п. ед.ч. на имена от ж.р., предадено с ѣ вм. є, тъй като други примери извън посочените не се регистрират.

6. В редовна употреба са някои реализации на родителен падеж според старобългарското състояние:

– Родителен при отрицание: не приимеши слоуха 1:3, не развратиши соуда 1:7, мьзды не възмеши 1:9, не лишати мьзды 2: 22, не ѡзлобити вдовице 3:5, не оудрьжати свободнаго 5:14, да не работають работь 5: 16, не покриють ює 6:5, не продаси юю 7:10, не ѡбрѣтохь двства 7: 19 и др.

– Родително-винителна форма при лица в м.р., включително при употреба на местоимения: не боудеть сна 3: 14, да побиють юго 2:12, оуслышоу юго 4:2, приведеть юго 4:19, оукрадеть нѣкого 5: 10, продасть юго 5: 11, того ѿпоустиши 5: 18–19, проводеть моужа 6:11, имоуть чловѣка 7:21, да сьжегоуть того и тою 10: 11–12 и др. На този фон има общо две форми, в които се реализира облик и на анафоричното местоимение за м.р. ед.ч. във винителен падеж:

а) Да продасть и 5:13 в контекста на 16-а глава без точен гръцки еквивалент, което предполага намеса на славянски книжовник. С анафоричното местоимение се замества контекстово човек, човешко същество, за което в цялостния текст е използвана и думата доуша.

б) Втората форма ѕбиющаго и 8:8 се извлича от 24-та глава с гръцки съответник τύπτοντος αὐτὸν (ВТ 154). Редовни са реализациите на анафоричното местоимение и след предлог: на нь 5:5, 6:17, 6:18, 9:8 и др.

– Заслужава да се отбележат отделни случаи на употреба на

родителен безпредложен падеж. Те са единични, но въпреки това биха могли да се тълкуват като влияние на по-старо езиково състояние, а не просто като преписвачески пропуск. Регистрираните примери са следните: кьждо бо ихь 2:18 – ἕκαστος τῇ ἑαυτοῦ (ВТ 142); юлико же боудеть испасено жита юго 6: 1–2 – означение на част от цялото в 18-а глава κατὰ τὸ γένημα αὐτοῦ (ВТ 151).

7. Под влияние на гръцкия текст се употребяват редица причастия в агентивна субектна функция, които в съвременните библейски преводи се заместват от съществителни или се употребяват субстантивирано: оукрадыи 4:5, 4:6 за гр. ὁ κλέψας (ВТ 147), чловѣкь крадыи 5:12 (крадецът) – ἄνθρωπος κλέπτων (ВТ 150), оударивыи 11:11–ὁ πατάξας (ВТ 161), оубивыи 11:15 – ὁ φονεύσας (ВТ 161), поразивыи 11:22 – πατάξας (ВТ 163), хотеи оумрѣти 12:5 (осъденият на смърт) – ὁ ἀποθνήσκων (ВТ 163) и др. Тази особеност има и стилистичен, а не само граматически характер. Във връзка с причастните форми в НМ ще отбележа още веднъж, че в системата на миналите свършени деятелни причастия преобладават редовните старобългарски форми на -ъ, -въ (тип насиловавь 5:11, възненавидѣвь 7:18, вьставь 11:10), но при глаголи от четвърто спрежение наред с по-новата форма створивь на л. 8:20 се употребяват още створ҄ши 8:5 за им.п. ед.ч. ж.р. и створшимь 9:21 за мест.п. м.р. ед.ч. В същото време от глагола оударити са засвидетелствани формите оударившимь 11:7, оударивыи 11:11. Към по-старите образувания следва да се причислят и вече коментираните по друг повод примери от глагола приступити – пристоупль 7:14, от глагола оумрѣти – оумьрше 6:6, оумьршаго 6:23, оумьрыи 7:3, простьр҄ши 8:8 от простьрѣти, а към тях може да се добавят още поимь 7:14 – λαβών (ВТ 153) и обрѣть 8:15, 8:23. Първият пример е регистриран в следния контекст и обрѣть ю чловѣкь спить с нею вь градѣ – καὶ εὑρὼν αὐτὴν ἄνθρωπος ἐν πόλει κοιμηθῇ μετ' αὐτῆς (ВТ 155), което показва, че срещу избраната от преводача форма в славянския текст също стои гръцко причастие.

8. Само в оглавленията на преписа в ИК се наблюдават четири случая на превод на гръцки членуван инфинтив с конструкция препозитивно относително местоимение в ср. р. ѥже и инфинитив. Три от тях имат абсолютно съответствие в оглавленията на гръцкия текст, а последният пример може да се определи като свободен превод по аналогия с този модел, тъй като в оригинала стои причастна форма: ѡ томь ѥже не ѡсѹдити, ѡ томь ѥже не лишати, ѡ томь ѥже не ѡѕлобити, ѡ томь ѥже не ѹдрьжати (НМ 5, 7, 8, 17) – περὶ τοῦ μὴ καταδικάζεσθαι, περὶ τοῦ μὴ στερεῖσθαι, περὶ τοῦ μὴ κακῶσαι, περὶ τοῦ ἀγοράζοντος (ВТ 142, 143, 144, 150).

Посочените дотук особености от граматически характер произтичат от навиците на преводача и престижността на езиковата норма, която той е следвал. Някои от тях могат да имат диагностичен характер за спецификите на превода и да помогнат при формулирането на заключения на каква традиция се опира засвидетелстваният препис в ИК, респективно самият превод на НМ. Когато става въпрос обаче за сакрален библейски текст, има една група граматико-стилистични особености, които се отличават с устойчивост и непроменяемост в преписи от различен характер. Тяхната диагностична стойност е много по-малка, но за сметка на това те са показателни за стилистиката на текста. Ще приведа някои подобни черти на преписа в НМ.

1. На първо място, възниква въпросът как са изразени граматически формите за забрана и заповед във второ лице. Отдавна е установено, че в славянската традиция на Декалога и някои други нормативни ексцерпти от Петокнижието повсеместно в преписи на Евангелието и Апостола стоят не императиви, а форми за сегашно време със значение на просто бъдеще, преобладаващо на глаголи от свършен вид, чрез които се предава най-често гръцко бъдеще време (futurum indicativi activi) или по-рядко гръцки аористен активен конюнктив за заповед. Причините за тази особеност са разисквани многократно и намират различни убедителни обяснения, които тук няма да се излагат

(обобщено у П е р ч е к л и й с к и 2013; П е р ч е к л и й с к и 2015). Важно е, че тази особеност остава разпознаваем признак на Петокнижието, съответно се реализира и в разглежданата компилация от негови ексцерпти. Така в първа глава от НМ, която обхваща Изх. 23:1–3, 6–8 и Лев. 19:15–16, няма нито едно изключение от простото бъдеще време в положителна или отрицателна форма при общо 16 глаголни словоупотреби. Примери: не приимеши – οὐ παραλήψῃ, не сѣдеши – οὐ συγκαταθήσῃ, не боудеши – οὐκ ἔσῃ, не приложиши се – οὐ προστεθήσῃ, не оубиѥши – οὐκ ἀποκτενεῖς, не ѡправдиши – οὐ δικαιώσεις, не створиши – οὐ ποιήσετε (sic!), не почоудиши се – μὴ θαυμάσεις, ѿстоупиши – ἀποστήσῃ, соудиши – κρινεῖς и др. В Декалога, съставляващ втора глава, се регистрират 11 глаголни форми с просто бъдеще време в императивна функция, 2 описателни конструкции за бъдеще време с частицата „да“ на глагола бꙑти и три специални императивни форми за 2 л. ед.ч. Това статистическо състояние може да бъде илюстрирано със следните примери: не створиши – οὐ ποιήσεις, не поклониши се ниже послоужиши – οὐ προσκυνήσεις οὐδ’ οὐ μὴ λατρεύσῃς, не приимеши – οὐ λήψῃ и т.н. с изключение на двете заповеди, четвърта и пета, именно в които са налице трите императива: помени – μνήσθητι, дѣлаи – ἐργᾷ, чти – τίμα. Последната форма принадлежи на заповедта „Почитай баща си и майка си“, която във всички славянски евангелски и апостолски цитати от Декалога се предава само с императив (П е р ч е к л и й с к и 2013: 182; П е р ч е к л и й с к и 2015: 211). Двете описателни форми от глагола бꙑти съжителстват с императивната форма в пета глава: да благо тебѣ боудеть – ἵνα εὖ σοι γένηται; да дльголѣтьнь боудеши – ἵνα μακροχρόνιος γένῃ (преобладаващо в най-старите апостолски преписи по данните на Перчеклийски тук липсва емфатичната частица „да“ и формата придобива футурен характер, докато в НМ е въведена симетрично на предишната употреба). В другите части от компилацията вече се появяват повече прости и описателни императивни форми

във всички лица, само част от които са под влияние на самия гръцки текст с аналогични сегашни деятелни императиви. По честотност продължава да преобладава изразяването на императив чрез просто бъдеще време от типа въстанеши, поүьстиши, оубоиши се (НМ 4) – ἐξαναστήσῃ, τιμήσεις, φοβηθήσῃ (ВТ 142), не наложиши (НМ 11) – οὐκ ἐποιθήσεις (ВТ 145), както и в други лица, особено поради пропускането на частицата „да“ в описателните форми за императив, които са следващи по честотност. Най-малко по брой са специалните форми за повелително наклонение. В целия текст извън първите две глави те са общо 14, като 12 са във 2 л. мн.ч. и съответстват на гръцки императив, една е във 2 л. ед.ч., но срещу futurum indicativi activi, и една е оформена с окончанието на 2 л. дв.ч. срещу futurum indicativi passivi, но е възможно това да е контаминация на преписвача по аналогия със следващата форма за двойствено число: и каменикмь побиита ꙗ и оумрета – καὶ λιθοβολεθήσονται ἐν λίθοις καὶ ἀποθανοῦνται (ВТ 155, 25-а гл., букв. да бъдат побити с камъни и да умрат, т.е. и двете форми би следвало да са в 3 л. дв.ч., отнесени към девицата и нейния насилник). По реда на появата това са следните форми: не ѕълобите – οὐ κακώσετε (ВТ 144, 8-а гл.), не створите – οὐ ποιήσετε (ВТ 145, 9-а гл., 155, 25-а гл.), не боуди – οὐκ ἔσῃ (ВТ 145, 11-а гл.), дадите – δώσετε (ВТ 145, 10-а гл.), иѕведѣте – ἐξάξετε (ВТ 156, 25-а гл.), иѕмѣте лоукавьство 3 пъти като формула – ἐξαρείτε τὸν πονηρόν (ВТ 156, 25-а гл.; ВТ 164, 165, 49-а гл.), побиита – λιθοβοληθήσονται (ВТ 155, 25-а гл.), оубиите – ἀποκτενεῖτε (ВТ 155, 25-а гл.), не послѣдьствоуктe – οὐκ ἐπακολουθήσετε (ВТ 164, 50-а гл.), не прилѣпите се – οὐ προσκολληθήσεσθε (ВТ 164, 50-а гл.), побиите – λιθοβολήσετε (ВТ 164, 50-а гл.). Прави впечатление, че в случаите на силна, абсолютна забрана при кръвосмешение отново се възстановява употребата на просто бъдеще време и по този начин цели текстови блокове се отличават с еднотипни глаголни форми. Такава картина се наблюдава в ексцерптите от Левит срещу кръвосмешението (глави 30–40 на

НМ), където маркиращата забранителна конструкция срамоты не ѿкрыюши (НМ 32, 34, 38) се употребява 6 пъти срещу οὐκ ἀποκαλύψεις (ВТ 157, 158, 159 и др.), наред с не поимеши – οὐ λήψῃ и не вънидеши οὐκ εἰσελεύσῃ.

От изложеното следва, че има основание употребата на просто бъдеще време с императивна функция във второ лице да се отдаде на спецификата на споменатите вече аподиктични формули в Петокнижието, действащи със силата на безусловни, категорични морални и поведенчески норми с вечна, както се изразяват някои изследователи „безвременна“ общовалидност (Patrick 1985: 20). Тя е граматически архаизъм, калка по гръцки образец, която остава разпознавателно езиково средство за Петокнижието, тъй като изследванията показват, че „единствено простото бъдеще време не се използва за изразяване на заповед в славянския новозаветен текст (Евангелието и Апостола) извън цитатите от Петокнижието“ (Перчеклийски 2015: 224). Изследванията върху НМ разширяват тази особеност, като установяват наличието ѝ не само в Декалога. Фактът, че в НМ тя е силно изявена и превишава употребата на специалните императивни форми във второ лице, ме кара да направя извода, че в ИК е отразено по-старо езиково състояние на старозаветния текст.

2. Друга характерна езиково-стилистична особеност на славянската редакция на НМ е присъствието на етимологическата фигура, която по принцип също е разпознавателен признак на библейските текстове. Тя се поддържа и в най-ранните славянски правни паметници, какъвто е Методиевият превод на номоканона на Йоан Схоластик (Keipert 1988). Типично изразно средство на старозаветния библейски дискурс, етимологическата фигура се разглежда едновременно като синтактична конструкция, фигура на езика (figura verborum), и като риторическо средство, фигура на стила, частен случай на полиптотон. И двете ѝ битности се основават на непосредствената контактна или близка позиция на две или повече думи с еднакъв корен. Общоприето

е мнението, че етимологическата фигура е присъща на фолклора, епоса и песенната поезия на древните народи, поради което намира естественото си място още в староеврейския оригинал за Стария завет и особено в Мойсеевото петокнижие.

В НМ се наброяват общо 29 случая на етимологическа фигура, всички с гръцки съответствия. Това превръща явлението в особеност на преводаческата техника. Ето примерите по реда на появата им в текста:

– Л҄же не свѣдѣтельствоуѥши... свѣдѣтельства лъжна, οὐ ψευδομαρτυρήσεις μαρτυρίαν ψευδῆ (Изх. 20: 16 или Втор. 5: 20); свѣдѣтель ѥдинь не свѣдѣтельствоуѥть – μάρτυς εἷς οὐ μαρτυρήσει (Числ. 35: 30), същата формула във Втор. 17: 7 и Втор. 19: 18;

– Възгл҃еши гл҃е, λάλησον λέγων, λαλήσεις λέγων (Лев. 24:13 и Числ. 27: 8);

– Именоуѥ же име (именовати же име), ὀνομάζων δὲ τὸ ὄνομα (2 пъти в Лев. 24: 16);

– См҃рьтию да оумреть, θανάτῳ θανατούσθω. Това е най-разпространената словесна формула за смъртното наказание, за пръв път употребена в Лев. 24: 16, а след това фиксирана с още 7 употреби. Тя се конкурира с формулите да сконьчаѥть се и смрьтию да сконьчаѥть се;

– Ꙁлобою ѡꙁлобите, κακίᾳ κακώσητε (Изх. 22: 22);

– Слоухомь оуслышоу, ἀκοῇ ἀκούσομαι (Изх. 22: 23);

– Да не работаѥть ти работь рабиѥ, οὐ δουλεύσει σοι δουλείαν οἰκέτου (Лев. 25: 39);

– Не продасть се проданиемь, οὐ πραθήσεται (ἐν) πράσει (Лев. 25: 42); подобна формула се среща и във Втор. 21: 14;

– Плѣниши плѣнь, προνομεύσης τὴν προνομήν (Втор. 21: 10);

– Вѣномь да вѣнить, φερνῇ φερνιεῖ (Изх. 22: 16);

– Ѿрицаѥ ѿречеть се, ἀνανεύων ἀνανεύσῃ (Изх. 22: 17);

– Тъщетою ѡтъщетить се, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται (Изх. 21: 22);

– Мьстию ѿмьстить се, δίκῃ ἐκδικηθήσεται (Изх. 21: 20)

– Оумреть хотеи оумрѣти, ἀποθανεῖται ὁ ἀποθνήσκων (Втор. 17: 6).

Към библейските етимологически фигури в по-широк аспект изследователите отнасят и оформената на принципа на талиона наказателна формула (дати) дш҃оу за дш҃оу – ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, която бележи две употреби в компилацията НМ: в 27-а гл. (Изх. 21: 23) и 47-а гл. (Лев. 24: 18).

Извън тези съвпадения в някои случаи няма симетрия при превода на етимологическата фигура или в гръцкия, или в славянския текст, например:

– Не се етимологизира типичната наказателна формула за старозаветното побиване с камъни λίθοις λιθοβολείτω, камениемь да побиеть в Лев.24: 14 и др.;

– Не се етимологизира фигурата ὁ μισθὸς τοῦ μισθωτοῦ, предадена с мьзда наемника вместо мьздьника в Лев. 19: 13;

– Обратното λαλήσεις λέγων в Числ. 27: 8 и др. е предадено с възгл҃еши гл҃е, както бе показано. Последният пример може да се тълкува и като плеонастична синтактична конструкция въз основа на честия глагол глаголати, с който изобилстват славянските преводи, включително Νόμος Μοσαϊκός. Най-разпространеният модел на етимологическа фигура според приведените примери е антецедент съществително име в творителен падеж и еднокоренен глагол, изразяващ повелителност. Конкуренцията в гръцките етимологически фигури от аналогичен контекст между име в датив/акузатив и глагол в бъдеще време/медиопасивен императив в славянските текстове изцяло е унифицирана в полза на творителен падеж на името (за средство, оръдие на действието, начин) и третоличен описателен императив (или просто бъдеще време). Също така се създава паралел с най-разпространените фолклорни и съвременни разговорни модели на етимологическата фигура в различни аналитични езици, които се изграждат от обектни конструкции, срв. в български и английски *град градяха*, *живот си живея*, *sing a song*, *give a gift* и др. Като цяло в съвременните библейски преводи поддържането на такива речеви структури е невъзможно поради силната архаизация на изказа, която носят, и те остават непреводими.

Въз основа на примерите от НМ може да се направи заключението, че в средновековните славянски преводи на Стария завет етимологическата фигура е живо явление. Тя копира гръцките източници на лексико-семантично и стилистично ниво, но не и на морфо-синтактично, където действат нормите на славянската реч и тяхната книжовна стратификация. Превръщането на етимологическата фигура в *разпознавателна формула за идентификация на старозаветни ексцерпти* създава общност между отделните типове преводи на Стария завет на славянски език. Разбира се, за определяне на тяхната езикова специфика по-голяма стойност имат обособените разночетения между тях, защото именно те могат да специфицират особеностите на кирило-методиевския, преславския, руския, южнославянския, търновския и т.н. преводи и редакции. Но поддържането на образеца и верността към сакралното библейско слово е поредното доказателство за високите изразни възможности на старобългарския език и за издигането му до нивото на класическите езици на Средновековието.

Тук е мястото да се обърне отново внимание на специфичната старозаветна формула чловѣкъ чловѣкъ в НМ, която бе вече коментирана към правописните явления поради изписването ѝ с удвояване на краесловен ь, типична черта на рашкия правопис. С нея се бележи безпредложен родителен падеж в мн.ч. По този начин се обозначава единицата от множеството (в съвременен превод съответства на ‘един от людете, някой човек, който, който и да е; всеки’, в гр. ἄνθρωπος ἄνθρωπος). Тя е употребена петкратно (Лев. 24:5, Лев. 20:9, Лев. 20:10; Лев. 18:6 и Лев. 24:17), като в последните два примера има пряко съответствие в гръцкия текст на НМ, както е представен в изданието на Л. Бургман и С. Троянос, а в останалите примери намира паралел само в някои от разклоненията на византийската писмена традиция на НМ, включително във Vat.gr.1167. Възниква въпросът дали преводачът не е бил повлиян от славянски богослужебен превод на Стария завет, тъй като сравнението показва, че фигурата се пази на

същите места в Септуагинтата. Този и всички други примери за възможна зависимост между Νόμος Μοσαϊκός, богослужебния и небогослужебния (чети) превод на Стария завет в славянската традиция изискват да бъдат взети под внимание при формулирането на крайните заключения. Още в превода на Септуагинтата появата на тази конструкция е била продиктувана от опита да се уподобява еврейския текст, където има редубликация на корена, срв. Leviticus 20:9 tm‘Wy tAm AMai-ta,w> wybia‘-ta, lLeq;y> rv,a] **vyai vyai**-yKi `AB wym‘D’ lLeqi AMaiw> wybia’, както и същия контекст според няколко съвременни български превода:

Протестантска библия от 1940 г.	Цариградска библия	Верен 2001	Библия 1982
Всеки, който прокълне баща си или майка си, непременно да се умъртви; баща си или майка си е проклел; кръвта му да бъде върху него.	**Всеки човек** който прокълне отца си или майка си непременно да се умъртви: отца си или майка си е проклел: кръвта му ще бъде върху него.	**Всеки**, който прокълне баща си или майка си, непременно да се умъртви; баща си или майка си е проклел – кръвта му да бъде върху него.	**Който** хули баща си или майка си, да бъде умъртвен; той е хулил баща си и майка си: кръвта му е върху него.

Лексикални данни

Лексиката на НМ от ИК не е предизвиквала специален интерес до момента нито самостоятелно, нито в контекста на проучване на самия Иловички кодекс, който все още няма речник индекс, затова познанията продължават да се градят не върху цялостен изворов материал, а върху подборни примери. За лексикалния състав на самото Светисавско законоправило са валидни следните два много важни извода:

а) По принцип новият законодателен свод се отличава с *нова, специфична лексика*, която се набира, от една страна, от такива текстови единици, които се появяват в запазен писмен вид за пръв път, а от друга – поради различията в превода, които се регистрират спрямо предходните славянски номоканони – Методиевия превод на Синагогата на Йоан Схоластик и преславския превод на третата Фотиева редакция на Номоканона в 14 титула. Въпреки твърденията в редица изследвания, че новата кормчая се опира на предходната юридическа традиция (които самата аз поддържам), досега не ми е известно цялостно и системно проведено изследване, което да доказва това на практика дори за каноничните текстове в състава, които могат много полесно да се успоредят, тъй като в основни линии са общи са трите цитирани номоканона. Съвсем различен кръг от проблеми поставят новите текстови цялости, сред които попада и НМ. При липса на по-ранни от XIII в. запазени преписи не може категорично да се установи дали тези текстове са били превеждани по-рано и в какви взаимоотношения биха се намирали с това, което засвидетелства ИК. Съществена част от тези нови текстове са всъщност прояви на светското, а не на църковното (или в по-тесен смисъл на каноничното) право. Една нова текстова единица, незасвидетелствана с пълен славянски препис преди ИК, е Прохиронът, с който тук ще се опитам да направя някои лексикални паралели. Затова заслужава да се припомни, че Πρόχειρος νόμος на Василий I Македонянин от около 870 г. навлиза в славянската традиция с оглавлението калка Ꙁаконъ градьскꙑи. В ИК той е оформен като 55-а глава и заема листове 267б–327б с край Кон҄чаше се сь вмь граны градьскаго ꙁакона числомь четыредесете. Състои се от общо 40 глави (грани) с различен брой разпоредби във всяка. Например 39-а ѡ каꙁнехь е разчленена на общо 86 параграфа с разнообразни светскоправни норми и е основополагаща за практикуването на наказания в цялостната славянска юридическа традиция. Важен въпрос при проучването на Прохирона би следвало да бъде самият начин

на попадането му в състава на ИК, тъй като препис на Прохирона, за разлика от препис на НМ, отсъства от сочения за вероятен образец гръцки източник Vat.Gr.1167. Това означава, че той е зает от друг юридически състав или от различен по пълнота гръцки протограф.

б) Светисавското законоправило, отразено в ИК, познава *множество глосирания* (допълнителни тълкования) на думи и термини, част от които са описани още от В. Ягич (Jagić 1874: 60–111). Такива глоси има както в основния текст, така и в извънтекстовите бележки по страничните полета на Иловичкия препис, някои от които в по-късните преписи се възпроизвеждат без изменение. Ще споделя личното си впечатление, че авторитетът на самата Южнославянска кормчая с тълкования е бил толкова голям, че дори в сравнително късната Букурещка кормчая от XVI в. преписвачите са следвали глосирането като принцип – същите глоси на същите места са изписани по полетата на тази кормчая. За да се добие представа за глосирането, ще приведа само два примера от ИК: срв. напр. глосата от Прохирона на л. 326б ѡчемь ѿчюхь падьщерица же пасторкы сказает се или масалиꙗнѣхь иже соуть нꙑнꙗ глемии богомили. бабоуни към прочутата 42-ра глава на л. 205б–206а, която документира термините „богомили“ и „бабуни“. Глосите дават богат материал за анализ във всеки един езиков аспект, както и обилна историческа и правноисторическа информация. Затова заслужава всички глоси и вътрешнотекстови интерполации в Иловичкия препис да бъдат събрани на едно място, за да се анализират самостоятелно и задълбочено. Както бе посочено, някои автори смятат глосирането за опит сложното съдържание на византийските правни термини да зазвучи разбираемо на славянски език, и го свързват със самия св. Сава. Това би означавало, че глосите характеризират преводния архетип, а не просто най-стария запазен препис на този превод. Но ако едно лице би превеждало самостоятелно, то едва ли би употребявало термини, които не са в съзвучие с адресата, говорната среда и целите на възникване

на превода, освен ако не ползва вече готов превод, по който въвежда промени, или пък работи в смесена среда на преписвачи и съратници от различни славянски етноси. Въпросът е, условно казано, една езикова проекция на питанията кой, кога и къде е превел от гръцки първоизточник Южнославянската кормчая с тълкования. Той обаче отново изисква много по-задълбочени изследвания, каквито досега не са провеждани. Важното в случая е, че *в НМ няма никакви данни за подобен тип глосирания*, а най-логичната причина е фактът, че се възпроизвежда сакрален библейски текст.

в) Трето важно мнение, но далеч по-оспорвано в конкретните си лексикални параметри, е мнението, че ИК съдържа голям брой лексикални русизми. На лексикалните русизми в Светисавското законоправило като специфичен раздел сред така наречените русизми на други езикови равнища специални разработки посвещава Й. Райнхарт (Р а й н х а р т 1983; 1985). В едно от водещите си изследвания по темата авторът обобщава: „как выяснилось, довольно яркие сербизмы и русизмы чередуется даже внутри статьи, иногда через несколько строк друг от друга“ (Р а й н х а р т 1983: 6). Списъците с лексикални русизми и сърбизми обаче са с отворен характер и често една и съща лексема се оказва ту в едната, ту в другата група.

Други автори пък представят лексикалните проблеми като част от проблематиката на Южнославянската кормчая с тълкования в общотеоретичен план и като исторически процес. Така Е. Белякова и Я. Н. Щапов правят следното заключение: „Очень важные изменения произошли в лексике. Ряд терминов Древнеславянской Кормчей был последовательно заменен. Исследователям-лингвистам еще предстоит ответить на вопрос, что являлось преобладающим в этой замене: географический фактор (т.е. изменения пространства, где совершался перевод) или хронологический (т.е. развитие социальных явлений, появление новых терминов“ (Б е л я к о в а, Щ а п о в 2005: 23).

По отношение на един библейски текст като НМ и при липса на запазени материални свидетелства за предишен превод на компилацията въпросът се измества към съотношението на неговата лексика спрямо другите славянски библейски преводи и спрямо цялостния лексикален състав на Законоправилото. При това задължително трябва да се изхожда от обстоятелството, че именно Южнославянската кормчая с тълкования се отличава с редица нови текстове в състава, голяма част от които са в сферата на номоса, т.е. на светското право, където по дефиниция попада и НМ, а това предполага взаимовлияния помежду им. Ще проверя дали на практика тези очаквания се оправдават.

Ако се изхожда от формулираната постановка, веднага може да се изведе заключението, че така както явни и системни русизми не се откриват в НМ на правописно-фонетично равнище, така такива няма и на лексикално ниво. Единствената дума от НМ, спомената от Й. Райнхарт сред лексикалните русизми, е извѣсъ ‘везни’ за гр. ζυγός (Райнхарт 1985: 75; **Срезн. 1**: 493–495, вѣсъ, вѣсити, libra. librare, pondere; с. 1014 извѣсити, но липсва съществителното; в **СРЯ, 2**: 121 примерите са късни – вѣсы). На нея ще се спра отново на съответното място в конкретния лексикален анализ. Пълнозначните лексеми, които регистрира този препис и които подлежат на лексикографска интерпретация според установените норми за заглавна дума в Старобългарския речник, могат да бъдат обобщени в някои примерни тематични групи.

Примерна базисна лексика

а) Основни думи, свързани със селскостопанската дейност на човека от всякакви части на речта и от по-тесни семантични полета, оформящи субкатегории: глаголите за различни трудови дейности, техните вършители, селскостопанските животни и техните качества, обектите на трудова дейност. Примери по азбучен ред: бодливъ (за вол), виноградъ, вода, волъ, гоумьно, дѣлати, дѣлатель, жито, заклати, запалити, звѣрь, землꙗ, иско-

пати, испасти, испаствити (нивѫ), наѥмьникъ, овьца, огънь, осла, пожаръ, поле, попасти, пробости, продати, проданиѥ, пьшеница, рогъ, село, скотина, скотъ, сѫжигати, сѫкроушити, сѫсѫдъ, тельць, трьниѥ, оужешти, четврѣногъ, юньць, ıама и др. Този пласт се отличава с общославянски характер и отпраща към основополагаща лексика, която не е произходно маркирана.

Ако се разгледа само подгрупата на селскостопанските животни, прави впечатление преобладаващата употреба на названието юньць за две основни гръцки съответствия μόσχος (μόσχον), ταῦρος. С общо 22-те си употреби тази лексема се налага като най-разпространената в лексико-семантичната група на селскостопанските животни и рязко превъзхожда по честота само двукратната фиксация на волъ, βοῦς. Двете регистирани употреби на волъ са в Декалога и в оглавлението на 21-ва глава, която в основния си текст поради неговата тематика съдържа рекорден брой от 14 словоупотреби на съществителното юньць за ταῦρος. Известно е, че както в древното израилтянско общество, така и на Балканите именно волът е основното впрегатно животно, към което се проявява голяма почит и което се третира като член на семейството. С предпочитането на юньць НМ показва тенденцията да употребява това название за по-широк кръг гръцки кореспонденти, отколкото това е регистрирано в КСП, като в някои глави дори не може да се твърди със сигурност дали преводачът не размества названията, особено при изброяване. Такъв е случаят с триадата юньць (еднократно вариант тельць) – овьца– осла – най-често споменаваните животни, подлежащи на увреждане или кражба в старозаветните казуси от НМ. Гръцкото название πρόβατον поначало е можело да означи всякакъв дребен добитък, основно овце, но така също и волове. Разрастването на употребата на юньць безспорно е свързано с основния речников фонд на преводача и със значението, с което е останало в българските диалекти (срв. по данните на **ДА** *иу́не, иу́нец, иу́ница, иуну́шница* – все названия за млад, невпрегнат още вол, говедо, теле до 2–3 години, съот-

ветно в ж.р. неотелена крава или биволица). Останалите названия в подгрупата са устойчиви и представени със значително по-малко употреби: овьча, πρόβατον; осьла, осьлъ за ὑποζύγιον; тельць, μόσχος. Основното название за непитомно, диво животно остава ꙁвѣрь с единична употреба и без точно гръцко съответствие. В 13-а глава на НМ месото на питомно животно, изядено от диви животни, е наречено иꙁѣденина, θηριάλωτον (**LS**: 799). Гръцкият термин е базисен в каноничното право, доколкото е свързан със забраните за консумация на месо от животни, станали плячка на диви такива. Самото действие в НМ е предадено описателно с израза аще же ꙁвѣремь иꙁѣдено боудеть. И в двата случая в гръцкия текст стоят производни от основната дума за диво животно θήρ. НМ не познава производни от лексемата животьно, която изживява исторически развой по отношение на семантиката си. В КСП тя се е специализирала като обобщено название на диво животно, еквивалентна на ꙁвѣрь. В някои от сравнителните светскоправни паметници, например Земеделския закон, както в неговата южнославянска, така и в руската му редакция, животьно вече става генерично название (т.е. общо, родово или хипоним) на питомно животно и дори се превръща в компонент на формула за еквивалентна размяна: срв. компенсацията да дастъ животно ꙁа животно, съответстваща на гр. δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς (Византийский земледельческий закон 1984: 240; Хил. 466, 37-а гл.). Би могло да се обобщи също така, че преписът на НМ не използва никакво название за стадо като общо категориално понятие за съвкупност от еднотипни животни и не регистрира нито една от синонимните лексеми в други светскоправни извори стадо, паства, чрѣда.

Друга подгрупа са наименованията за различните форми на обработваема земя, които също не познават съществена лексикална диференциация. Отново това са основополагащи названия: от общото ꙁемлꙗ към виноградъ, гоумьно, нива, полѥ. Заслужава да се отбележи, че различният характер на състав-

ните части на ИК се е отразил на общия ѝ лексикален състав и именно в този паметник се реализира един от най-интересните и оспорвани в произхода и семантичната си мотивация деминутиви с терминологично значение, регистриран изобщо в църковноюридическата книжнина. Това е названието за пострига на свещеника като гоумьньцє (в гръцкия текст κοῦρα 'стрижене, подстригване') според тълкувателната част на 21-во и 33-то правило на Пето-Шестия (Трулския) вселенски събор от 691–692 г. (ИК, л. 145а) по асоциативен признак с харманa, овършаната нива (гоумьно – ἅλων). Преобладават тълкуванията, че по този начин се означава специфичната тонзура на свещеника в католическата църква. Причините за въвеждането на тази лексема и доколко тя отразява присъствието на католическата традиция на Балканите в условията на Латинската империя, е отделен въпрос. В интерпретацията си Й. Райнхарт отрича семантичната мотивация от праславянската мотивираща лексема гоумьно и приема деминутива само за руска особеност (Р а й н х а р т 1983: 16–17). Цитирам този пример, тъй като според мен той е показателен за създаване на терминологична лексика въз основа на общоупотребима дума с деминутивен суфикс, каквито примери са засвидетелствани в редица текстове (тип брашьно 'храна' – брашьньцє 'причастие', хлѣбъ 'хляб' – хлѣбьць 'нафората от причастието'). За преписвача Богдан очевидно не е имало противоречие при възпроизвеждането на двете еднокоренни, но с различна семантика думи, тъй като в НМ той използва гоумьно – ἅλων, а в Правилата на Трулския събор гоумьньцє – κοῦρα.

Трета подгрупа са категоризациите на работещите лица, които също са опростени и сведени до две основни лексеми – дѣлатель и наѥмьникъ, а веднъж в оглавлението на гл. 7-а (2:23) е въведен колокатът наѥмьникъ дѣлаюшии (ἐργαζόμενος). Лексемата дѣлатель (единична употреба 5:18, по Лев. 25: 39–40) съответства на ἐργάτος, а наѥмьникъ (пет употреби) на μισθωτός. Така извършителите на трудова дейност, по подразбиране основно земеделска и селскостопанска, са назовани с обобщаващи наз-

вания без спецификация на конкретната дейност, но с елемент на общ социален статус на вършителя. Езиковите данни от това семантично поле съответстват на двуполюсния модел на обществото в Библията, за което говорят редица изследователи. В старозаветната езикова картина на света са засвидетелствани лексеми за богати и бедни, господари и слуги, силни и слаби в икономически смисъл, от свое коляно и чужденци, свещенослужители, прилагащи Божия закон, и подчинени на Закона (вж. подобни разсъждения в книгата на Божилов 2014: 14–19, където се прави съпоставка между библейския двуполюсен и средновековния триделен, с три съсловия, обществен модел). Така се формират опозиции, изразяващи социални зависимости и отношения. Частично семантично препокриване с подгрупата на вършителите на трудова дейност показва лексемата пришьльць, προσήλυτος, доколкото чужденецът също се наема за извършване на някаква работа, макар че истинската ѝ опозиция е в социалната категоризация по принадлежност към общността в двойката пришьльць (προσήλυτος ‘пришълец, чужденец’ и оттук с вторичен семантичен признак ‘новопокръстен в юдейството’) – тоземльць, αὐτόχθων ‘местен, коренен жител’. Първият член на тази опозиция се подлага на вариантност, но вторият е устойчива лексема и като се изключи непоследователното предаване на епентетичното л в различните библейски преписи, единствено от АХ 121в, може да се отбележи интересното осмисляне то́и земець (но на л. 123с тоземець). На едно-единствено място в НМ пришьльць се явява съответствие на гр. πάροικος ‘чужденец, пришълец, живеещ наблизо, съсед’ (Лев. 25: 40, НМ 5: 16). Комбинация от двете гръцки съответствия славянският преводач на НМ открива в Декалога според книга Изход, затова в неговата четвърта заповед срещу ὁ προσήλυτος ὁ παροικῶν ἐν σοί стои пришьльць живыи оу тебе (НМ 2: 2–3). В лексикалната интерпретация на тези основни понятия от библейската старозаветна картина на света се наблюдават редица разночетения при предаването на съответните контексти в раз-

лични преводачески традиции. Те формират кръг от лексико-семантични варианти с пълно смислово и функционално тъждество, което позволява да се окачествят като текстологични дублети (Д о г р а м а д ж и е в а 1980)[1]. Така в ексцерпта от Декалога срещу пришьльць живыи оу тебе в НМ в Лавр. се появява пришлець и обитаюи оу тебе; в РАН 85 и приходьникъ ѡбытажи оу тебе; в АХ приходъ ѡбитаа оу тебе (С т о я н о в а 2014: 326), а в Пшин. и҆ приходнꙑ̀кь ѡ҆битаѥи оу҆ те́бе, л. 37а. Докато освен лексемата пришьльць НМ не познава други варианти, независимо от коя библейска книга е ексцерптът, в книга Левит по някои от основните сравнителни източници, например Лавр., същите библейски денотати вече познават варианти: аки прихода і обиталника (Лев. 25: 35), аки наимитъ или обитєць (Лев. 25:40), както и множество други съчетания от ексцерпти, които нямат аналог в НМ, срв. ни тоѕемець ни приходъ прилежаі в вась (Лев. 22:17). Контекстът от НМ 5: 16 нь ѩко наѥмникь или пришьльць да боудеть оу тебе (по Лев. 25: 35) в АХ вече е променен с регистрирането на рядкото разночетене а҆ки хлапъ и҆ ѡ҆битець. да ти боу́деть 124в, което няма паралел дори в Лавр., откъдето се извлича аки наимитъ или обитєць. да ти бꙋдеть, л. 107в. Разночетенето хлапъ ясно насочва към семантичния кръг на лица в социална зависимост и упражняващи трудова дейност за други хора (срв. в **СТБР 2009**: 1141 по Супрасълския сборник ‘роб, слуга, прислужник’).

Извън всякакво съмнение е, че групата разночетения в това семантично поле би била диагностична за развитието на библейския текст в славянската традиция, защото вариантите могат да предложат схема на промяната във времето и в различна

[1] Използвам едновременно и двата термина, тъй като въпреки позиционно-контекстовата, текстологичната определеност на всеки пример, не всяка двойка разночетения са изначални дублети. Разликата между текстологичен дублет и лексико-семантичен вариант е в степента на функционално и семантично тъждество – пълно в първия и частично във втория. Това винаги трябва да е обект на конкретна проверка и анализ.

езикова среда посредством междинни състояния, отразяващи комбинация от архаично и ново и неравномерното им появяване в различните старозаветни книги. Също така е безспорен извод, че единството на първоизточника и осъществяването на синхронен превод в една текстова цялост води до единни преводачески решения. Извличането на лексикална информация от различни библейски книги допуска вариантност, докато НМ не познава вариране в базисните лексеми от синонимния ред, включващ имена на лица. Преписът в ИК утвърждава присъствието на лексемите дѣлатель, наимьникъ и особено пришьльць без регистрирани разночетения.

б) Лексеми, свързани с междучовешките отношения и нравствените категоризации в две основни подгрупи – семейно-родовия кръг и социума: ближьнъ, братъ, въдова, въдовица, въноука, врагъ, вѣнити, вѣно, дѣва, дѣвица, дъщи, дѣтищь, жена, кръвомѣсьць, мати, мащеха, младѣньць, мѫжь, наложьница, наслѣдьникъ, нищь, отьць, плѣмѧ, пришьльць, тоземльць, прѣлюбодѣи, прѣлюбодѣица, раба, рабъ, рабꙑнꙗ, родитель, родъ, рождение, свободьнъ, своиство, свѣдѣтель, сестра, сестрѣница, сирота, снъха, съродьникъ, съродьница, сътродьство, старьць, стрꙑна, тетъка, чловѣкъ и др.

Ще се спра най-напред на системата от роднински названия. Тя е устойчива и има общославянски характер с точни съответствия на определени гръцки лексеми: въноука – ἐγγόνη, дъщи – θυγάτηρ, жена – γυνή, мати – μήτηρ, мащеха – μητρυιά, отьць – πατήρ, сестра – ἀδελφή, сестрѣница – ἀδελφή, снъха – νύμφη, стрꙑна – θεία, тетъка – θεία и др. Някои от лексемите се извличат само от оглавления, но точно означават субектите, за които се отнася казусът. Такива са лексемите стрꙑна ‘съпруга на бащиния брат’ (40-а глава по Лев. 18:14) или тетъка ‘майчина или бащина сестра’ (34-та глава по Лев. 20:19). Сестрѣница също се извлича само от оглавлението на 39-а глава. Въпреки че превежда същото гръцко съответствие като сестра, тя се използва еднократно само в дв.ч., за да назове две сестри според

контекста в Лев. 18:18, постулиращ забраната за брак на мъж с втората от две сестри, докато е жива първата, за да се избегне ревността между тях (Библия 1982: 131). Казусът от старозаветното право преминава в каноничното и е застъпен на първо място в 19-и канон на св. апостоли, който обявява за незаконен подобен брак и отнема правото на лицето да встъпи в клира. Още в Методиевия превод на Номоканона по Устюжката кормчая в превод на гр. ὁ δύο ἀδελφὰς ἀγαγόμενος стои аще кто поиметъ сестреницѣ (Vašica, Haderka 1971: 299; Правила 1912: 62). Лексемата сестрѣница остава типична за редица кормчии.

Лексемата дѣтищь остава без гръцко съответствие в оглавлението на 27-а глава (ВТ 156), но в този облик характеризира и други части на ИК; характерна е също така за АХ в различни библейски книги.

Прохиронът е една от текстовите единици, в които са застъпени най-много роднински названия, съществена част от които показват съответствие с преписа на НМ или доразвиват словообразувателните и семантичните данни. Така например суфиксът -ищь е типичен не само за лексемата дѣтищь, но и за сестричищь (така се означава мъжка рожба на сестрата, т.е. племенник по сестрина линия – **Mikl. 1977**: 837). Названието за леля тетька, известно още на Супрасълския сборник (**СТБР 2009**: 941), не само се среща в НМ, но в Прохирона участва в съчетанието великаѩ тетъка ‘сестра на дядото, баба’, което е възникнало като огледално на *тетка, леля* ‘сестра на бащата’, но от следващо ниво на родството. Ето един от примерите в Прохирона, л. 277б: тако же ни великоую теткы не могоу поюти. се же юсть дѣдѣ моюго сестры. аще и творенаѩ юсть. понюже бабы имѣють чинь. Устюжката кормчая също познава тези названия, особено в главата о възбраньнꙑихь женахъ (л. 65б–69б), където се чете: такожде ни великиꙑѩ тьтъкꙑ могоу поѩти. сирѣчь дѣда моюго сестрꙑ. аще и творимꙑѩ юстъ. понюже бабꙑ чинъ иматъ. Очевидно двете различни по произход кормчии използват един общ прототипен преводен текст.

Следователно преписът в НМ притежава общи лексикални характеристики с останалата част от ИК в базисната лексика, която го сродява със светскоправната лексика и от други източници, възхождащи към Славянския юг.

Що се отнася до други библейски преписи на цитираните ексцерпти от книга Левит, в които се регистрират най-много родствени названия поради оформения цикъл забрани за кръвосмешение, именно липсата на оглавления е причината някои от изброените лексеми в НМ да нямат кореспонденти. Вътрешнотекстовите сегменти също показват разночетения, но като цяло се запазва един устойчив пласт от общославянски названия, въпреки че някои от тях не са застъпени в НМ. За пример мога да посоча, че в Лавр. вместо снаха в аналогичен контекст от Лев. 20:12 е налице невѣстъка, в Пшин. невѣста: аще ли кто бѫдеть сь невестою своею, л. 85б; същото в АХ 120в).

В системата на нравствените категоризации от посочената група следва да се откроят лексикализираните агентивни названия в двата рода прѣлюбодѣи, прѣлюбодѣица срещу субстантивирани причастия в гръцки ὁ μοιχεύων, ἡ μοιχευομένη. Известно е, че в това отношение в самите славянски юридически текстове се наблюдава вариантност, породена от различната степен на срастване между компонентите на съчетанието прѣлюбъı, прѣлюбъ дѣꙗти, творити, сътворити, с което се предава гръцкият глагол μοιχεύω (**СТБР 2009**: 503–504). Въпреки че познава трикратната употреба на еднотипното съчетание прѣлюбъı сътворити, НМ въвежда и съответни агентивни названия. Интересна лексикална употреба в НМ е кръвомѣсьць – αἱμομίκτης, която отново се извлича от оглавление (31-ва глава, в гръцкия оригинал 30-а по Лев. 18:6–7). Понятието за кръвосмешение се разработва както в църковното, така и в светското право и намира лексикално изражение в композити калки по гръцки образец, в които обикновено варира само вторият компонент. В КСП липсват всякакви названия за юридическия концепт ‘кръвосмешение, инцест’. Развито лексикално гнездо се оформя ос-

новно в юридически паметници, но неравномерно представено (срв. напр. у Максимович 2010: 358, където в индекса на Ефремовската кормчая няма нито едно композитно название за кръвосмешение).

в) Лексеми за физически състояния и качества: болѣти се възстановява от причастието болѧ в превод на κατακλίνω, преведено с израза лежати болѧ (ИК 45, ВТ 161); беꙁьчѧдꙑи, ἄτεκνος (ИК 36, ВТ 159); дѣвьство, παρθενία, дѣвьстьвьнъ, παρθένος (ИК 23, ВТ 153–154); неиꙁображенъ, въобраꙁити сѧ > въобраꙁилъ сѧ, (μὴ) ἐξεικονισμένος, като и двете причастни форми се извеждат от глагола ἐξεικονίζω ‘придобивам форма, оформям се’ (ИК 27, ВТ 156); порокъ, μῶμος, в съчетанието μῶμον δίδωμι, дати порокъ ‘нанасям физическо увреждане’ (ИК 47, ВТ 163); ѹраꙁити, пораꙁити πατάσσω ‘ударя, нараня’ (ИК 27, 47, ВТ 156, 163); ѹранити > ѹраненъ, πληγάς (ИК 15, ВТ 149), и др.

г) Глаголи за душевни състояния, волеизяви на човека или действия, свързани с мисловна дейност и нравствени прояви: влъшьствовати, въꙁненавидѣти, въꙁъвати, въꙁѫпити, въсхотѣти, ꙁасъвѣдѣтельствовати, клеветати, клѧти, которати сѧ, лѫкавьствовати, нападати, насиловати, покаꙁнити, помиловати, послѣдьствовати, похотѣти, похѹлити, пощѧдѣти, почѹдити сѧ, почѧсти, растлѣти, ревновати, съвѣдѣтельствовати, съгрѣшати, съгрѣшити, съмѣрити, сѫдити, ѹбивати, ѹбоити сѧ и др.

д) Абстрактни съществителни, обозначаващи морални явления, нравствени категории и състояния: беꙁакониѥ, беꙁѹмиѥ, блѫдъ, глаголъ, грѣхъ, ꙁаконъ, ꙁаповѣдь, иꙁвѣтъ, клѧтва, лѫкавьство, мрьꙁость, мьсть, надежда, неправьда, нечистота, нечьстиѥ, поношениѥ, правьда, праꙁдьньство, прѣкословиѥ, прѣꙁрѣниѥ, свобожданиѥ, срамота и др. От тази група заслужава да се спомене, че срамота и съответно съчетанието открꙑти срамотѫ е основен преводен еквивалент за ἀσχημοσύνη, ἀποκαλύπτω ἀσχημοσύνην. Цял текстов блок от предписания срещу кръвосмешението от книга Левит (глави 30–41) се оформя по идентичен начин. Варирането срамота – стꙑдѣниѥ представя НМ като

единствен застъпник на първия вариант спрямо повсеместната употреба на втория във всички сравнителни източници без изключение (Лавр., РАН 85, АХ, Пшин.). Въпреки че мотивиращите съществителни срамъ – стъıдъ не формират изявена функционална опозиция в старобългарския период, все пак на нивото на деривационните варианти срамота – стъıдѣние първият вариант според КСП е фиксиран само в Синайския псалтир, а вторият само в Супрасълския сборник (**СТБР 2009**: 728, 759). В проекциите на обичайното право върху идиоматиката на говоримия български език „срамотните работи" са свързани именно с престъпването на основни забрани за връзки при родство по права и съребрена линия (Бобчев 1927: 171).

С лексемата поношение ‘безчестие, срам, позор’ в НМ се превежда друго гръцко съответствие, ὄνειδος (еднократна употреба в НМ 32, 10:2; ВТ 157 в Лев. 20:17). В това си значение от КСП тя е известна отново само на Синайския псалтир (**СТБР 2009**: 301), но за същото гръцко съответствие с трикратна употреба е регистрирана в Ефремовската кормчая от началото на XII в. Следователно може да се твърди, че се наблюдава съвпадение спрямо запазения образец от извършения в Преслав през X в. превод на Фотиевата синтагма от 14 титула без тълкования (Максимович 2010: 449). Лексико-семантичната вариантност формира следната синонимна двойка според сравняваните източници на ексцерпта Лев. 20:17: поношение (само в НМ) – оукоризна (Лавр. л. 104а, но има пропуск; Пшин. 86а; АХ 121с). Тези факти говорят за ясно специализиране на понятията и високо качество на превода в НМ.

Редица от употребените лексеми за абстрактни понятия показват връзка с лексиката на КСП. На първо място ще отбележа лексемата глаголъ, която в НМ развива значения, с които е позната на старобългарската лексикална система, а именно ‘слово, реч’ и ‘дело, действие, събитие’. Както в КСП, в това си значение тя има едно и също гръцко съответствие ῥῆμα (**СТБР 1999**: 342–343; **LS**: 1569). Употребите в НМ са в гл.1 по Изх. 23:8

и в гл. 12 по Втор. 19:15, като съвсем ясно във втория контекст лексемата глаголъ обозначава словесно обвинение, предмет на обвинение при съдебен процес. Контекстът от Втор. 19:15 заслужава да бъде анализиран подробно: вь оустѣхь двою или три свѣдѣтель станеть всакь гль в НМ срещу ѿ оустъ двою послоухꙋ или три оустанеть все слово в AX 159c; същото в Лавр. всꙗко слово, л. 147а. Приемам, че разночетенето глаголъ – слово доказва, че в НМ е спазена по-стара традиция, тъй като в същия вид контекстът от Втор. 19:15 може да се открие в Методиевия превод на Номоканона: въ съвѣдѣтельство соущеѥ на ѥпископа ѥретика не достоить приимати, ни вѣрна ѥдиного. глаголеть бо ꙁаконъ да въ оустѣхъ .в. ли г. да станеть вьсь глаголъ (Vašica, Haderka 1971: 284–285). Той е залегнал като първообразна норма в 75-и канон на св. апостоли, позоваващ се на Мат. 18:16, тъй като старозаветната норма за свидетелите е усвоена и в Новия завет. Със сигурност при сравнението с повече източници, възпроизвеждащи евангелския контекст, разночетенията биха били повече, но самият факт на съвпадението вече е показателен. Интересното е, че в езиковия облик на 75-и канон в Ефремовската и в Иловичката кормчая има съвпадение и се оформя двойката послоухъ, послоушьство – глаголъ: въ послоушьство на епспа еретика не приимати. нъ ни вѣрьна ѥдиного тъкмо въ оустѣхъ бо дъвою или. г. послоухъ станетъ всꙗкъ глаголъ (Бенешевич 1906: 78); вь послоушьство на ѥпска ѥретикь неприѥтьнь нь ни вь оустѣхь бо рече двою или трии послоухь станеть всакь гль (ИК, л. 55б). Аналогичната двойка лексеми в библейските преписи вече е заменена от послоухъ, послоушьство – слово. В НМ от ИК тя има репрезентати свидѣтель, свидѣтельство – глаголъ и в този вид стои най-близо до най-ранния старославянски номоканон в Методиевия превод. Позволих си тези подробни сравнения в доказателство на тезата за наличие на архаичен лексикален пласт в НМ, тъй като примерът не е единичен и навежда на мисълта, че употребата на старозаветни ексцерпти с юридическа функция е предполагала познаването на юридическата традиция на кормчиите, с които

в някои случаи може да бележи по-голяма лексикална близост, отколкото с библейските преводи. Втори съществен извод е непрекъснатият езиков континуум дори на равнището на микротекста, отделния ексцерпт, който може да бъде диагностичен. Примери като приведения показват лексикалната динамика на промяната в движение, в последователната замяна чрез междинни звена в историята на текста според неговата среда на възникване и функция.

Изводъ също развива едно от регистрираните в диахронните речници значение 'лъжа, невярно твърдение' (**Срезн. 1**: 1048), което възниква на базата на първичното значение 'повод, претекст, привидно основание за нещо'. От всички КСП то регистрирано само в Супрасълския сборник (**СТБР 1999**: 611), но е познато с трикратна употреба и на Симеоновия изборник (Симеонов сборник 1991: 69). Обикновено превежда πρόφασις и точно за производно от същото съществително се използва и в НМ: προφασιστικός λόγος в мн.ч. е преведено с изводомь словеса (НМ 23 по Втор. 22:14, букв. изпълнени с умисъл неверни думи, които съпруг, желаещ да се раздели със законната си съпруга, използва като претекст за разтрогване на брака – и възложить на ню изводомь словеса.). Сравнителните източници са единни в употребата на разночетенето ти приложить єі словеса виньна в Лавр.,149а; тѝ приложить винна сло́ва в АХ л. 161с; прилагає̑ ієѝ сло́веса вин҆на в Пшин. 190а.

Като цяло и при абстрактната лексика се наблюдава една вече набелязана тенденция. Поради наличието на оглавления от НМ се извличат такива единици, които нямат пълно покритие в основния библейски текст, тъй като насловите предават основното тематично съдържание на ексцерптите според разбирането на гръцкия компилатор, а впоследствие и на славянските преводачи. Насловът е един вид тълкуване на правното съдържание по ключови думи, вид *паратекст*. Затова на места между лексеми в оглавлението и в основния текст се поражда синонимна вариантност и едно и също понятие се предава с

различни лексеми. По принцип в някои типове библейски преводи също има оглавления при представяне на съдържанието, както е в Пшинската библия и др. Напоследък подобни текстови членения на библейския текст бяха обект на специално изследване като значимо текстологично и езиково явление (Zhelyazkova 2015). Когато обаче под едно оглавление се групират ексцерпти от различни библейски книги, водещо остава значението на ключовите думи, които профилират състава на правната разпоредба и се отличават със специфична смислова натовареност. Примери в тази посока ще бъдат дадени и понататък, но по отношение на абстрактната лексика бих искала да отбележа възможността за *появата на редица специфични употреби именно в оглавленията.* Наред с основни концепти на правото, като правьда, сѫдъ, хоула, свѣдѣтельство и др., има и по-редки употреби. В НМ 11:21, гл. 48-а, παρόρασις се превежда с прѣзрѣние букв. 'недоглеждане; съдебна грешка, грешна практика' (**LS**: 1343) в главата за свидетелите и за съдебните грешки, която постулира превенцията смъртното наказание за убийство да се присъжда не само по еднолично свидетелство, нито да се взема откуп за душата на убиец, а да се извършва ефективно смъртно наказание (Числ. 35:30–32). Липсата на развит контекст и наличието на лексемата само в оглавлението не позволяват да се търсят успоредици със сравнителните източници.

Примерна специфична лексика

Към обема и характеристиката на специфичната за преписа лексика могат да се обособят следните лексико-семантични подгрупи:

а) Мерни и парични единици:

дидрагъма, гр. δίδραχμον (НМ 6:20, ВТ 152);

извѣсъ 'теглилка, везни' за гр. ζυγός (НМ 3:11, ВТ 145);

мѣрило 'мярка, съд', гр. μέτρον (НМ 3:9, 3:11, 3:12, ВТ 145);

ставило 'тежина, теглилка, везна', гр. σταθμός (НМ 3:10,

3:11, ВТ 145). Що се отнася до иꙁвѣсъ, сочена от Й. Райнхарт като русизъм, това не може да се приеме безрезервно, тъй като още Фр. Миклошич привежда цяла еднокоренна група лексеми, засвидетелствани в южнославянски (сръбски и български) паметници, като прѣвѣсина, прѣвѣсъ, прѣвѣса (**Mikl. 1977**: 720), а от тях прѣвѣсина остава типичен термин за преписите от търновската група в същия вехтозаветен контекст и се среща в Пшин. и РАН 85. В Лавр. контекстът е непълен, силно съкратен (л. 103б), а в АХ е налице интересното разночетене прьвѣньць, л. 121в.

Специално внимание заслужава думата къбьлъ от Втор. 22:19 в контекста сто кьбьль пшєницє, ἑκατὸν σίκλους (НМ 7:22, ВТ 153), контекстово заменила староеврейския сикъл, σίκλος – мярка за неизсечено сребро и злато или монета. Целият казус се отнася до глобата, материалната компенсация от 100 сикли сребро, които съпругът клеветник дължи на своя тъст за това, че е накърнил името му с лъжливи обвинения за своята съпруга и негова дъщеря. Очевидно тук в НМ има или тълкувателна промяна, или промяна по звукова аналогия, защото сумата от *сто сикъла* е променена на *100 къбела* пшеница. Ранната старовисоконемска заемка в праславянски **kubil* > къбьлъ, къбєлъ означава ‘ведро; шиник, крина, мярка за вместимост на течност или насипна храна’ и е обилно документирана в българските диалекти, на цялата южнославянска територия, включително в албански и унгарски (**БЕР 3**: 179; **ЭССЯ 13**: 171–172). Това разночетене остава типично за преписите на НМ в кормчии и юридически сборници, които водят началото си от Светисавския архетип (срв. навсякъде в достъпните ми преписи от Новгородската кормчая 1280–1282 г. и Букурещката кормчая от XVI в., както и в руския сборник Мерило праведное от XIII в. – .р҃. кбєлъ пшєницѣ, пшєници). То се различава на фона на сравненията с библейските преводи като Лавр., където текстът попада в края на повредения л. 149а, но ясно се чете: і да ꙁадєжить .р҃. сиклъ, и като РАН 85 от южнославянската група преписи с общ среднобългарски търновски протограф, където се чете: и да ꙁадєжѫⷮ

.р҃. сѵкль ꙁлата; и҆ да ꙁадежють є҆моу жладь .р҃. си́клъ. и҆ да дадѧ ѡ҆ц҃ю ѡ҆троковицю в АХ л. 160с; и҆ да́ ꙁадежо́уть є҆мꙋ .р҃. си́кль ꙁла́та в Пшин. 190а. Измерването със свещената еврейска мярка сикъл, обозначавана като измерителна единица по сиклоу ст҃омоу, се използва в цялото Петокнижие. В книга Числ. 7:11–19 е описан принос в жертвеника, при който съдове с вместимост или тежест, изчислявани в сикли, трябва да се напълнят с пшенично брашно (в Лавр. и АХ кроупъ пшеничнъ). Затова може да се допусне някакъв тип контаминация или метонимична употреба и поместеното съдържание в даден съд да измества самото название на мярката, по която се изчислява неговата вместимост. Известно е, че в диахронията на писмения текст може да се породи асоциативна или асоциативно-контаминационна вариантност (Б о г а т о в а 1984: 128). Влияние оказва също така говорната практика на преводача или преписвача, както и стремежът към адаптиране на думи със специализирано значение или културни реалии. Въпреки че нито един от общо двата ексцерпта от книга Числа в НМ не е посветен на горната тема, нито съдържа конкретна мерна единица, все пак е възможна аналогия между отделните библейски книги, тъй като за грамотния книжовник (преводач или преписвач) следва да се предполага, че е познавал съдържанието им. От анализа на сравнителните източници става ясно, че по принцип анализираният ексцерпт се подлага на тълкуване в други библейски преписи, в които се появява понятието за глоба жлъдъ, заменено в други преписи със ꙁлато (струва ми се, че отново тук има известна звукова аналогия, което е можело да поражда вариантност). В НМ според гръцкия му текст се говори само за 100 сикли (ВТ 153), както е и в Септуагинта. В съвременния български синодален превод се уточняват *100-те сикли сребро* (Б и б л и я 1982: 221). Що се отнася до контекста в НМ, възможна е и някакъв тип адаптация към обичайното право на Балканите, при което би могло материалната компенсация да се изчислява като натурална размяна, а не в пари, но тази хипотеза ми изглежда по-малко вероятна.

Мерната единица *къбел, кобъл, къбъл* и дори *кобла* е както мярка за площ на обработваема земя, така и мярка за вместимост, приравнявана към оки и килограми, която остава типична за Славянския юг. В НМ тя има една от ранните си засвидетелствани употреби, застъпена е и в Душановия законник (Харитонов 2004: 108, 119).

б) Термини от областта на лихварството, заема и обезпечаването му

Ꙁалогъ, -а м. (1). Въ ꙁалогъ възꙁати, ἐνεχυριάζω ἐνεχυρίασμα. Еднократната употреба на лексемата е само в свободно словосъчетание: аще же вь ꙁалогь вьꙁмеши риꙁоу ближнꙗго своѥго. кь ꙁаходоу слн҃ца ѿдаси ѥмоу, ἐὰν δὲ ἐνεχυρίασμα ἐνεχυριάσῃς τὸ ἱμάτιον τοῦ πλησίου σου, πρὸς δυσμὰς ἡλίου ἀποδώσεις αὐτῷ (по Изх. 22:26, ВТ 146). При това заслужава да се отбележи, че в славянския вариант на НМ е нарушена етимологическата фигура в гръцкия оригинал при употребата на термина ἐνέχυρον, ἐνεχυρίασμα ‘залог’. В някои от запазените библейски преводи на същия ексцерпт обаче етимологическата фигура се възстановява чрез израза аще въ ꙁалогъ ꙁаложиши (Лавр. 77а). Двойката от гръцки термин и славянско съответствие остава типична за редица юридически паметници, сред които само в Ефремовската кормчая се наблюдават три употреби (Максимович 2010: 403); в пълната славянска Еклога събирателното τὰ ἐνεχυρίασμα се превежда също навсякъде със ꙁалоꙁи (Burgmann 1983: 204–206; Византийская „Эклога законов“ 2011: 40).

Лексемата ꙁалогъ е термин във вещното право, а основите в практикуването на заложни отношения се полагат в старозаветната казуистика. Неслучайно залагането на „ризата на ближния“, „залагам си ризата“ се метафоризира като сентенция, библейски фразеологизъм за крайна форма на зависимост. Както в древното общество, така и в съвременното залогът се дефинира като договорно отношение между длъжник и кредитор за обезпечаване на задължение (дълг), а предмет на този договор са предадени на кредитора движими вещи за опреде-

лен период и при определени условия до погасяване на задължението. Залогодателят предава, а залогоприемателят приема заложените вещи като обезпечение за дадено вземане.

Ꙁаємъ, -а *м.* (2). Даꙗниѥ въ ꙁаємъ. Даване назаем, δάνειον; Дати въ ꙁаємъ. Дам в заем, назаем, δανείζω. В НМ двукратната поява обхваща не само основния текст, но и оглавлението към него: Ѡ даꙗнии вь ꙁаємь и ѡ лихвѣ҆҆: ѿ исхода. ⷶі. Аще сребро даси вь ꙁаємь братоу твоѥмоу оубожеишемоу ѿ тебе. не боуди нападаѥ на нь. и не наложиши на нь лихвы (Изх. 22:25). Терминът е един от най-устойчивите и с изключение на варирането в коренната гласна ꙁаимъ–ꙁаємъ не бележи разночетения. Независимо от своя преобладаващо каноничен характер Ефремовската кормчая например формално развива повече словоупотреби, производни от този ключов термин, но всички те са деривационно и семантически зависими една от друга и така заедно участват като компоненти в едно и също семантично поле: даꙗти, имати въ ꙁаимъ, ꙁаꙗти, ꙁаимьникъ, ꙁаимованиѥ, ꙁаимодавьць с основни гръцки кореспонденти δανείζω, δανείζομαι, δάνεισμα, δανειστής (Максимович 2010: 387). Еклогата е един от правните източници с най-много употреби на еднокоренната група и със същите гръцки съответствия (ꙁаимьшии, ꙁаимъıи, ꙁаимьникъ ‘длъжник’, ꙁаимодавьць ‘кредитор’), с познатата тенденция към субстантивация на агентивните причастия от типа на аще ли ꙁаимыи ꙁалогъ положилъ боудетъ – ἐὰν δὲ ὁ δανεισάμενος ἐνέχυρα τέθεικε (Burgmann 1983: 204; Византийская „Эклога законов“ 2011: 40). Еклогата развива правния концепт „заем“ като договорно отношение в писмена или устна форма, сключено на суша или по море, и посвещава на тази материя целия десети титул.

Лихва, -ъı *ж.* (2). Лихва, принадена стойност, процент върху сума, изчислен като материална компенсация при даване в заем, τόκος. От старобългарските глаголически евангелия до строгата терминологична употреба в правни текстове лексемата е устойчива и превежда едно и също гръцко съответствие.

Разночетения се появяват в библейските преводи. Така в Лавр. (л. 77а) е налице руският правен термин ръсть и променен предикат в колоката, срв. аще даси сребро братѹ своемѹ в заимъ. не задежи емѹ ростѹ (задѣти рость 'налагам лихва'). В други правни паметници са налице редица разночетения, които отразяват различна семантична мотивация в избора на съответстваща славянска дума за лихва. В Ефремовската кормчая при 11 употреби на лихва за τόκος като хапакс е употребен терминът рождьство, а веднъж лисвити превежда τοκίζω (Максимович 2010: 484).

Покладъ, -а *м.* (3). В НМ тази лексема се употребява три пъти в 12-а глава и обозначава всичко онова, което е оставено или вложено на съхранение във вид на пари или движими вещи, в определени случаи като обезпечение за дълг или залог за заем, гр. παρακαταθήκη (ВТ 147–148). Терминът представлява особен интерес и се среща в Изх. 22: 7–9, 11-а глава, който отразява непълен и частично променен контекст спрямо оригиналния библейски текст. В НМ терминът покладъ е засвидетелстван трикратно само в местен и родителен падеж. Забележително е, че той предава устойчива лексема от гръцкия текст, а в съвременните библейски преводи няма аналог поради описателното обяснение на казуса (Библия 1982: 83– 84). Терминът е присъщ на целия текст на ИК във варианта покладежь, особено във вътрешнотекстовото обяснение в 18-и гран (титул) от Прохирона, където се изяснява по следния начин: покладежь е҆ еже на съхраненіе комоу даемъ. Аналогиите между употребените термини в две текстови единици от състава на ИК, независимо от словообразувателното им вариране, не оставят място за съмнение, че в НМ е отразена примитивната, зачатъчната форма на правния институт или практика на „отдаването и приемането на вещи и ценности за съхранение" (Византийская „Эклога законов" 2011: 41, 124–125). Институтът на отдаването за съхранение се споменава и в някои староруски съдебни грамоти, които в редица условия на съхранението запазват библейските норми (например клетвата

пред Бога или доказването на правота чрез клетва в случай на конфликтни отношения между вложител и пазител). В рамките на еднотипните библейски ексцерпти, употребявани обаче с различна цел – юридическа или богослужебна, се развиват следните разночетения: покладъ, покладежь (в НМ, в Прохирона от ИК) – пологъ (в библейския препис на Осмокнижието, в РАН 85) – положениѥ (АХ, Лавр. и някои от търновската група преписи) за гр. παρακαταθήκη, срв. още РАН 85, л. 28а: аще нѣ҃ сⷨа лѫкав̾ствоваль до въсе҃ положенїа дрꙋжнѣ, но като синоним още: нѣ҃ лѫкав̾ствоваль дрꙋга своего ѿⷮдась пологь его в един и същ ръкопис и в близък контекст; Лавр., л. 76б: аще не҃ самъ слꙋковалъ ѥсть на вcase положениѥ дрꙋжне..; в АХ 101в: ꙗ̑ко нѣ҃ са́мъ вꙁалъ положенїе дрꙋжне въ кривиноу...аще не самъ слоуковъ положенїа дрꙋжна.

Печатният вариант на НМ още от Никоновата кормчая до днешните църковнославянски кормчии запазва термина покладъ в оглавление, но го заменя с положениѥ в основния текст.

Допълнителен материал предоставят Еклогата и Прохиронът. В славянската Еклога παραθήκη се превежда със ꙁалогъ или ꙁаложениѥ и само тези термини се използват за означение на отдаването за съхранение на вещи и ценности (Византийская „Эклога законов“ 2011: 124), а покладъ и производните му изобщо отсъстват. Все пак забележително обстоятелство е, че в оглавлението на 10-и титул на славянската Еклога еднокоренното образувание ꙁакладъ стои като славянското съответствие на ἐνέχυρον ‘заем’, откъдето следва, че специфичното тълкуване на славянския преводач визира не самия заем или дълг, а именно вложението, дадено за обезпечение на същия този дълг (Burgmann 1983: 204; Византийская „Эклога законов“ 2011: 40). Според Я. Н. Щапов варирането ꙁакладъ вм. ꙁаѥмъ характеризира някои руски библейски преписи (Византийская „Эклога законов“ 2011: 120).

В Прохирона се наблюдава най-висока словообразувателна и семантична активност в изграждането на еднокоренни лексеми, които попълват лексико-семантичната група с названия на

деятели и девербативи. Това е така, защото именно в Градския закон са предложени конкретни решения за основни стоково-парични отношения във византийското общество, което славянските преводачи адекватно са предали със средствата на славянската реч. Така от термина ꙁалогъ в Прохирона са произведени колокативните единици ꙁалоꙁи обрѫченіꙗ, ꙁалоꙁи браче-нꙑꙗ, въдати, отъдати, приꙗти ꙁалогъ, соугоубь ꙁалогъ, даниѥ, поданиѥ, въꙁатиѥ ꙁалога, оудръжати себѣ ꙁалогꙑ, проданъ ꙁалогъ, положити вещи въ ꙁалоꙁѣ. Развитата система на номинация е продиктувана от факта, че цели титули и прилежащите им отделни разпоредби в Прохирона са посветени именно на заложните отношения, срв. гл. .в҃. Ѡ ꙁалоꙁѣхъ ѡбручеnіа, ꙅ҃і. Ѡ дльꙁѣ и ѡ ꙁалоꙁѣ и др. Подобно състояние на самия източник е причината за концентрация на специализирани употреби на еднокоренната група лексеми, а това за пореден път доказва зависимостта на лексикалния състав от жанровата принадлежност на писмения паметник. Отново в Прохирона около термина покладежь семантично се групират още положивꙑи ‘вложител’, прикоупъ отъ покладежи ‘приход от влога’, както и синонимната употреба в контекста Положивыи можеть вь ть часъ двигноути ѡ покладежи прибꙑтькь (Вложителят може веднага да вземе прихода от вложението). В рамките на синонимията Прохиронът познава и термина приплодиѥ като приход от имот, наследство или залози, какъвто според римското право е и лихвата – вид обществен плод. Това значение също има старозаветни основи и може да бъде илюстрирано с няколко примера от Лев. 25:35–37, посветени на темата за залозите и лихвите. Те са били включени в гръцкия оригинал за НМ, но по някаква причина преводачът или не ги е превел, или преписът в ИК е непълен на това място. Точно в този несъществуващ в НМ контекст обаче според АХ, Лавр. и Пшин. самата лексема плодъ обозначава лихвата към заема, каквато не бива да се налага на по-беден член на общността, срв.: да боу́деть живъ бра́тъ твои прѣдъ тобою. да не възмеши ѿ него плода́...сребра своѥ̆го да не даси ѥ̆мꙋ въ плодъ,

„не давай му среброто си с лихва“ (АХ 124в, същото в Лавр. 107б; Пшин. 94а; Библия 1982: 140). В Земеделския закон с лексемата приплодиѥ (вариант надплодиѥ според сръбския препис от Хил. 466) обикновено се превежда гр. ἐπικαρπία (Византийский земледельческий закон 1984: 100–101), в буквален смисъл приход от реколтата, от плода на земеделския труд.

От изложените данни може да се направи заключението, че заложните отношения в старозаветните текстове са играли ролята на образец, а различното предаване на гръцките кореспондиращи термини с различни техни представители в славянските библейски преписи може да бъде диагностичен белег за характера на превода. В подгрупата на термините за залози и заложни отношения, както и в по-широкото семантично поле с номинанти за паричните и материалните отношения между членовете на социума се наблюдава вариантност, породена от влиянието на конкретната обществено-историческа среда, в която е възникнал даден препис. Лексиката в това поле е принадлежала на активния словен фонд и се е подлагала на адаптация, за да бъде разбираемо самото правно съдържание. Затова в преписите, осъществени на руска почва, са налице не само следите от по-стария арехитипен превод с възможен български (преславски) езиков характер, но и наслоения от самата локална среда. Ще приведа някои примери за илюстрация на това твърдение. Такива термини са: ростъ в Лавр. (въпреки че не е регистрирано съществителното, в търновската група преписи е налице глаголът растити, срв. в Пшин. 174а: да не растиши братꙋ своемꙋ плода цѣны и плода пищ҃на и плода вьсеѥ вещи); вира в АХ в съчетанието задѣти вирꙋ, т.е. налагане на плата за убийство в полза на княза, вид парична глоба за нарушение на реда (АХ 101а), а ако се обърнем към други руски текстове, ще открием и специфични регионализми за района на Новгород, като намъ ‘лихва, процент’ или рѣзоиманиѥ в същото значение (Турилов 1996: 85). Забележително е, че преписите на НМ в руските корм-

чии, каквато е Новгородската, не променят южнославянския преводен архетип и не внасят никакви изменения в термините с конкретно парично или материално значение. Основен термин и в тях остава покладъ – една от най-характерните лексеми за НМ в състава на Южнославянската кормчая с тълкования. Що се отнася до варирането между покладъ и ꙁалогъ в различни славянски източници, очевидно важна роля е изиграл различният начин, по който се превежда гръцкият мотивиращ глагол τίθημι, тъй като от него се развиват девербативите παραθήκη, παρακαταθήκη. Той може да се преведе както с класти, така и с положити. И двата синонимни глагола имат праславянска етимология и сами по себе си не са диагностични. Покласти не се фиксира в КСП, където има само единична употреба в Супрасълския сборник на класти 'поставям, слагам, турям' (**СТБР 1999**: 723; днес в диалектите *кла̀да,* срв. още: 'нареждам, складирам снопи' в Родопите, Странджа планина, Ардино; *клада̀* 'струпвам на купчина'; *кла̀дем* 'слагам'; *кла̀дѐм лу̀к* 'слагам чесън' в Мадан; *кла̀дене на жито* 'събиране на жито на купчина' в Тетевенско; *кладѐно* 'сложено' в Леринско и др.). В КСП е добре представена употребата на свършения и несвършения вид полагати, положити 'положа, сложа, поставя в легнало положение' (**СТБР 2009**: 280, 282). Мотивиращите глаголи пораждат възникването на терминологизирани девербативи, които играят ролята на текстологични дублети, извличани от един и същ библейски контекст. Те вече бележат преводачески предпочитания и различия между отделните библейски преписи на Петокнижието. От словообразувателно гледище и в двете се спазват едни и същи принципи, а възможността за вариране по общ модел показва общи номинативни тенденции в назоваването на понятията (покладъ, пологъ, но и ꙁалогъ, ꙁакладъ, т.е. следва се моделът от три компонента: префикс – глаголен корен – окончание). Обстоятелството, че в руската писменост е известен вариантът поклажаи (**Срезн. 3**: 1104–1105, в Руската правда поклажь, поклажаи) по примера на цяла група еднотипни

суфиксални образувания с функция на абстрактни девербативи, като полоучаи, прилоучаи, съклоучаи, съключаи, обычаи, особено развити в Ефремовската кормчая (Максимович 2010: 5–4), не следва автоматически да се приеме за доказателство, че производните от (по)класти са руска особеност. С повече увереност би могло да се обобщи, че в НМ от ИК е спазена ясната терминологизация на покладъ и диференцирането спрямо залогъ за различни гръцки съответствия. Това свидетелства, от една страна, за развит усет на преводача, а от друга – за органическата връзка между НМ и другите съставни части на ИК и особено между НМ и Прохирона. Не може също така да се отмине без коментар самото обстоятелство, че макар тези лексеми да обобщават културноисторическия опит на различни общества, номинацията за заложните отношения, лихвата, прихода се градят върху общи асоциативни представи на човека. Те са колкото продукт на интелектуализацията на правната лексика, нейното обогатяване в синхрон с общественото развитие на съответстващите ѝ концептосфери, толкова и на общочовешки аспекти в семантичната мотивация, затова не е случайно, че в народната култура основните термини практически остават непроменени, а някои редки запазват такава употреба, която ги сродява с общ архетипен мотивиращ признак.

От първата група общоупотребими термини е достатъчно да се приведе богатото присъствие на двойката *залог – залагам* в диалектите, в пословици, поговорки, народни песни. Едно от трайните ѝ значения се изравнява с терминологичната юридическа употреба, реферираща към даването на недвижимо или движимо имущество за погасяване на паричен заем: *заложил си калпаку* ‘залагам пари срещу нещо’ в Шуменско; *заложил съм две ниве, та да изучим сина* (Трънско); *ти продаваш ли го, или го залагаш* (Чепеларе); *че подковем коня вересию, ако си ми тизе под залога* (Радомирско); *на̀й са за̀лог зало̀жили, на па̀ря̀ ша̀ла тъка̀ла* (Горна Оряховица); *дѐ се е чу̀ло, видѐло, бу̀лка за̀лог да иде* (Софийско) и др. В редица народни песни момъкът

декларира, че би работил на вересия, ако момата „си заложи лицето, очите, снагата“. В последните примери, също както в съвременния книжовен език (*залагам името си, честта си; заложник съм на идеи, заблуди* и т.н.), народната култура познава вторична метафорична номинация и възникват специализирани диалектни названия. Примитивната размяна на принципа „давам нещо като гаранция за получаването на друго нещо“ обуславя значението на *за̀ложник* като обредно лице в кръвно родство с младоженеца, гарант на бъдещия брак (Добруджа и др.). Архаичният семантичен протопризнак е свързан с поставянето в легнало положение, асоциирано със статичната хоризонтална позиция на вещта при даването ѝ като залог за съхранението ѝ. Я. Щапов привежда примери от руската средновековна литература още от XI в. за описани случаи как ценности в малки кутийки се отдават за съхранение в манастири, където до завръщане от път на вложителя са защитени без писмен договор за отдаването им (Византийская „Эклога законов“ 2011: 124). Позиционната маркираност е както с предлога „в“, положение на нещо в нещо (*влог, вклад, вложение*), така и с префиксите „по, за“, които имат уточняващо значение за същата хоризонтална позиция, срв. в диалектите: *залагай, постилай* (Чепеларе); *залагач* ‘кожена изрезка, стелка в обувки’ (Доброславци, Брезнишко); *заложен* ‘застлан, постлан за лягане’, същото *положен, заложен на мократа и каллѝва земѝ* (Неврокопско); *положеница* ‘току-що засадена фиданка’ (Софийско) и др. Така семантичният развой върви в посока от конкретното позиционно значение през приспособяването към социалната сфера на размяната и съхранението на вещите до метафоризация при лица и дейности на човека. По този начин обичайноправният аспект на употребите още от древното библейско общество не изчезва, а се предава като универсален човешки опит. Подобни заключения са валидни не само за разпознаваемите от ономасиологична гледна точка думи, т.е. тези с преки наследници в съвремието, като *залог, залагам, влог, вложител* и др.

Макар и в неактивна книжовна употреба, някои редки стари названия също намират съответствие в народната култура. Ще дам за пример лексемата пологъ, която според приведените разночетения се среща като контекстов синоним на покладъ и положениѥ в РАН 85, спадащ към търновската група библейски преписи. Освен за посоченото гръцко съответствие παραθήκη (παρακαταθήκη), на Славянския юг тя е известна като превод на един рядък термин още от Юстиниановите Дигести – logarion, гр. λογάριον 'сметка или малка сметководна книжка'. Той е засвидетелстван също така в Еклогата и в Покайния устав на Йоан Постник. Докато в Еклогата и в руските преписи на Покайния устав гръцкият кореспондент се превежда просто със ꙁлато или сребро, в български преписи на Канонария от XIV в. на λογάριον вече съответства пологъ (Burgmann 1983: 205; Византийская „Эклога законов" 2011: 120; Цибранска-Костова 2011: 235–236). Лексикографските справочници посочват тази лексема като употребявана в сръбски и български паметници и свързвана с богатството, вземането на лихви. Нейни съответствия са гръцки лексеми, означаващи завещан имот, богатство (**Mikl. 1977**: 614). Докато класически речников трезор като този на И. И. Срезневски, а оттук и основаните на него съвременни руски палеославистични справочници изобщо не посочват развита семантика на лексемата пологъ освен основното в руската книжнина значение 'склон, стръмнина; нещо сложено върху друго нещо за покривало, самоделна палатка' (**Срезн. 2**: 1131; **Фасмер 3**: 313; **СРЯ 16**: 235), именно в българските говори тя е запазила редица значения. Още речникът на Н. Геров е отразил следните: **1**. Място, където кокошката мъти; **2.** Яйце, оставено на полог, за да мъти кокошката; **3.** Птиче гнездо; **4.** Ръкойки, събрани в един сноп; **5.** Нанадолнище, странище, крутизна (**Геров 4**: 149). Допълненията от **ДА** добавят още лексемите *пологар*, *пологарка* за хора, които събират ръкойките (Благоевградско), но най-изразителни остават примерите *положѐнийе* 'материално състояния' (Костурско) и *положѝт*

‘епитет за плодородна нива, основно в Западна България’, срв. *дай, Боже, жѝто положѝто* (ДА). От това следва, че лексемата пологъ в превод на гр. λογάριον по данни на българските преписи на Канонария на Йоан Постник от XIV в. и лексемата пологъ, положенїе от търновския тип библейски преписи за гр. παρακαταθήκη се асоциират с представата за материални ценности, богатство, имане, плодородие и така развиват преносно значение. Това семантично развитие безспорно е осъществено на Славянския юг, за което свидетелстват днешните материални наследници в българските говори. Оттук в конкретния библейски контекст пологъ се е превърнало в адекватно означение на абстрактното понятие за вложение на материални ценности.

Последната лексема от НМ, която ще разгледам в този параграф, е объщенїе. Със своето контекстово значение ‘договор, споразумение’ тя придава терминологичен характер на гр. лексема κοινωνία (ВТ 147). Извлича се от наслова на глава 12-а и няма съответник в оригиналния библейски текст. Самият гръцки термин е познат на Еклогата и означава сдружение, форма на древна обществена организация, регулираща основно земевладението и публичната отговорност на всеки член на съюза, но постепенно придобиваща и други форми (Византийская „Эклога законов“ 2011: 41, 122). Тъй като е поместена в глава 12 за вложенията на съхранение, лексемата отново предполага урегулирането на въпроси от вещното право.

в) Названия на занимаващите се с магически практики

С висока степен на специализация на значението в НМ се отличава колокативната единица, с която се обозначават занимаващите се с *вентрилоквизъм.* Вентрилоквизмът е умението на хора с окултни и спиритуалистични способности да общуват с духове и да извършват предсказания и пророчества, като буквално „говорят“ чрез корема си (латинският композит се състои от думите venter ‘корем’, loqui ‘говоря’ – Цибранска-Костова 2014; Тотоманова 2009). Въ локани влъхвоующе за ἐγγαστριμύθοις е употребено в последната 50-а глава на НМ.

Терминологичното съчетание се отличава на фона на много поразпространените лексеми обавьникъ за гр. ἐπαοιδός; чародѣи, чародѣица за гр. φάρμακος. Посоченото съчетание остава разпознаваем белег на НМ. Признаците, които влизат в основата на номинацията за понятието *вентрилоквист*, са основно два. Първият е превъплъщаването чрез издаването по време на транс на особен дълбок, чужд глас, различен от неговия собствен, който сякаш излиза от корема и чрез който се общува с духове на мъртви или други свръхестествени сили. Именно гласовата дарба е причината тази магическа практика да се свързва с обсебеността от демони, които според древните разбирания влизат в човека през корема (при жените вентрилоквисти през бедрата или гениталите). Подобен глас е описан в Ис. 29:4 „глас като изпод земята, глас на *коремоговорник*" (Библия 1982: 844). Рационалното обяснение на феномена науката търси в използването на различни опиати. Вторият признак са оракулските умения, задоволяващи стремежа на човека още от древни времена да узнава бъдещето.

Моите лични наблюдения върху НМ от ИК доведоха до формулирането на някои заключения относно употребата на разглежданото словосъчетание:

1. Лексикографската интерпретация на съчетанието въ локании влъшьствоуѭщии в славянските диахронни речници е ограничена, а неговата наличност е отразена само в старозаветен контекст от Лев. 19:31, Лев. 20:6, Лев. 20:27 в кормчии и сборници (**Срезн. 2**: 15; **СРЯ 8**: 237; **СДЯ 4**: 426; **Mikl. 1977**: 343; Райнхарт 1983: 25). Предварителните текстологически проучвания, които проведох, ми дават основание да предполагам, че във всички посочени източници старозаветните ексцерпти, които го съдържат, са част от една и съща текстова цялост, която не може да бъде нищо друго освен Νόμος Μοσαϊκός.

2. В преписа на НМ от ИК съчетанието въ локании влъшьствоуѭщии се регистрира четири пъти в последната 50-а глава, като три пъти е в основен текст и веднъж в оглавлението. Сле-

дователно този термин е белег на превода и има устойчив характер, без регистрирани разночетения. Допълнително доказателство е фактът, че във всички преписи на НМ от южнославянски и руски кормчии, както и в сборника „Мерило праведное“, то се запазва: в локании вълшьствоующихъ (Мерило праведное 1961: 252); въ лоукании, в локаньи волшьствоующихъ в Новгородската (Климентовата) кормчая от 1280–1282 г.; въ локанѣ҇ вльшествѹющи҇ според Букурещката кормчия от XVI в. В печатната църковнославянска кормчая на патриарх Никон от 1653 г. изразът вече отсъства от оглавлението на 50-а глава, където е заменен с ѿ волсвѣхъ, а в основния текст на същата глава веднъж погрешно се предава като лѹкавно волшествоующимъ и веднъж е заменен с оутробнымъ баснемъ. Последната замяна е типична за библейските преписи от Лавр. и южнославянската група, срв. да не послоушаете оутробнъıхъ басни (Лавр. 103б) и да не послѹшаѐте оутрóбныхь бáсны (Пшин. 84б), същото в АХ 121а.

3. Ако се анализира контекстът от Лев. 19:31 в съвременни преводи на същото интересуващо ни съчетание, ще се набележат още повече разночетения, свързани с различната интерпретация на гръцката лексема ἐγγαστρίμυθος: сложна дума, състояща се от предлога (наречието) ἐν ‘в, вътре’ с дат.п. на γαστήρ ‘корем, стомах, утроба’; μῦθος ‘реч, слово, басня, приказка’ (**Дворецкий 1958, 1**: 446; **Дворецкий 1958, 2**: 1113; **LS**: 467). При това интерпретациите варират както в диахрония, т.е. исторически различните етапи или преводи в една национална традиция, така и в междуезиковата симетрия при превод от един на друг език. В най-важните библейски преводи на новобългарски език срещаме: „да се не обърнете към *бесовъпрошателите*“ (Цариградска библия от 1871 г.); „да се не отнесете към *запитвачите на зли духове*“ (Българска протестантска библия от 1940 г.); „Не се обръщайте към *ония, които извикват мъртъвци*“ (Библия 1982: 132). С незначителни разлики други съвременни издания използват някое от посочените разночетения в по-ранните български

източници. Интересен вариант, очевидно повлиян от църковнославянски източник, предлага П. Оджаков в своя превод на Законите на Мойсей: „онези, които лукавно вълшебствуват“. В допълнителни обяснения преводачът предлага цяла поредица от синонимни названия за лицата, извършващи подобни дейности: „знахари, билери, лекари, гледачки и баячки, пророци и прозорливци и други магнетизми, спиритизми и хипнотизми“ (Оджаков 1892: 65). Контекстът от Лев. 19:31 на немски според Библията на Мартин Лутер от 1534 е *Wahrsager* ‘гледач, предсказател на бъдещето’; според Вулгата *magos*, а в официалната Нова Вулгата *pythones*; в King James *that have familiar spirits*, а в English Standard Version *mediums*; френската Библия на Луи Сегонд от 1910 г. засвидетелства *ceux qui évoquent les esprits*, а варианти от епохата на Просвещението като този на Давид Мартен от 1707 г. *ceux qui ont l’esprit de Phyton,* и др.

4. Съчетанието въ локании вльшьствоующии е непълна структурна калка от ἐγγαστρίμυθος, както другите негови старинни славянски заместители отразяват опитите за превод чрез калкиране. На втория компонент е придадено агентивно значение, а самият гръцки композит се представя като разложено съчетание. Заслужава да се допълни, че с композита чрѣвобасьникъ се предава много сходното ἐγγαστρίμαντις с изявен агентивен характер, но тази двойка славянска и гръцка лексема не е засвидетелствана в използваните източници и в изследвания контекст. Съчетанието повдига въпроса как битува в славянските средновековни текстове лексемата локаниꙗ, локаниѥ ‘черво, корем, стомах, утроба, вътрешност’, γαστήρ, venter, със спорна етимология, извеждана най-често от гр. λακάνη, λεκάνη ‘леген, корито, гърне, блюдо’ с вокален преход в съседство с ликвидна съгласна и с възможна семантична асоциация между анатомичен орган и предмет, характерна за различни езици (**Mikl. 1977**: 343; **Дьяченко 1993**: 287; **БЕР 3**: 461; Бернар 1976: 225; срв. лохана ‘таз, съд за вода, леген, водосветна чаша’ според **СДЯ 4**: 428; още *лакàни* като заемка от новогръцки ‘го-

лям съд за солене на чирози' в Созопол – Д з и д з и л и с 1990: 92; локандра 'съд за храна на кучета' в Кюстендилско – **ДА**; със същия произход е самата дума леген – **БЕР 3**: 289). При тази етимология локаньꙗ може да се приеме за ранна гръцка заемка, отразила прехода на краткото неударено *а* в *о* в славянски. По-малко популярната етимология свързва лексемата с корен **lok*-, оставил следи в албански думи за генитали (*loqe, loqis*) и сродни наименования за железа в балтийските езици (*liauka, laukas*). Словоформата от Мойсеевия закон допуска възстановяване на възможна изходна лексема локаниѥ < локаньѥ. Някои учени са склонни да я разглеждат като словообразувателен вариант на локаньꙗ (Р а й н х а р т 1983: 21; **СРЯ 8**: 237 локаниє 'тот, кто занимается чревовещанием, колдовством'), макар че в Иловичкия препис има случаи на графично удвояване на гласни и изразът въ локании може да е производен както от съществително в ж.р. по *ja*-основи (-ии е и именително окончание за гр. заемки от ж.р. на -ή), така и от съществително от ср.р. по *jo*-основи. И в двата случая семантичният признак остава устойчив.

От всичко казано може да се направи заключението, че съчетанието въ локании влъшьствоуѭщии от НМ е ранен, избран от славянския преводач начин за предаване на един гръцки композит със силно специфицираща семантика за типа магическа практика, която назовава. Без всякакво съмнение той следва да се свърже със Славянския юг.

Други лексикални данни

Посочените обобщени групи лексика от НМ не изчерпват възможната лексико-семантичната класификация и са само примерен макромодел. Някои други особености от лексикален характер се открояват още при първия прочит на текста.

1. Броят на непреведените гърцизми в НМ например е много малък и на практика се свежда до неизменни именни реалии от Стария завет: наред с приведеното вече дидрагъма, още идолъ, εἴδωλον; Иꙁдраиль и производните иꙁдраилевъ, иꙁдраилътѣнинъ

за Ἰσραήλ, τοῦ Ἰσραήλ, Ἰσραηλίτης; иерѣи, иерѣовъ за ἱερεύς, ἱερέως; ѿ левєтика, левитика за τοῦ Λευϊτικοῦ; Моисии с форми за дат.п. Моисѣѡви, Μωσῆς; югупьтьскъıи, Αἰγύπτου. В тази немногочислена група думи прави впечатление, че лексемата иерѣи никога не се заменя със синоним и адекватно отразява наличието на един и същ гръцки кореспондент във всеки един от примерите, от които се извлича. Справедливо е мнението, че в рамките на старозаветната лексика тя може да се третира като „паримейна" лексема (С л а в о в а 2010: 33). Поначало наличието на непреведени гърцизми е белег за старинност на текста, още повече че между НМ и всички сравнителни източници вече се обособяват системни разночетения в двойките иерѣи – жьрьць и идолъ – коумиръ. Лексемата иерѣи остава характерна за НМ, но в други, основно каноничноправни съставни части на ИК се употребяват още прѣзвѵтерь, свѧтитель и др. Това е безспорен пример за различен лексикален състав на различните текстови единици от състава на ИК.

2. Строгият регулиращ език в едно древно общество с примитивни, макар и основополагащи норми в областта на трудовите, социалните, семейните, наследствените, моралните и др. отношения е обусловил липсата на двусъставни образувания, които обикновено са продукт на висока интелектуализация на лексиката. Затова броят на сложните думи също не е голям: дльголѣтьнъ в съчетанието дльголѣтьнъ бъıти (ИК 2) – μακρόχρονος (γίγνομαι) (ВТ 141); кръвомѣсьць (ИК 30) – αἱμομίκτης (ВТ 157); прѣкословию (ИК 10, 49) – ἀντιλογία (ВТ 148, 164); прѣлюбодѣи, прѣлюбодѣица (ИК 26) – ὁ μοιχεύων, ἡ μοιχευομένη (ВТ 155), прѣлюбъı сътворити (ИК2) за μοιχεύω (ВТ 141), както е още в старобългарските глаголически евангелия (**СТБР 2009**: 504); четврѣногъ (ИК 42) за гр. τετράπους (ВТ 160).

3. Оформят се еднокоренни гнезда от думи, които в словообразувателно отношение показват вариантност, но обозначават еднакви или сходни денотати. Подобен преводачески процес свидетелства за придържането към един стабилен речников

фонд и предпочитане на едни и същи преводни еквиваленти, в основата на които стои деривацията.

– Сред селскостопанските термини например са налице три словообразувателни варианта за един и същ гръцки глагол καταβόσκω – испасати, попасти, испаствити, в рамките на една и съща глава (НМ, 18-а). Преводните славянски съответствия се управляват както от агент: аще попасеть кто нивоу ‘паса добитък, изведа на паша’, така и от животно: и ѡставить скоть свои испаствити нивоу ‘изпаса, изям (трева), отнесено към добитък’. Последният глагол, употребен в инфинитив, напомня за регистрираното само в Синайския псалтир съществително паствина ‘пасбище’ и за паства ‘стадо’ в Супрасълския сборник (**СТБР 2009**: 188–189), при това в пряко, а не в образно или метафорично значение. В други части на ИК паствити, паствина се използват само в метафоричната новозаветна семантика, а за прякото значение на паствина се използва лексемата ѵрѣда, известна и на Еклогата (Jagić 1874: 89, 92). Преки сравнения обаче не могат да се направят, защото в НМ от ИК нито веднъж не се използва лексема, реферираща към понятието за стадо, както вече бе отбелязано.

– В рамките на понятието за робство (липса на социална свобода) в отделно семантично поле се оформят следните лексеми: работа ‘робство’, δουλεία; съответно производно прилагателно рабъи ‘робски, който се отнася до робството’, τοῦ οἰκέτου; работати, δουλεύω. Те се свързват в цялостен израз, при което в славянския превод се етимологизува един компонент в повече в сравнение с оригинала: да не работаеть ти работь рабиѥ, οὐ δουλεύσει σοι δουλείαν τοῦ οἰκέτου (НМ 16, ВТ 150). Рабъ, раба (с вариант рабꙑнꙗ) превеждат само ὁ παῖς, ἡ παιδίσκη (НМ 2, 21, 44, ВТ 141, 152, 160 и др.).

– Друг пример за словообразувателно вариране с еднакъв брой словоупотреби (по 8) са лексемите скотъ и скотина, обикновено в съчетанието вьсь, вьсѣкъ скотъ, скотина за гр. πᾶν κτῆνος (НМ, 13, 29 и др.). Те са общи названия за селскостопански

животни с характер на абсолютни контекстови синоними. Само в един случай лексемата скотъ влиза в свободно словосъчетание, срещу което няма явление на колокацията, а единична форма в оригинала: ѡ женѣ блѹдь творещии сь скотомь, περὶ γυναικὸς ἀλογευομένης (НМ 29, ВТ 156). Ясно проличава смисловото тълкуване, а не много по-честият процес на словообразувателно и граматическо калкиране на гръцкия оригинал. Примерът се извлича от наслова на главата, а не от основния текст, с което се подкрепя тенденцията именно в оглавленията да се проявява повече преводаческа свобода.

– В някои случаи синонимното вариране в оглавлението и в основния текст е продиктувано от употребата на различни гръцки съответствия. Един от интересните примери е названието истеса като форма за вин.п. мн.ч. срещу τὰ αἰδοῖα ‘срамни части’ според контекста на Втор. 25: 11–12 (НМ 24, ВТ 154) в оглавлението и близньца като форма за вин.п. дв.ч. срещу τῶν διδύμων в основния текст. Различните гръцки съответствия се маркират и на граматично равнище, както вече бе посочено. Втората лексема развива значение, което в случая точно превежда οἱ δίδυμοι букв. ‘близнаци; тестиси’. Исто е позната лексема и на АХ, и на Лавр., и на Пшин., но се извлича от други ексцерпти (срв. според Лев. 21:16–20 в АХ 122с, където се говори за забраната човек ѡ҆ є҆диномъ и҆сте́се, т.е. с телесен недостатък или само един орган, да принася жертва на Бог; идентично в Лавр. 104а іли о єдинемъ истѣ; в Пшин. 87б и҆лѝ ѡ҆̏ є҆ди̇номь и҆стѣсе; Б и б - л и я 1982: 135). В разглеждания контекст от книга Второзаконие обаче тя вече е заменена от лоно както в АХ (л. 162с), така в Лавр. 151а, и Пшин. 176б. Това е един от показателните случаи, доказващи необходимостта от контекстова диференциация на разночетенията, тъй като в различните библейски книги са отразени различни по обхват и системност резултати от намесата или редакторските поправки в първичния превод, които от своя страна са свързани с комплексни причини.

– Към примерите с два или повече словообразувателни вари-

анта може да се отнесат още въдова и въдовица за χήρα в една и съща глава (ИК 8, ВТ 144); дѣва като прилагателно (ИК 25; ВТ 154) и дѣвица за παρθένος (ИК 23, 25; ВТ 153, 154 и др.).

– За илюстрация на преводаческите похвати ще използвам и данните от общите названия за родство и роднински отношения. В НМ се използват лексемите сърodьникъ, сърodьница, сърodьство съответно за συγγενής, συγγένεια (ИК 39, 40; ВТ 159 и др.), към които могат да се добавят еднокоренните родъ, рождениѥ. Първата лексема родъ е включена само в израза (дати) ближнѥмоу ѿ родоу (с окончание от *й*-основи) за τῷ οἰκείῳ τῷ ἔγγιστα 'на най-близкия от рода' (ИК 10; ВТ 145), а с рождениѥ се означава родно място, отечество, гр. γενεά (ИК 17; ВТ 150). На този фон се откроява еднократно употребената лексема своиство, която се отделя от горния модел. Тя превежда друго гръцко съответствие οἰκειότης, но в същото контекстово значение 'роднинство, родство' (ИК 34; ВТ 150). Извлича се от Лев. 20:19 – норма срещу кръвосмешение с майчината или бащината сестра, наречена в оглавлението тетъка, θεία. В сравнителните библейски преписи на същото място тя е заменена от оужичьство (в Лавр. липсва развит контекст, Пшин. 86а оужичьство, АХ оужика 120в.; в РАН 85 ѫжичьство, 57а). Лексемата е от същия корен като дискутираното в литературата върху ИК роднинско наименование своıакъ (свакъ), което се открива в други части на Светисавската кормчая (Р а й н х а р т 1983: 45) в значение 'мъж на сестрата, зет, свако'; в руски 'съпругът на сестрата на жената'; на българска езикова територия *свак, свако* е съпругът на майчината или бащината сестра, наричан още лелинчо или тетинчо. Обикновено се смята, че абстрактното съществително своиство се специализира за означение на сродяване при брак, сватовство, така нареченото cognatio affinitas, а не за родството по кръв, така нареченото cognatio consanguinitas. Примерът от НМ дава основание това тълкуване да се разшири, тъй като еднократата му употреба е в казус за кръвосмешение по сребрена линия със сестрата на бащата или майката, т.е. с лелята,

следователно контекстово остава название за роднинство като обобщена категория (Jagić 1974: 84). Лексемата се оформя като абстрактно съществително по словообразувателния модел на други характерни лексеми от ИК, означаващи роднинска близост, наличие на социално-родствени отношения между лица. В. Ягич привежда глосата близоучьство же ѥсть ѩкоже закономь мнить се присвоѥние лиць ѿ браковь. „Присвояването“ или „придобиването на свойство, тип идентификация“ обозначава както създаване на родствени отношения чрез брак, така и изначална роднинска връзка в по-общ смисъл. Още по-изразителен е контекстът от Прохирона, л. 277б: Соут҆ же и дроузи браци не сь оузомь сродьства. Близоучьствомь же възбранѩѥми творити. Близоучьство же есть своиство лиць. ѿ браковь намь сьчетано свѣнь сродства; на л. 276а също така: Сродьство ѥсть име родноѥ. раздѣлѩѥть же се на троѥ. на вьсходещиѥ. и на сходещие. и на соущиѥ ѿ бока. рекше ѿ страны. Своиство е типична лексема за Симеоновия изборник, където набелязва 17 употреби. Макар че те основно са свързани с абстрактната сфера на употреба и богословската материя, водещият семантичен признак маркира идентичност, принадлежност на нещо към определен вид (срв. още в Изборника своитьнъ или израза своиство своѥго собьства – Симеонов сборник 1993: 156). От юридическите паметници ще посоча, че двойката своиство – οἰκειότης е засвидетелствана три пъти в Ефремовската кормчая (Максимович 2010: 447).

Ако се върнем на ИК, категоричният извод за употребата на своиство изисква пълен анализ на всички употреби в ръкописа, за да се установи дали еднократната в НМ е изключение от преобладаващото за цялата ИК гнездо с корен родъ. Засега може да се обобщи, че в НМ не се срещат нито веднъж други лексеми от раздела „роднинска терминология“, каквито са характерни безизключително за сравнителните библейски преписи: както такива с обобщаващ характер, като оужикъ и срьдоболѩ (яркият преславизъм е във вариант сердоболѧ в АХ 120в; в РАН 85, л. 42б сръдоболѣ), така и с по-конкретно значение, като ближьнъ,

дроугъ, подроугъ. В същото време именно производните от първата група сърodьство и др. са характерни за Прохирона и значително превишават по честота останалите лексеми, с които биха могли да се назоват същите денотати. Този извод не изненадва, доколкото наличието на светскоправни текстове предполага обща лексикална база и особено общност на терминологично равнище. Както неколкократно бе подчертавано досега, лексикалната близост между НМ и Прохирона е голяма независимо от различното правно съдържание, което обуславя наличието на такива тематични групи лексика, каквито старозаветното право не развива.

От казаното за роднинските наименования в НМ от ИК може да се направи изводът, че в преписа се използва лексиката от КСП, която носи белезите на първите кирило-методиевски преводи, а впоследствие се усвоява и доразвива от преславските книжовници.

– Друг пример от НМ е общият термин за наследство наслѣдиѥ, към който се прикрепят още наслѣдьникъ, наслѣдити. И те спадат към произходно немаркираната лексика, но са по-характерни за паримейния превод и за някои представители на Осмокнижието в молдавски преписи (Славова 2010: 33). За сравнение при преписването на НМ в Новгородската кормчая на л. 331а е оставена маргинална преписваческа бележка в киновар а се ѿ задницѣ, чрез която се дава друг тълкувателен еквивалент на гръцкия термин от 10-а глава, Числ. 27.6, 27.8–11, κληρονομία. Известно е, че лексемата задьница за гр. λεγάτον е наложена в Ефремовската кормчая от XII в., където се среща в текстове от Юстиниановото законодателство общо осем пъти (Максимович 2010: 435); представлява белег и на лексиката на Еклогата (Византийская „Эклога законов" 2011: 94, τὰ λεγάτα 'легати, части от наследството, които според завещанието отиват не при преките наследници, а за трето лице или институция'). Терминът задьница обаче остава абсолютно неизвестен на ИК в цялост.

4. Заслужава да се кажат няколко думи за още една особеност, чиято поява в НМ следва старозаветната дискурсивна стилистика. Това са старозаветните формули от различен характер:

а) Устойчиви, повтарящи се формули, действащи отново със силата на безусловен морален императив. Те напомнят втория компонент, така наречения аподозис в казуистичните текстове, но имат не конкретен, а обобщаващ морален характер. За НМ такава конструкция е и изметє лоукавьство ѿ вась самѣхь, употребена трикратно в 25-а, 49-а и 50-а глава (съответно само във Втор. 17:7, 19:19, 22:24) срещу гр. καὶ ἐξαρεῖτε τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν (ВТ 155, 163, 164). Във всички сравнителни библейски преписи формулата се превежда по различен начин, срв. в Лавр. да изверьжете злое ѿ себе самѣхь и повсеместно израза изъврѣщи злоѥ в останалите източници, или изметати, отъметати злоѥ (срв. в Пшин. 190с и повсеместно и҆зметє зло̑ ѿ себѐ са́ми, ѿи́мѣте злоѐ ѿ себѐ са́ми).

б) Обобщителни формули в края на някои казуси, които резюмират морална квинтесенция. Така в нормата за правдивите мерки и теглилки от Лев. 19:35–36 ексцерптът в НМ завършва с постулата и прьсть праведна да боудеть вамь, καὶ χοῦς δίκαιος ἔσται ὑμῖν, което в сравнителните източници се превежда със спѫдъ ‘съд за зърнени храни, мярка, крина, шиник’ вм. прьстъ ‘пръст, земя, прах’. Най-вероятно причината за разночетенията трябва да се търси в различното разбиране, което преводачите са влагали в двата омонима χοῦς, които имат точно тези две значения в гръцки език (**LS**: 2000).

в) Специфична наказателна формула е начинът, по който намира езиково изражение така нареченият lex, ius talionis, или принципът на идентичното възмездие за нанесена щета. В Стария завет той е формулиран пълно на три места – Изх. 21:23–25, Лев. 24:19 и Втор. 19:21, но в НМ има следи само от ексцерпта в Лев. 24:19. От езиковите реализации на принципа отсъстват еквивалентните изброявания от типа „око за око, зъб за зъб“ и

т.н., а единствената езикова формула е само изразът дѹшѹ за дѹшѹ в гл. 27-а и 47-а.

Самостоятелният преводен характер на НМ може да бъде илюстриран с избрани примери от лексикалната база данни и разночетенията между преписа в ИК и избраните за сравнение библейски преписи, съхранили аналогични ексцерпти. Подбрани са ограничен брой ексцерпти от четирите книги, захранили с юридическо съдържание колекцията НМ. Предварителното обобщение показва, че преписите Барс. 3, РАН 85 и ЦИАИ 351 (Пшин.) са много близки в лексикално отношение и възхождат към един и същ среднобългарски (търновски) чети превод. Лавр. е руски богослужебен препис с налични субстратни следи от източнославянска езикова среда, включително на лексикално равнище, но с определена зависимост в някои свои части както от старобългарската традиция (по-старинната, кирилометодиевска, и по-новата, преславска), така и от среднобългарската (търновската) традиция, която практически усвоява и вероятно нормира тези два предходни етапа от диахронната промяна на библейския текст на Славянския юг. АХ според изследването на Т. Славова отразява преславската редакция на първоначалния Кирило-Методиев (глаголически) превод на Осмокнижието, която е засегнала по-последователно непаримейните, чети текстове (Славова 2010). Формулирането на заключения за типовете редакции на Петокнижието (Осмокнижието) не може да бъде задача на настоящия труд. Въз основа на съществуващите до момента изследвания обаче ще си позволя да споделя предварителните си наблюдения, че в историята на текста на Петокнижието действат едновременно две тенденции:

1. Неравномерно проявление на редакционните промени в отделните библейски книги от Петокнижието, което налага самостоятелното им проучване с методите на компонентния текстологичен анализ (съпоставка на аналогични микротекстове, ексцерпти). Книга Битие се откроява от останалите поради своя

основополагащ богослужебен характер в Паримейника, където се пазят повече глаголически следи и по-архаично езиково състояние, а останалите книги показват близост помежду си в по-голяма или по-малка степен.

2. Същевременно е налице очевидна близост между всички сравнителни библейски преписи. Тя потвърждава направения извод на Т. Славова, че в основата на всички тези преписи на Осмокнижието лежи един и същ превод, чиято стратификация познава разновидности (версии, групи или редакции), но всички те могат да се класифицират в две големи групи – руска, с най-ранни представители от XIV в., и южнославянска, застъпена с преписи от XV в. насетне. Самата хронологическа рамка на запазените преписи вече задължава да се откроява езикови пластове от трите предходни етапа на развитие на библейския текст – ранен кирилометодиевски, преславска редакция, търновска редакция. Тяхното възникване, съществуване и оцеляване в определена изворова база данни се подкрепя от исторически сведения с различна степен на безспорност и общоприетост в науката. Излишно е да се подчертава, че така би се обособил изключително богат корпус от разночетения (лексико-семантични варианти или дублети), които чрез сравнителния, съпоставителния метод и метода на контрастивния анализ биха могли да подплатят с лингвистични аргументи очертаните най-общо културноисторически етапи в развоя на Петокнижието.

Изход 21:22

НМ: аще биюща се два моужа. и оуразита женоу вь чрѣвѣ имоущоу. и изидеть младѣн҇ць юже неизьwбражень. тьщетою wтьщетить се. и ꙗкоже аще наложить на нь моужь жены тоѥ.

Барс. 3: аще котораѥта сѧ два мѫжа, и̓ ѹ̓дарита женѫ̀ непра́знѫ. и̓ и̓зыде̑ младенець ѥ̓ѫ не̑съвръше̑, лѣ́ѹбоѫ да лѣкѹѫ̑ ѥ̓ѫ. ꙗкоже възви̑гнѫти сѧ женѣ съпо̑бне̑ (същото в РАН 85).

Пшин.: а̓ще ко́тораеѥ̓та се два̏ мѹжа. и̓ оу̓дарита женѹ непра́зноу.

и҆ не и҆ꙁи́детъ мла́денцꙿь ѐ сьвр҆ьшень. жлѣ́дбою да жлѣдеть ю҆. ꙗкоже ꙁаде́жеть мꙋ́жь жены̀ сь побою҆.

Лавр.: аще котораꙗта са два мужа. ти вразита жену непраꙁдну. ти не иꙁидетъ младенець ꙗа обличен. желѣниюмѣ да желѣютъ. ꙗкоже ꙁадежетъ мужъ женъı с подобою.

АХ: а҆ще ли котора҆ета са два҆ мꙋжа ѡ҆ женоу. тѝ оу҆раꙁита женꙋ непра́ꙁнꙋ. ти не и҆ꙁыдеть младенець е҆а. ѡ҆бличенъ жалобою. ꙗ҆коже ꙁадежеть моу́жь жены свободою.

Изход 22:10–11

НМ: Аще кто дасть ближнемꙋ сребро или сьсоудь хранити. и҆ оукрадено боудеть ѿ домоу чл҃вка того. аще ѡбрѣщеть се оукрадыи. да ѿдасть соугоубо. аще не ѡбрѣщеть се оукрадыи. придеть гн҃ь домоу прѣдь б҃а. и кльнеть се. ꙗко не самь лоукавьствова. ѡ всемь покладѣ ближнꙗг. по всѣи рен҃ѣи неправдѣ.

РАН 85: а҆ще кто да҆ дрꙋгꙋ срѐбро съкры́ти. и҆ли съсѫды. и҆ оу҆крадѫ е иꙁ домоу мѫжа того. и҆ а҆ще ѡ҆брѧщет сѧ оу҆крадыи. да ѿдасть соу҆гоубо. а҆ще не ѡ҆брѣ́щеть се оукрадыи. и҆ да придеть гн҃ь домоу прѣдь б҃а. и҆ да сѧ клъне. ꙗ҆ко нѣ сѧ скровище оукрась. и҆ли нѣ лѫкавꙿствоваль дрꙋ́га своюго ѿдась пологь его. по въсемꙋ словеси въ кривинѫ.

Пшин.: а҆ще кто дрꙋ́гꙋ да҆ срѣ́бро ськры̀ти. и҆лѝ съсꙋ́ды, и҆ оу҆кра́деть ю҆ и҆ꙁ до́мꙋ моу́жа то́го. и҆ а҆ще ѡ҆брѣ́щет се оу҆кра́дыи. да плащать с́ꙋгꙋбо. а҆ще ли не ѡ҆брѣ́щет ѐ та́ть. да прїи҆деть гн҃ь домꙋ прѣ б҃а. и҆ да се кльнеть. ꙗ҆ко нѣ са́мь скро́вище оу҆да́ль и҆ли нѣ лꙋ́кавꙿствоваль дрꙋ́га свое҆го и҆ ѿда́ль пологь е҆го. по всемꙋ сло́веси вь кры́ви и҆.

Лавр.: аще кто дасть другу сребро или съсꙋдъı скръıто (последната буква е задраскана). ти оукрадетъ иꙁ дому мужа того. тї аще обрѧщет сѧ тать да платитъ сугубь. аще ли не обрѧщет тать. да придеть гн҃ь дому предъ б҃а да сѧ кленеть. аще не самъ слуковалъ естъ на вcь положению дружне.

АХ: а҆ще кто̀ да́сть дрꙋгоу сребро. и҆ли съсоуды съкрыти. и҆ оу҆кра́доуть ѐ и҆ꙁ домоу моу́жа того. а҆ще ѡ҆брѧщет сѧ та́ть, да

тажеть соугѹбь. аще ли не ѡбращет са тать, да приидеть гнь из домоу прѣ бга. да са кленеть. ıако нѣ самъ взалъ. положенїе дрѫжне въ кривиноу.

Изход 22:16

НМ: аще прѣльстить нѣкто двцоу неωброученоу. и спить с нею. вѣномь да вѣнить ю себѣ женѣ.

Барс 3: аще же кто ѿбльстить, неѡбѣщаннѫ, и бѫдеть съ нѥѫ. ѡбрѫченїемь, да ѡбрѫчи ѧ женѫ себѣ (същото в РАН 85).

Пшин.: аще кто ѿбльстить неѡбѣщанноу, и боудеть сь нею, вѣномь вѣнитъ женоу себѣ.

Лавр: аще кто прельстить неωбѣщану і будетъ с нею. вѣномъ да ю вѣнитъ себѣ женѣ.

АХ: аще кто прел̾стить неѡбѣщаннѡу съ вѣномъ. вѣнить ю собѣ. По-нататък в същия контекст веното, прикята на момичето е наречена смило двческо, в РАН 85, л. 28а, преосмислено на смѣ двци.

Изход 22:25–27

НМ: аще сребро даси вь заıемь братоу твоıемоу оубожеишемоу ѿ тебе. не боуди нападаıе на нь. и не наложиши на нь лихвы. аще же вь залогь възмеши ризоу ближнıаго своıего. кь заходоу слнца ѿдаси ıемоу. боудеть бо оу него таа ωдежа ıедина. таа риза срамоты ıего. в чемь да оуснеть.

РАН 85: аще же даси сребро въ заѥ братоу нищоу иже оу тебе. не боуди тъщь ни ищи емоу налогь. аще же залогь заложиши ризѫ дрѹга своего до захода слнцѹ ѡдажь емоу. е бо ѡдежа емѹ си единa риза емѹ е ѡдѣанїе въ чьсѿ оубо емоу спати.

Пшин.: аще же даси сребро вь заемь братѹ нищѹ иже оу тебе. не боуди тьщь его, ни ищи емѹ налогь. аще же залогь заложиши ризѹ дрѹга своего. до захода снцѹ ѿдажь емѹ ибо ѡдежа емѹ си едина рыза емѹ ѥ ѡдѣанїе, вь чесомь оубо емѹ ѥ спати.

Лавр.: аще же даси сребро брату своıему в заимъ не задежи ıему росту. аще же залогъ заложиши ризу друга своıего до захода слнч-

наго ѿдаи кемꙋ кесть бо се одежа кемꙋ си кедина риза кего стыдѣни кемꙋ в чемъ кемꙋ спати.

АХ: Преписът е непълен на това място.

Левит 19:31

НМ: не послѣдьствоуkете вь локани вльшьствоующимь. и ѡбавникомь и чародѣицемь. не прилѣпите се ѡскврьнити се с ними.

РАН 85: да не послꙋшаете ѫтробны басней. и къ влъхвѡ не пристѫпаите. да не ѡскврѣните сѧ въ ни.

Пшин.: да не послꙋшаете оутробныхь басны и кь вльхомь не пристꙋпайте, да не ѡскврьните се вь нихь.

Лавр: да не послꙋшаете оутробныхъ басни и к волъхвомъ не ходите осквернити сѧ в нихъ.

АХ: не послоушайте оутробныхъ басніи. и къ волъхвание не ходите.

Левит 19: 35–36

НМ: не створите неправды вь соудѣ. вь мѣрилѣхь и вь ставилѣхь. и вь извѣсѣхь. извѣси праведнии. мѣрила праведна. и прьсть праведна да боудеть.

РАН 85: да не сътворите неправды въ сѫдѣхь и въ мѣра и въ прѣвѣсина. прѣвѣсины правивы мѣхы. и спѫ правень да бꙋде ва.

Пшин.: да не створите неправы в сꙋдѣхь и вь мѣра. и вь ставѣхь. и вь прѣвѣсинахь, прѣвѣсини правдывы мѣхы и спꙋдь праведьнь да бꙋдеть вамь.

Лавр.: да не створите неправдъı въ сꙋдѣ и въ мѣрахъ и ка правдива да бꙋдеть вамь.

АХ: да не створите неправды въ соудѣхъ и въ мѣра. и въ составѣхъ. и въ первенець. Снабдите снабдѣниѧ моѧ. и весь законъ мои. и всѧ повелѣниѧ моѧ сътворите.

Левит 20:9

НМ: Аще чл҃вкь чл҃кьь ѡзловить ѡц҃а своkего или мт҃рь свою. смрьтию да оумреть⁛

РАН 85: и҆ чл҃къ чл҃къ и҆же ꙁлѣ рет҇ь ѡ҆ц҃ѹ своемѹ или мт҃ри своеи, и҆ ꙁлѣ рекль, съмрт҃їж да оу҆мрет҇.

Пшин.: и҆ члвкь члвкь и҆же а҆ще ꙁлѣ рече ѡ҆ц҃ѹ своемѹ или мт҃ри своеи, съмрт҃їю да оу҆мрет҇.

В Лавр. контекстът отсъства.

АХ: Вс҃ъ чл҃къ и҆же а҆ще ѕлѣ рещеть слово ѡ҆ц҃ю своемѹ или мт҃ери. смрътїю да оу҆мреть.

Числа 35:30–32

НМ: Всакь пораꙁивыи д҃шоу. свѣдѣтели да оубиють оубившаго. и свѣдѣтель ѥдинь не свѣдѣтельствоуѥть на д҃шоу оумрѣти ѥи. и не приіметь иꙁбавлениꙗ ꙁа д҃шоу оубившаго. повинноу ѥмоу соущоу. оубиѥноу быти. не прииметь иꙁбавлениꙗ. ꙗкоже бѣжати ѥмоу вь градь прибѣжища. и пакы жити на ꙁемли∴

Пшин.: Въсь оу҆бывши д҃шѹ прѣ послѹхы, да оу҆бию оу҆бывшаго. послѹх же да не послѹшаеть на сьмрть д҃ши. и҆ да не въꙁемлюте и҆скѹпа на д҃ши, ѿ оу҆бившаго, повиномѹ сѹщѹ оу҆биенїю.

Лавр. липсва.

АХ: весь оу҆бивыи д҃шю прѣ послоухы. да оу҆биеть оу҆бившаго повинноу соущю е҆моу оу҆биению. смрътию бо да не боудеть. да не въꙁметь, и҆скѹпа пакы жити донде оу҆мреть.

Второзаконие 17:6–7

НМ: Прѣдь двѣма или трьми свѣдѣтели оумреть хотеи оумрѣти. не оумреть ѥдиномоу свѣдѣтельствоующоу.

Пшин. липсва.

Лавр.: да буде пре .в҃. или .г҃. ми послоухи оумреть оумираꙗ і да не оумреть единѣмь послухом.

АХ: и҆ не боудета прѣ двема послоухома или трема да оу҆мретъ оу҆мираа. и҆ да не оу҆мреть е҆динемъ послоухомъ.

Второзаконие 22:23–24

НМ: погрешно означено като ексцерпт от книга Изход: Аще боудеть ѡтроковица д҃ва ѡброучена моужеви. и ѡбрѣть ю члвкь

спить с нею вь градѣ. ӥзведѣте ѡбою прѣдь врата града вашего. и камениємь побиіта ꙗ и оумрета.

Пшин.: а҆ще ли м꙯жь десит се сь женою м꙯жатицѣю сь волею ѡ҆бѣма. да се оу҆біета ѡ҆ба и҆ м꙯жа лежеща сь женою, да и҆звета ѡ҆ба прѣ врата градна. и҆ да побієте є҆ каменїемь да оу҆мр꙯ть.

Лавр.: аще будеть отроковица двою свѣщена мужю ти оудѣсивъ ю мужъ въ градѣ будеть с нею. да побиете і оба камньемь.

АХ: а҆ще боудеть ѡ҆троковица двою свѣщена моужоу жена. ти и҆ оу҆досивъ ю҆ моужь боудеть с нею. да и҆зведеть ѡ҆ба прѣ врата град-наа да побьєте ѡ҆ба каменїемь.

Към ексцерптите от Втор. ще добавя един, който отсъства от НМ, но фигурира в гръцките редакции на компилацията. Той показва общността между сравнителните източници и е на сходна тематика с тази на горния пример. Причините за пропуска в славянската версия остават неясни, както и дали това е пропуск в архетипа или в преписа от ИК. Струва ми се, че най-правдоподобната причина за отсъствието му в НМ е фактът, че ексцерптите от Втор. по принцип са реплика на някакъв пър-вообразен текст от книги Изход и Левит, в които е съхранено синайското законодателство. По този начин пропуските са били регламентирани от самия статус на юридическите ексцерпти.

Второзаконие 22:28–29

РАН 85: :а҆ще ли кто десить отроковицѫ ꙗко нѣ и҆спрошена. и҆ нѫжеѫ бѫде съ неѫ и҆ ѡ҆бличеть сѧ. да да мѫжь бывы съ неѫ ѿц꙯ꙋ ѡ҆троковици. н҃. дидрахмь сребра и҆ томꙋ бѫде жена. поне ѡ҆биделъ ꙗ҆ е. и не възможе ѿпоустити еꙗ въ все врѣмѧ.

Пшин.: а҆ще ли кто деси ѡ҆троковицꙋ, ꙗко нѣ и҆спрошена. и нꙋжею бꙋде сь нею и҆ ѡ҆блычит се. да дасть мꙋжь бывыи сь нєю ѡ҆ц꙯ꙋ ѡ҆троковици.н҃. дирахмь сребра. и҆ ть мꙋ бꙋде жена понє ѡ҆биделъ ю҆ є. не възможе ѿпꙋсти єє вьсе врѣме.

Лавр.: аще ли кто дѣсить отроковицю неіспрошену і будеть с нею ти обличи тоа. да дасть мужетъ (sic!) бывъıı с нею оцю отроковица.

н҃. дидрагмъ сребра. и тому будеть жена. і не възможеть ѿпоусти ѥꙗ во все времѧ.

АХ: а҆ще ли кто̀ досить ѡ҆троковицю. ꙗ҆ко не҃ и҆спрошена. и҆ ноужею боудеть с нею и҆ ѡ҆бличит сѧ. да дасть моужь то́и бы́вый с нею ѿцꙋ ѡ҆троковица. н҃. дидрагмъ сребра. и҆ томоу боудеть жена. понеже ѡ҆бидѣлъ ю҆ ѥ҆стъ. и҆ не можеть ѿпоустити ѥѧ въ все врѣмѧ.

Извън тези текст-проби НМ от ИК се отличава с още устойчиви разночетения в сравнение с посочените библейски преписи: повсеместно ближьнъ вм. ближьнъ, дроугъ, подроугъ за πλέσιος, съответно производни прилагателни ближьнъи вм. дроужьнъ; идолъ вм. коумиръ, εἴδωλον; насоуѥ вм. къ безоумномоу в Лавр., Пшин., РАН 85, АХ за ἐπὶ ματαίῳ ‘напразно, всуе’; прищьльць вм. приходьникъ (Лавр., РАН 85, Пшин., АХ) за προσήλυτος; длъголѣтьнъ вм. длъгожизньнъ (бъıти) в Лавр. за μακρόχρονος (γίγνομαι); жрьтвьникъ вм. трѣбьникъ (Лавр., РАН 85, Пшин., АХ) за θυσιαστήριον; повсеместно еднокоренни групи съвѣдѣтель, съвѣдѣтельствовати вм. послоухъ, послоушьствовати в Лавр. и всички сравнителни източници, μαρτυρέω, μάρτυς; наказателни формули г҃нь ѥго безъ винь боудеть (НМ, 21-а гл.) – г҃нъ вола чистъ да боудетъ (Лавр., РАН 85 и др.) за ὁ δὲ κύριος τοῦ ταύρου ἀθῷος ἔσται; юньць с общо 22 употреби, вьсака скотина, вьсь скотъ с по 8 употреби в НМ срещу волъ, вьсь скотъ за ταῦρος, κτῆνος; покладъ вм. пологъ (РАН 85 и Пшин.) и положениѥ (Лавр., АХ) за παρακαταθήκη; срамота вм. стъıдѣниѥ (РАН 85, Лавр., Пшин., АХ) за ἀσχημοσύνη; спати, бъıти съ женоѭ вм. дѣсити сѧ (РАН 85, Лавр., АХ, Пшин.) за κοιμάω; съродьникъ вм. срьдоболѣ (АХ, РАН 85, Пшин.) за συγγενής и мн. др.

Следователно НМ е обособен и самостоен текстов прототип върху библейския старозаветен норматив, който изживява самостоятелна текстова история, засвидетелствана основно в кормчиите книги, но който влиза в определени съотношения с библейските преводи и редакции на Петокнижието.

Сравнение между преписите на Νόμος Μοσαϊκός в Иловичката кормчая от 1262 г. и сборника „Мерило праведное“ от края на XIII в.

Основните аспекти в сравнителния анализ засягат както структурно-текстови особености, така и общи езикови черти от граматичен и лексикален характер, които ще обобщя по следния начин:

1. Поначало в руския източник се пропускат названията на отделните глави, а в редките случаи, когато са поместени, се регистрират пропуски и недоизписване докрай. В основния текст също се наблюдават пропуски на цели пасажи. Към текстологичните промени спадат някои инверсирани изрази, които не променят смисъла, срв. ѿ вс҄ѣкого гл҃а неправедна ѿстоупиши (ИК 1) – ѿ всѧкогѡ гл҃а ѿстꙋпиши неправедна (МП 237), гр. ἀπὸ παντὸς ῥήματος ἀδίκου ἀποστήσῃ (ВТ 140); аще дасть н҄ѣкто (ИК 12) – аще кто дасть (МП 242), гр. ἐάν τις δῷ (ВТ 147); аще попасеть кто (ИК 18) – аще кто попасеть (МП 244), гр. ἐὰν καταβοσκήσῃ τις (ВТ 150). Следва да се обособят някои замени с общо название спрямо конкретните уточнения от южнославянския текст: юньць или ѡсле (ИК 19) – скотина (МП 244), гр. μόσχος ἢ ὄνος (ВТ 151); моꙋжа или женоꙋ (ИК 19) – ч҃лвка (МП 244) за гр. ἄνδρα ἢ γυναῖκα (ВТ 151). Налице е и замяна от противоположния тип, конкретно значение заменя общо название в МП поради различно възприемане на изходния гръцки контекст: ни снове оумроуть ꙁа родителе (ИК 5) – ни с҃нве ꙁа ѡц҃и (МП 239) – καὶ υἱοὶ οὐκ ἀποθανοῦνται ὑπὲρ πατέρων (ВТ 142). Подобни примери налагат заключението, че руският препис е съкратен спрямо първоначалния вариант на текста, който в ИК е по-близо до структурните характеристики и пълнотата на гръцкия оригинал. Съдейки по състоянието в Новгородската кормчая, тези промени на руска почва са настъпили още в преписите на НМ в кормчиите.

2. Очевидно в хода на преписването емфатичните частици не и ни са можели да се пропускат, разместват или взаимозаменят, тъй като в отделни текстови цялости те са или плеонастично употребени, или някоя частица липсва и така поражда друг смисъл. Разночетения в много от случаите се появяват в резултат на пропуските в руския препис, но характеризират и някои примери от ИК, срв. повин҄наго и праведнаго не оубиѥши (ИК 1) – неповиньнагѡ и праведнагѡ не оубиѥши (МП 237) – ἀθῷον καὶ δίκαιον οὐκ ἀποκτενεῖς (ВТ 140); и оубогаго не помилоуѥши на соудѣ (ИК 1) – и оубѡгагѡ помилуѥши на судѣ (МП 237) – καὶ πένητα οὐκ ἐλεήσεις ἐν κρίσει (ВТ 140) и др.

3. Наблюдават се различни падежни употреби: не похощеши женѣ ближнꙗго твоѥго. ни селоу ѥго. ни рабоу ѥго. ни рабѣ ѥго. ни ѡслети ѥго (ИК 2) – не похочи жєнꙑ ближнагѡ твоѥго ни селъ ѥгѡ. ни раба ѥго. ни рабꙑни ѥго (МП 239); аще же не боудеть дьщере (ИК 10) – аще же не боудеть дщери (МП 241); вь сто кьбьль п҄шеницє (ИК 23) – въ .р҃. кбелъ пшеници (МП 246). В някои случаи МП регистрира безпредложна родителна употреба, която в ИК в аналогичен контекст е заменена с предложна родителна синтагма: оубожеишемоу ѿ тебе (ИК 11) – оубѡжаишемоу тобе (МП 241); дасть се наслѣдиѥ ближнемоу ѿ родоу (ИК 10) – дасть сѧ ближнему родоу (МП 241). Примерите от този характер не са категорични, тъй като и двата преписа засвидетелстват употребата на родителен безпредложен: ѥлико же боудеть испасено жита его (МП 244, ИК 18), за гр. ἀποτίσει ἀντὶ τοῦ ἀγροῦ κατὰ τὸ γένημα αὐτοῦ (ВТ 151). По същия начин отделни разночетения свидетелстват в полза на различното предаване на творителен безпредложен падеж и творителен с предлог в една и съща синтагма: аще кто спить сь своѥю сньхою (ИК 35) – аще кто спить снохою своѥю (МП 249, възможен случай на хаплография) – ἐάν τις κοιμηθῇ μετὰ νύμφης αὐτοῦ (ВТ 158). Южнославянският препис също регистрира творителен безпредложен, срв. в друг контекст спить сродницею своѥю (ИК 41) – μετὰ συγγενοῦς αὐτοῦ (ВТ 159); прогнѣваю се ꙗростию, оубыю м҄чемь (ИК 8) – ὀργισθήσομαι

θυμῷ, ἀποκτενῶ μαχαίρᾳ (ВТ 145); оударить жьзломь (ИК 44) – πατάξῃ ἐν ῥάβδῳ (ВТ 160), с което се реализират основни функции на творителен безпредложен в съответствие както на безпредложен Dativus instrumentalis, така и на конструкции на дателен падеж с предлога ἐν, μετὰ с генитив и др.

4. Двата преписа регистрират систематични разлики в начините за изразяване на заповед, за което вече стана дума: не похощеши (ИК 10) – не похочи (МП 239); не приложиши се (ИК 1) – не приложи сѧ (МП 237); ни лишиши же мьзды оубогаго (ИК 7) – не лиши же мьздъı оубωгагω (МП 240) и др.

5. Наблюдават се употреби на различни граматични форми в един и същ контекст, например: аще ѡбрѣщеть се оукрадыи (ИК 12) – аще ли не обращеть оукраденъıи (МП 241) – ἐὰν εὑρεθῇ ὁ κλέψας (ВТ 147); да сьжегоуть (ИК 37) – сожьжеть (МП 249) – ἐν πυρὶ κατακαύσουσιν (ВТ 159); ѿкрыль ѥсть (ИК 36) – ѿкръı (МП 249) – ἀπεκάλυψεν (ВТ 158) и др.

6. На мястото на условната конструкция аще ли (вариант а ли) в МП в аналогичен контекст преписът от ИК запазва последователно аще же. Само на л. 243 в МП се регистрират пет такива употреби. Примери: аще же гнь ѥѥ при нѣи бѣ (ИК 14) – аще ли гнъ ѥꙗ при неи бѣ (МП 243) – ἐὰν δὲ ὁ κύριος μετ᾽ αὐτοῦ ᾖ (ВТ 149); аще же юнць бодливь бѣше (ИК 21) – аще ли оунець бодливъ бѧше (МП 245) – ἐὰν δὲ ὁ ταῦρος κερατιστὴς ἦν (ВТ 151). Съответно комбинации на същата условна конструкция с местоименен компонент също регистрират разночетения: аще кто (ИК 47) – кто ли (МП 250) – καὶ ὃς ἂν (ВТ 163). Една от системните разлики между изследваните преписи засяга вида на антецедентната местоименна конструкция в абсолютното начало на казусите. Срещу гръцкото ὃς ἐὰν за въвеждане на субект в ИК винаги стои иже аще, докато в МП преобладава само аще: иже аще поиметь (ИК 37) – аще пωиметь (МП 249). Ето в пълнота примерите от НМ: иже биѥть 2:21, иже аще прѣлюбы створить 9:2, иже аще поиметь 9:23–10:1, иже аще спить 10:19–20, 11:2, иже аще дасть 10:22–23, иже аще оубиѥть 11:17–18, иже аще послѣдоуѥть 12:18.

7. Вариранія между кратки и пълни местоименни форми: да блго тебѣ боудеть (ИК 4) – да блго ти боудеть (МП 239) – ἵνα εὖ σοι γένηται (ВТ 141). Критерият няма категоричен характер, тъй като в други случаи и двата преписа регистрират употребата на кратки местоименни форми с приглаголна употреба: да боудеть ти вь грѣхь (ИК 7, МП 240) – καὶ ἔσται ἐν σοὶ ἁμαρτία (ВТ 144); и продасть ти се (ИК 17, МП 243) – καὶ πραθῇ σοι (ВТ 150). Примерите от ИК за употреба на кратката местоименна форма на личното местоимения във 2 л. ед.ч. дат.п. в приглаголна позиция са общо четири. Към двата посочени вече заслужава да се добавят още следните, които лесно могат да бъдат открити според индексирането им: да не работаеть ти 5:16, ИК 17 – οὐ δουλεύσει σοι (ВТ 150); и боудеть ти жена 7:8, ИК 22 – καὶ ἔσται σου γυνή (ВТ 152). В последния случай независимо от наличието на гръцко притежателно местоимение, изразено чрез gen. sg. на личното местоимение във второ лице, преводът запазва наличието на непряко допълнение, както в останалите примери, и преводачът явно е превел „ще ти бъде жена“ вм. „ще бъде твоя жена“.

8. Вариранія в префикси и предлози с определена системност. Особено това е характерно за предлозите въ – оу. Независимо че в южнославянския препис вторият предлог е с повишена честотност и като префикс, подсилен от сръбската и западнобългарската говорна норма, се наблюдават редки обратни случаи на употреба на предлог оу в руския препис срещу друго съответствие в ИК: аще же не боудеть вь оца его брата (ИК 10) – не боудеть ли оу оца егѡ брата (МП 241) – ἐὰν δὲ μὴ ὦσιν ἀδελφοὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ (ВТ 145); лоучьшоую нивоу свою или виноградь оу того мѣсто поимати да ѿдасть (ИК 18) – лучьшюю нивоу или виноградъ в тогѡ мѣсто ѿдасть (МП 244) – τὰ βέλτιστα τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ καὶ τὰ βέλτιστα τοῦ ἀμπελῶνος αὐτοῦ ἀποτίσει (ВТ 151). За илюстрация на явлението е подходящо да се проследи състоянието на конструкцията въ – име в генитив – мѣсто като адвербиално съчетание, което в ИК още не се

е превърнало в предлог, т.е. функционира както в класическите старобългарски паметници. Във всички регистрирани употреби предлогът въ се запазва: да боудеть ѥмоу вь цѣны мѣсто (ИК 14) – ἔστω αὐτῷ ἀντὶ τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ (ВТ 149); да вдасть вь юн’ца мѣсто, вь ѡвьчете мѣсто (ИК 15) – ἀποτίσει ἀντὶ τοῦ μόσχου, ἀντὶ τοῦ προβάτου (ВТ 149) и др.

9. Други прояви на различно префигиране в думи с еднакъв корен: сребра тридесете дидрагьмь да вдасть гноу ѥго (ИК 21) – .л. дидрагмъ дасть гнъ ѥгѡ (МП 245) – ἀργυρίου τριάκοντα δίδραχμα δώσει τῷ κυρίῳ αὐτοῦ (ВТ 152); аще вьзидеши на брань (ИК 22) – аще изъидеши на брань (МП 245) – ἐὰν ἐξέλθῃς εἰς πόλεμον (ВТ 152); крадыи (ИК 16) – оукрадъіи (МП 243) – κλέπτων (ВТ 150); ѡтидеть вь рожениѥ своѥ (ИК 17) – идеть вь рожениѥ своѥ (МП 244) – ἀπελεύσεται εἰς τὴν γενεὰν αὐτοῦ (ВТ 244). Проява на различното префигиране е изписването на наречието насоуѥ (ИК 2) – всуѥ (МП 238) за гр. ἐπὶ ματαίῳ ‘напразно, всуе’.

Лексикалните разночетения между двата сравнявани преписа могат да се обобщят по следния начин:

1. Група от разночетения, които са плод на промени при преписването, породени от лексико-семантични процеси, водещи до регистрирана промяна на формално равнище. Те не могат да се определят като съзнателни и целенасочени опити за редактиране на текста. Повечето са възникнали поради съкращението на първичния преводен текст, което, както отбелязах, е основна отлика на преписа в МП: не поидеши льстно вь ѥзыцѣ своѥмь (ИК 1) – не подѣѥши лестно въ ѩзъıцѣ своѥмь (МП 238) – οὐ πορεύσῃ δόλῳ ἐν τῷ ἔθνει σου (ВТ 141), при което глаголът πορεύω ‘ходя, движа се, вървя по’ намира по-точния си превод в ИК; и ни ѿщетиши его вь юн̓ци (ИК 17) – и не изътощиши ѥгѡ ни в чемь же (МП 244) – οὐ κατατενεῖς αὐτὸν ἐν τῷ μόχθῳ (ВТ 150).

2. Разночетения на формално равнище в отделната дума, изписвана като граматичен или словообразувателен вариант, но от еднакво еднокоренно гнездо: ни вьсакого же пдобнаѩ (ИК 2) –

ни всакогѡ пѡ҃бьꙗ (МП 238) – οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα (ВТ 141); соугȣбь сиꙗ да въздасть (ИК 15) – да вдасть соугоубо (МП 243) – διπλᾶ αὐτὰ ἀνταποδώσει (ВТ 149); чародѣицемь (ИК 50) – чародѣюмъ (МП 252) – τοῖς ἐπαοιδοῖς (ВТ 164); ѡбаче за праздньство юго (ИК 45) – обаче за празденъ юго (МП 250) – πλὴν τῆς ἀργίας αὐτοῦ (ВТ 161). Сравнението в изписването на библейските книги също е пример за словообразувателна вариантност. Докато в НМ от ИК има последователно придържане към облиците ѿ леветика, ѿ левитика в общо 24 случая, то в Новгородската кормчая преобладава вариантът ѿ левгитъ, ѿ левги҃, а в МП първата употреба в текста е ѿ левгитъ, но впоследствие се налага обикът ѿ левгитика. Това е един от многото примери за комбинираното въздействие на текста от кормчиите книги върху особеностите на преписа в МП.

3. Разночетения в рамките на синтагмата, водещи до различна пълнота и точност спрямо гръцкия текст: дъщи чл҃вка иерѣꙗ (ИК 28) – дщ҃и иерѣюва (МП 248) – θυγάτηρ ἀνθρώπου ἱερέως (ВТ 156); да не работають ти работь рабиѥ (ИК 17) – да не рабѡтають рабьꙗ (МП 243) – οὐ δουλεύσει σοι δουλείαν οἰκέτου (ВТ 150); л҄же не свѣдѣтельствоуюше на ближнꙗго свѣдѣтельства льжна (ИК 2) – лжи не свѣдѣтель боудеши на ближнаго свѣ҃телства ложна (МП 239) – οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ (ВТ 141); и възложить на ню извѣтомь словеса. и сведеть на ню слово лоукавно. гл҃е (ИК 23) – и възложить на ню извѣтомь словеса лукава (МП 246) – καὶ ἐπιθῇ αὐτῇ προφασιστικοὺς λόγους καὶ κατενέγκῃ αὐτῇ λόγον πονερὸν καὶ λέγῃ (ВТ 153).

4. Същински синонимни замени на една лексема с друга и формиране на синонимни редове се наблюдават в ограничени случаи: и изидеть младѣн҄ць юе неизьѡбражень (ИК 27) – и изидеть младенецъ изверженъ (МП 248) – καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον (ВТ 156); аще кто спить сь женою (ИК 31) – аще кто бꙋдеть съ женою (МП 248) – ἐὰν τις κοιμηθῇ μετὰ γυναικὸς (ВТ 157); аще которають се два мѹжа (ИК 45) – аще бьюта са два (МП 250) – ἐὰν λοιδορῶνται δύω ἄνδρες

(ВТ161); ѡтроковицѹ (ИК 23, 25) – д҃вицю, д҃вца (МП 246, 247) за гр. τὴν νεάνιδα, τὴν νεᾶνιν (ВТ 154, 155); г҃нь ꙗмы сребро да вдасть (ИК 19) – г҃нъ ꙗмъı цѣноу дасть (МП 244) – ὁ κύριος τοῦ λάκκου ἀποτίσει ἀργύριον (ВТ 151); свѣдѣтелъ (ИК повсеместно) – послухъ (МП повсеместно) за гр. μάρτυς. Самите разночетения отроковица – дѣвица, сребро – цѣна, свѣдѣтель – послоухъ могат да бъдат безспорни диагностични белези само в съчетание с други прояви на системна синонимна вариантност, каквито не се наблюдават.

Налага се изводът, че текстът в МП представлява *разклонение на южнославянския преводен текст* от Светисавската кормчая и е усвоен посредством руските кормчии, в които НМ вече притежава повечето от споменатите разночетения, без да променя съществено матрицата на южнославянската редакция. Най-вероятно те са настъпили при самото преписване и във връзка със стремежа към по-голяма краткост и стегнатост, към което, естествено, преписвачите са се ориентирали поради големия обем на самия сборник „Мерило праведное“. Доказателство за това е фактът, че някои от лексикалните замени и структурните промени на НМ в МП вече се регистрират в Новгородската кормчая от 1280–1282 г. Текстът на НМ в тази кормчия познава на практика същите тенденции, каквито се наблюдават в МП. Ще повторя, че най-важните от тях са съкращението на оглавления и на пълния текст на отделните глави на компилацията, единични лексикални разночетения, а най-голям процент различия се наблюдават в правописно-фонетичните и граматическите данни, които са подчинени на езиковата норма на руските преписвачи. Ето защо може да се направи заключението, че НМ в състава на посочените за сравнение ранни руски кормчии книги и на сборника МП *познава само един превод*, който на руска почва преживява редакционни изменения, без съществено да се променят нито структурните особености, нито основният му лексикален състав. Неговият развой от времето на появата му през XIII в. в посока от Славянския юг към Русия стига до крайна точка на

фиксиране на текста в печатната Никоновска кормчая от 1653 г. Едва в нея вече очаквано може да говорим за нов превод, тъй като самата печатна кормчая се вписва в обема на книжовната продукция, подложена на сверяване спрямо гръцките източници и старинните, изправни книги на кирилица, целенасочено издирвани основно на Атон. Следователно тя отразява реформаторските тенденции в литургическата и юридическата книжнина, характерни за тази епоха и за дейността на патриарх Никон. Езиковите особености на 45-а глава, където е поместена редакцията на НМ в Печатната кормчая, са плод на влиянието както на писмената традиция на НМ в руската книжнина, така и на въздействието върху нея на идентичните ексцерпти от руските преписи на библейските старозаветни книги. Както ще се види по-нататък, това *обратно въздействие на библейския върху юридическия дискурс* съвсем не е единична практика, а закономерност. В печатния НМ се заменят граматическите архаизми (двойствено число, старинните императивни форми); в отделните ексцерпти се наблюдават „комбинирани“ разночетения, съчетаващи по-старото и по-новото състояние на текста; налице е и отглас от най-старинното текстово членение и неговите структурни особености. Това означава, че независимо от натрупването на нови езиково-текстологични факти в текста, възникнали в нов исторически момент и в нова среда, НМ пази връзката си с текстовия архетип. Ето само някои възможни примери: 30-а глава в Печатната кормчая не се номерира, което напомня къса-щата се последователна номерация и размяната на номерата на главите именно след 30-а още в Иловичкия препис; в оглавлението на 24-та глава (Втор. 25:11–12) се пази лексемата исто, както в ИК, която в основния текст вече е заменена от таинъıи оудъ; подобна тенденция за вариантност между оглавление и разночетене в основния текст се наблюдава в 12-а глава при покладъ (както в ИК) – положениѥ; в същото време наред с маркиращи лексикалния състав на НМ от ИК общи думи като ближьнъ, дѣвица, пришьльць, тоꙁемльць, скотина, скотъ, праꙁдьньство и др. се

регистрират както типични за библейските преводи разночетения – например повсеместно стъıдѣние вм. срамота (втората е обща лексема за НМ от ИК, Новгородската кормчая и МП), послоухъ вм. свѣдѣтель (втората лексема характеризира само НМ от ИК), така и нови преводачески решения оукоризна вм. поношение, пожелати вм. похотѣти, причастити вм. наслѣдити, причастие вм. наслѣдие, истравити вм. испасати, оубожати вм. смѣрити сѧ и др. Редица примери от посочените също са характерни за библейските преписи, но подлежи на доказване по какъв начин те са попаднали в печатния вариант на юридическата компилация, дали е осъществен нов неин превод в Русия, или е настъпило сближаване отново под влияние на библейските преписи.

В таблица 2 привеждам примерни сравнения от НМ в изследваните източници: Иловичката кормчая (ИК); Новгородската кормчая от 1280–1282 г. (НК); сборника „Мерило праведное“ (МП) и Печатната кормчая от 1653 г. (ПК).

Таблица 2. Примерни сравнения от НМ в ИК, НК, МП и ПК

Ексцерпти	ИК	НК	МП	ПК
НМ 9, Лев. 19:35–36	Не створите неправды в соудѣ в мѣрилѣхь и вь ставилѣхь. и вь извѣсѣхь. извѣси праведнии. мѣрила праведна и прьсть праведна да боудеть.	Не створите неправды всоудѣ в мѣрилѣхъ и въ ставилѣхъ и во извѣсѣхъ. извѣси праведни. и мѣрила праведна.	Не створите неправдъı в сꙋдѣ. в мѣрилѣхъ и въ ставилѣхъ. и въ извѣсѣхъ. извѣси праведни и мѣрила праведна	Не сотвори́те непра́вды въ соудѣ. в҇ мѣрилѣ҇ и в҇ стоа́лѣхъ, и҆ в҇ превѣсѣхъ, но праведивы мѣ́ры и҆ мѣрила пра́ве́дна, и҆ пꙋ́дъ праведенъ да боу́детъ въ васъ

Ексцерпти	ИК	НК	МП	ПК
НМ 2, Изх. 20:7	Не приимеши имене га ба своюго насоуе	Не приимеши га ба своюго има всоуе	Не приимеши има ба своюго га всуе	Не прїемли имене гда бга твоегѡ в҄соуе
НМ 2, Изх. 20:16	Л҄же не свѣдѣтельствоуюши на ближнꙗго свѣдѣтельства льжна	Ижю (sic!) не сведитель боудеши на ближнꙗго свѣдительства ложна	Лжи не свѣдитель боудеши на ближнꙗго свѣтельства ложн	Не послꙋшествоуй на дрꙋга своюго свидѣтельства ложна
НМ 3, Лев. 24:16	Чловкь члвкь иже аще похоулить ба своюго	Члвкь иже аще похоулить ба своюго	Члвкъ иже аще похулитъ ба своюго	Человѣкъ иже аще проклене́тъ гда бга своюго
НМ 6, Лев. 20:9	Аще члвкь члкь ѡзлобить ѡца своюго или мтрь свою	Аще члвкъ ѡзлобить ѡца своюго	Аще члвкъ озлобить ѡца своюгѡ	Аще человѣкъ ѕлорѣчитъ ѻтцоу своюмоу
НМ 7, Втор. 24:14–15	Да не оуснеть мьзда наюмника твоюго оу тебе до заютрию	Да не оуснетъ мзда наимника твоюго оу тебе до заоутрию	Да не оуснетъ мьзда наимника твоюгѡ оу тебе до заоутрию	Да не прележитъ мзда наемника до ꙋтрїа
НМ 19, Изх. 21: 33–34	Гнь юмы сребро да вдасть гноу юго	Гнъ юмъі цѣноу дасть гноу юго	Гнъ юмъі цѣноу дасть гну югѡ	Господинъ юмы да ѿдастъ господинꙋ скотїи цѣнꙋ

Ексцерпти	ИК	НК	МП	ПК
НМ 27, Изх.22: 25	И изидеть младѣн҄ць ѥѥ неизьѡбражень	І изидеть младенець неизвержень	И изидеть младенець изверженъ	И ӥзы́деть младе́нецъ е̑ѧ̀ невоѡ̑браже́нъ
НМ 45, Изх.21: 18	Аще котораѥта се два моужа. и оударить ѥдинь ближнꙗго своѥго	Аще бьѥта сѧ два и ꙋдритъ ѥдинъ дрꙋга	Аще бьѥта сѧ два и оударить дрꙋга ѥдинъ	Аще сва́рита сѧ два̀ моу́жа, и̑ оу̑да́ритъ е̑ди́нъ дрȣга́го
НМ 49, Втор. 17:6–7	Прѣдь двѣма или трьми свѣдѣтели оумреть хотѣи оумрѣти. не оумреть ѥдиномоу свѣдѣтельствоующȣ	Средѣ двѣма или трьми послоухъı оумреть хотѧи оумрети. не оумреть ѡдиномоу послоушьствоующю	Средъ двѣма или треми послоухи. оумрети хотѧ оумреть. не оумреть одиномꙋ послꙋшьствоущю	Прⷣе двѣма и̑лѝ трема̀ послȣхо́ма да оу̑мретъ оу̑мира́ѧи. и̑ да не оу̑мира́етъ е̑ди́нѣмь по́слоухомъ
Втор. 19:15–20	Вь оустѣхь двою или три свѣдѣтель станеть всѧкь гл҃ь	Во оустехъ двою ли .г҃. и послоуховъ да станеть всѧкь гл҃ъ	Въ оустѣхъ двою. или .г҃. и послꙋхъ. да станетъ всѧкии гл҃ъ	При оу̑стѣ́хь двою̀ свидѣте́ль илѝ трѥ̀хъ да ста́неть всѧко сло́во

Въз основа на направените изводи може да се очертае условна схема на текстовата традиция на НМ в славянската писменост, която има предварителен характер и не изчерпва всички

възможни писмени източници, които я засвидетелстват. Не мисля обаче, че има основания за съмнение в очертаните основни тенденции:

1. Зависимост на преписите в ранните руски кормчии от прототипния преводен текст, засвидетелстван за пръв път в състава на Южнославянската кормчая с тълкования и в нейния най-ранен запазен представител, Иловичката. Този извод се отнася и до преписа в сборника „Мерило праведное“, съвременен на някои от най-важните ранни кормчии. Именно от кормчиите книги са набирани основни текстови единици за комплектуване на неговия състав. Примерите в таблица 2 – малка част от възможните сравнения, показват, че връзката между МП и НК е безспорна дори на нивото на отделните морфемни и правописни облици (срв. напр. типизацията свѣдитель срещу свѣдѣтель или последователното изписване бькта вм. бикта).

2. Устойчивост на архетипа на НМ като самостоятелен превод на библейски ексцерпти с юридическа функция през цялата история на неговото възпроизвеждане. Едва в Печатната кормчая ясно се открояват белезите на нов превод или нова редакция. Допълнителни изследвания на недостъпните за това изследване преписи от кормчии ще докажат дали в периода между XIII и XVII в. върху първичния южнославянски превод са се наслоили такива съществени промени, които дават основание да се говори за специфична руска редакция на НМ или за нов превод преди появата на Печатната кормчая, и дали, ако това се докаже, руската традиция е взета под внимание при отпечатването на НМ в московския двор във вида, в който остава да съществува днес в официалните църковнославянски кормчии. Остава възможна и втора хипотеза – промените от Печатната кормчая да са съобразени с развоя на библейския текст от Петокнижието извън НМ. Той от своя страна обобщава различни пластове в диахронията му, неравномерно проявени в отделните библейски книги: архаичен (кирило-методиевски и преславски) – среднобългарски (търновски) – специфично руски.

Схема на текстовото разпространение на Νόμος Μοσαϊκός

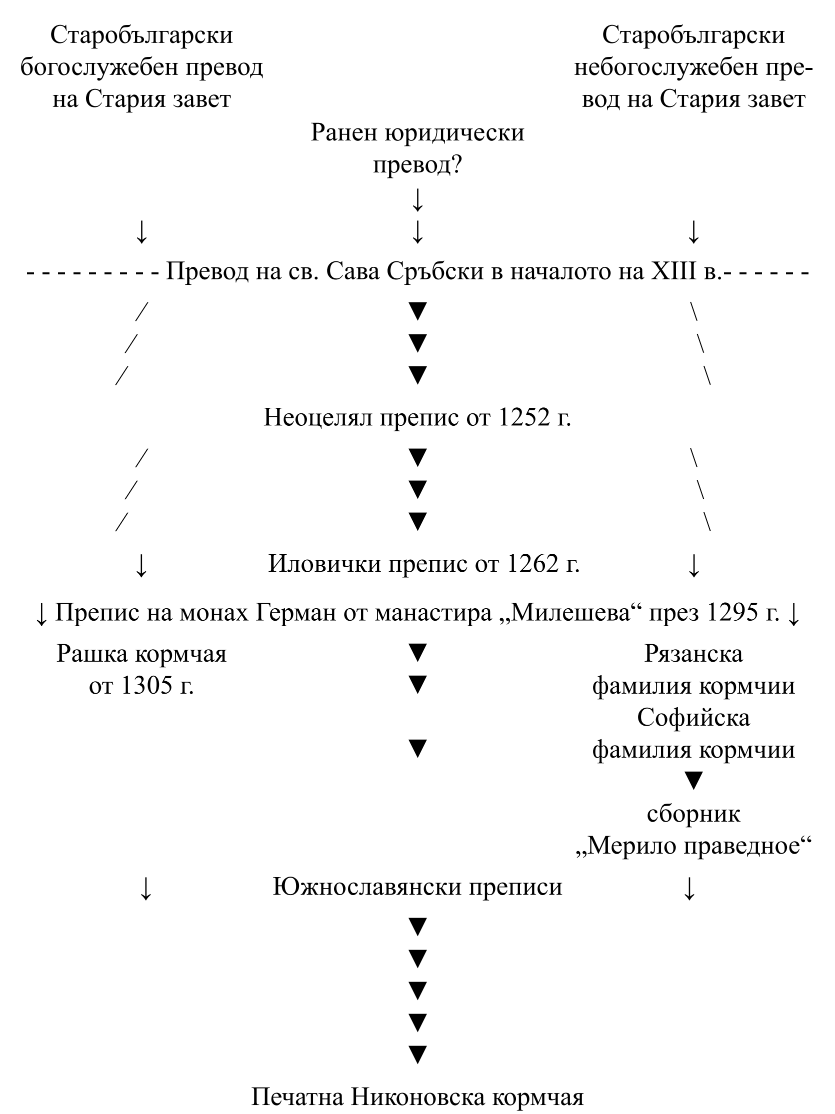

Предварителни изводи

И така, нека повторим общите езикови характеристики на Νόμος Μοσαϊκός според неговия Иловички препис. Текстът се отличава:

– с неголям брой непреведени гърцизми и сложни думи;

– с придържане към богатото славянско книжовноезиково наследство от предходни периоди, като голям процент от лексиката намира потвърждение както в глаголически паметници (особено в Синайския псалтир), така и в представителите на източнобългарската преводаческа традиция, засвидетелствана в доказани преславски преводи, като съдържащите се в Супрасълския сборник и в Симеоновия изборник;

– с липса на изявени русизми или, иначе казано, регионално маркирани източнославянизми както на правописно-фонетично, така на граматическо и лексикално ниво;

– редките словоупотреби, които се открояват като абсолютно разпознаваеми преводачески решения именно за НМ (например въ локани влъхвоуѭще), се дължат на опитите да се следва гръцкият оригинал. Подобни разночетения не се повтарят в историята на библейския текст никъде другаде освен в преписи, възхождащи към Светисавския архетип на Νόμος Μοσαϊκός.

Една възможна причина за това състояние е авторитетът на библейския дискурс, на който остава подчинен юридическият. В същото време отново авторитетът на библейския дискурс е причината лексиката на тази юридическа компилация да е съотносима към богатото славянско книжовноезиково наследство от предходни периоди. Наред с тези изводи се налагат няколко заключения от по-общ характер:

1. Компилацията Νόμος Μοσαϊκός в славянската ръкописна традиция има *самостоятелен южнославянски преводен характер въз основа на византийския образец*, който е използван за комплектуване на състава на Южнославянската кормчая с тълкования. Този превод е независим от съхранените славянски

библейски вехтозаветни преводи, но е възможно славянският преводач(и) да е познавал техни представители, разпространявани в периода до XIII в., и да ги е използвал като престижна норма. Едно важно обстоятелство в подкрепа на това е, че определени лексеми се срещат именно в старозаветния текст, докато в други текстови единици от състава на същата кормчая те познават различни замени. Най-ярко това може да бъде доказано чрез контрастивните двойки свидѣтель, свидѣтельствовати в Νόμος Μοσαϊκός срещу послоухъ, послоушьство в правилата на св. апостоли от ИК, а така също в замяната на ерѣи, жрьтвьникъ със свѧтитель или презвутеръ, олътарь отново в светоотческите правила. Следователно отделните текстови единици от състава на Иловичкия препис на Южнославянската кормчая с тълкования се отличават както с общи лексикални черти, така и с различия, произтичащи на първо място от различния статус на текстовете – каноничен или светскоправен. Но едва ли това е единствената причина. Възможно е върху превода на Νόμος Μοσαϊκός в Иловичкия препис влияние да е оказал архаичен библейски прототекст, който не е оцелял до днес, но който книжовниците в самото начало на XIII в. са имали подръка и са ползвали за новия юридически превод. Подобна хипотеза би могла да бъде подкрепена дори само с цитираното вече 75-о правило на св. апостоли от ИК, което възпроизвежда аналогични норми като в старозаветната компилация, но в друг езиков облик. Това произтича не само от различните източници за превода, но и от различия в самия превод.

2. Този превод с юридическа функция е интегрална част от превода на Светисавското законоправило и е проява на по-развития му в сравнение с предишните кормчии светскоправен състав. Между Νόμος Μοσαϊκός и някои други текстове на светската юрисдикция в състава на ИК и особено Прохирона има лексикални съвпадения. Сред формалните и съдържателните еквивалентни употреби на лексеми в Νόμος Μοσαϊκός и в Прохирона се включват: влъшьба в Прохирона (причастия

от влъшьствовати в НМ); вѣно ‘вено, зестра, прикя’ за φερνή и в двата текста; дѣтищь, изъвѣтомь, ѡброучєникъ, ѡброучєница в Прохирона срещу същите думи и причастия от глагола обрꙋчити в НМ; ѡтрокъ и в двата; сирота, спати съ женою, чародѣꙗнию и в двата, както приведените вече аналогии в роднинската терминология и термините за заложни отношения.

3. Методологията за проучване на Νόμος Μοσαϊκός съвпада с наложената в палеославистиката методика за проучване на отделните библейски книги на базата на *системни лексико-семантични варианти или текстологични дублети*. В съзвучие с методиката се налага практическото ѝ приложение върху тъждествени старозаветни микротекстове (ексцерпти). В същото време фактът, че става въпрос именно за ексцерпти от четири библейски книги, а не за последователен текстов масив на една библейска книга, поставя изследвания текст в сложна релация спрямо съществуващите библейски преписи и представители на различни филиации на текстовата традиция на Петокнижието в славянския свят.

4. Обстоятелството, че Иловичката кормчая от 1262 г. *е с близо век по-ранна датировка от най-ранните съхранени славянски библейски преписи,* с които разполагаме днес, е от особена важност, защото въпреки че става въпрос за компилация от вехтозаветни ексцерпти от четири библейски книги, а не само за една цялостна библейска книга, се създава възможност за съпоставителни изследвания с цел да се създаде възможно най-пълен вехтозаветен конкорданс на типа превод или редакция и на техните езиково-текстологични признаци. Ще повторя още веднъж, че традиционните разделения на руски и сръбски езикови черти, които в науката се отнасят към самия Иловички препис на Кормчаята, в старозаветната компилация не са ярко изявени. Напротив, има основания да се говори за присъствие на старобългарските норми като проява на високия престиж на текста. Може би в Νόμος Μοσαϊκός по някакъв начин е отразено влиянието на междинен хронологи-

чен срез, на загубено, неоцеляло текстово звено от битуването на Петокнижието на Славянския юг, каквото в собствена библейска текстова среда по отделни книги не е запазено цялостно преди XIV в. Тази хипотеза не може да се докаже категорично, но и не може да се отхвърли, защото самата практика да се цитира Старият завет в новозаветните книги доказва и двете противоположни тенденции, чрез които може да се опише диалектиката на библейския текст:

– *архаичност и консервативност*, придържане към по-стари езикови състояния заради свещения му характер и произтичащата от него престижност на езиковата норма. Заслужава да се припомни една неоспорима теза от текстологията на средновековните писмени паметници за това, че архаизиращата тенденция в историята на писмения текст винаги е *съзнателно прокарвана* за разлика от противоположната ѝ демократична, която може да се прояви поради случайни и несистемни фактори и най-вече поради взаимовлиянията между протограф, езикова традиция и жив език в конкретен синхронен срез на възникване на даден препис;

– *динамика и подвижност*, съобразени с вечното присъствие и безусловната употреба на Библията в средновековното общество.

5. От друга страна, изследователската проблематика върху юридическата компилация се вписва в кръга на нерешени напълно въпроси, свързани с ранните славянски преводи на византийски светскоправни текстове, като Еклогата, Земеделския закон, Прохирона. Всички те представят различни специфични аспекти от рецепцията на византийската юридическа книжнина в славянска среда. В Славянския юг през XIII в. компилацията Νόμος Μοσαϊκός участва в процесите на съграждане и възход на правната мисъл във и чрез новия юридически компендиум, известен като Южнославянска кормчая с тълкования. Историците признават, че на филолозите предстои да внесат нови аргументи за изясняване на езиковата специфика на нейния

преводен архетип. Според мен проучването на старозаветната компилация в състава на тази Южнославянска кормчая с тълкования доказва следните три жалона:

– безспорна връзка с византийския оригинал, който задава образеца, но не е копиран механично;

– познаване и частично усвояване на съществуващата библейска традиция като престижна норма;

– проява на самостоятелен и разпознаваем преводачески подход към текста, който поне според досегашните изследвания характеризира като цяло самото Законоправило на св. Сава или Южнославянската кормчая с тълкования. *Тези три жалона не се намират в противоречие, а взаимно се допълват.*

Въз основа на Νόμος Μοσαϊκός не може категорично да се докаже използван ли е предишен превод на компилацията и изобщо имало ли е такъв, защото няма запазени материални представители, така както няма ранни старобългарски преписи на Земеделския закон, Еклогата и Прохирона. Въз основа на Νόμος Μοσαϊκός не може да се правят категорични заключения дали сам или в сътрудничество със сподвижници монаси (най-вероятно атонски) св. Сава е превел цялостното Законоправило, имало ли е български представители сред тях, ако втората хипотеза се окаже по-достоверна. Не може обаче да не правят впечатление типологическите сходства. „Откъснат“ от византийските текстове, с които битува в позиционно обкръжение в гръцката писмена традиция, Νόμος Μοσαϊκός *създава собствена текстова история на славянска почва, каквато имат останалите светски паметници – Еклогата, Прохиронът и Земеделският закон.* Това обстоятелство поставя на дискусия въпроса дали някога те са били части на архетипна юридическа протоколекция от епохата на Първото българско царство и от Преславския книжовен център, каквато не е засвидетелствана до момента, или пък комбинирането на части от тях в цялостни състави илюстрира по-късните опити на систематизатори и компилатори да обобщят най-важните наказателноправни ас-

пекти на трите паметника. Най-вероятно основната причина за тяхната разнолика текстова история в славянската традиция е бил фактът, че самият византийски номоканон (означаван на славянски с думата кормчая, кръмчаꙗ), към който са се насочили преславските преводачи, защото това е бил официалният юридически норматив за църквата и държавата, в периода X–XI в. е бил в процес на конституиране и неговият гражданскоправен раздел не е бил категорично утвърден. Така, от една страна, те са имали възможност да избират от конкретен гръцки протограф, както доказа това Д. Найденова за състава на Ефремовската кормчая (Найденова 2006), а от друга – рецепцията на византийските образци е била подчинена на обществената необходимост и приложимост и така отместена с няколко века спрямо възникването на оригиналите. Факт е, че докато най-ранните запазени славянски преписи на НМ датират едва от XIII в., в самата византийска традиция влиянието на Νόμος Μοσαϊκός върху Еклогата и Земеделския закон се концентрира през VIII и началото на IX в. Впоследствие, както пишат П. Магдалино и Р. Нелсън, „възраждането на римското право в законодателната дейност на македонските императори след 867 г. прави Νόμος Μοσαϊκός излишен“ (The Old Testament in Byzantium 2010: 21). Рецепцията на византийските юридически образци в славянска среда по принцип се осъществява с отстъп от век или два, а понякога и повече.

Въпреки всичко това смятам, че поставянето на текста на Νόμος Μοσαϊκός във фокуса на мрежова зависимост – спрямо библейските преводи, спрямо състава на Светисавското законоправило, спрямо Еклогата и Земеделския закон, би била правилната методологическа основа за търсене на пресечната точка между историческите и лингвистичните проучвания.

Ето защо следващата естествена стъпка е да се насоча към анализа на старозаветното влияние в други светскоправни славянски паметници.

Кратки пояснения и издание на текста на Νόμος Μοσαϊκός

1. Приведеният наборен текст се представя при пълно спазване на буквените и надредните знаци на оригинала. Той е възпроизведен по фототипното издание на Иловичката кормчая и се използва благодарение на дигиталното копие, предоставено от Хилендарския научен център на Университета в гр. Кълъмбъс, Охайо.

2. Не се представят варианти на буквите със стилизиращ ефект.

3. Не се спазва текстовото членение, тъй като Иловичката кормчая е двуколонен препис и възпроизвеждането на текста ред за ред в две колони би представлявало техническа трудност.

4. Не се допускат никакви издателски намеси в оригиналната номерация на главите и тяхната последователност.

5. Някои спорни по традиция случаи на възпроизвеждане на граматически форми са решени по следния начин: отрицателната частица нє се пише отделно от глаголи и причастия с предикативна функция и слято във всички останали случаи; частицата жє се представя слято с несамостойни думи и отделно от самостойни.

6. Индексът на текста на НМ бе обработен със софтуерна програма от доц. Иван Христов, на когото изказвам повторна благодарност. Той се опира на приложения наборен текст и съответства на страницата и реда на поява на дадена словоформа. Въз основа на него бе изработен речник на НМ, приложен след наборното му издание.

Избрание ѿ закона б҃мь данаго из҃льтомь мωисѣѡмь. ѿ соудѣ и ω правдѣ. а҃. ⁘

Nе приимеши слоуха соуєтна. не сѣдеши с неправеднымь быти неправедьнь свѣдѣтель. не боудеши сь многыми на зло. не приложиши се сь множьствомь. оуклонити се сь множаишими. ꙗкоже ѿвратити соудь. и оубогаго не помилоуєши на соудѣ. не развратиши соуда оубогаго. вьнегда соудити се ємоу. ѿ всакого гл҃а неправедна ѿстоупиши. повин҇наго и праведнаго не оубиєши и не ωправдиши нечьстиваго. и мьзды не вьзмеши. мьзда бо ωслѣплꙗєть ωчи видещихь. и погоублꙗєть гл҃ы праведны. не створиши неправды вь соудѣ. не приимеши лица оубогаго. ниже почоудиши се лицоу сил҇наго. правдою соудиши ближнемоу своємоу. не поидеши льстно вь ѥзыцѣ своємь. не сьставиши на крьвь ближнꙗго своєго. азь г҃ь б҃ь твой⁘ в҃. ѿ десети словь иже вь каменыхь скрижалехь писаныихь. а҃. Азь єсьмь г҃ь б҃ь твои. изведыи те ѿ земле єгуп҇тьскыє. и ѿ домоу работы. не боудоуть тебѣ б҃зи инии развѣ мене⁘ в҃.

Nе створиши себѣ идола ни вьсакого же подобиꙗ. єлика соуть на н҃беси горѣ. и єлика на земли долѣ. и єлика вь водахь подь землею. не поклониши се имь. ниже послоужиши имь⁘ г҃. Nе приимеши имене г҃а б҃а своєго насоує. не ωчистить бо г҃ь приємлющаго име єго насоує. д҃. Помени д҃нь соуботныи ωсв҃щати єго. шесть дн҃ий дѣлаи. и створиши вса дѣла своꙗ. д҃нь же седмыи соубота. г҃оу б҃оу твоємоу.

не створиши вь нь всака дѣла. ты и сн҃ь твои и дьщи твоꙗ и рабь твои и раба твоꙗ. и воль твои и ѡсьль твои. и пришьльць живыи оу тебе .е҃. Чти ѡ҃ца твоѥго и мт҃рь твою. да бл҃го тебѣ боудеть. и да дьлголѣтьнь боудеши на земли∴ .ѕ҃. Не оубиѥши .з҃. Прѣлюбы не створиши. и҃. Не оукрадеши .ѳ҃. Лже не свѣдѣтельствоуѥши на ближнꙗго свѣдѣтельства льжна .і҃. Не похощеши женѣ ближнꙗго твоѥго. ни селоу ѥго. ни рабоу ѥго. ни рабѣ ѥго. ни ѡслети ѥго ни всакомоу же скотоу ѥго. ни ѥлика же ближнꙗго твоѥго соуть∴ Ѡ хоулѣ. ѿ левтика .г҃. Гл҃а г҃ь кь моисѣѡви гл҃е. сн҃омь изл҃евомь вьзгл҃еши гл҃е. и р҃еши к нимь. чл҃вкь чл҃вкь. иже аще похоулить б҃а своѥго. грѣхь приметь. именоуѥ же име г҃не. смр҃ьтию да оумреть. камениѥмь да побиѥть ѥго всака д҃ша. аще же пришьлць. аще же тоземл҃ьць. вьнегда именовати ѥмоу име г҃не. да скончаѥт се∴ Ѡ чьсти сѣдыхь старьць. ѿ левитика.д҃. ѿ лица сѣдаго вьстанеши. и почьстиши лице старѣишаго. и оубоиши се б҃а своѥго. азь г҃ь б҃ь твои∴ Ѡ томь ѥже не ѡсоудити родитель за чеда. ни чедь за родителе∴ ѿ вьтораго закона. е҃. Не оумроуть ѡ҃ци за чеда. ни сн҃ове оумроуть за родителе. к҃ьжо бо ихь вь своѥмь грѣсѣ оумреть∴ Ѡ досаждающиихь ѡ҃цоу и мт҃ери. ѿ левітика .ѕ҃. Аще чл҃вкь чл҃кь ѡзлобить ѡ҃ца своѥго или мт҃рь свою. смрьтию да оумреть∴ ѿ исхода. Иже биѥть ѡ҃ца своѥго или мт҃ерь свою. да скончаѥть се∴ Ѡ томь ѥже не лишати мьзды нищаго. и всакого наѥмника дѣлающаго. ѿ вьтораго закона .з҃. Да не оуснеть мьзда наѥмника

твоѥго оу тебе до заютриꙗ. ни лишиши же мьзды оубогаго. трѣбоующаго ѿ брат҄ твоѥѥ или ѿ пришьльць вь градѣхь твоихь. вь ть д҃нь да ѿдаси мьздоу ѥго да не заидеть сл҃нце w нѥи ꙗко оубогь ѥсть. и на то имѣѥть надежоу. и да не възоупить на те кь г҃оу и боудеть ти вь грѣхь∴ W томь ѥже не wзлобити вдовице и сироты. ѿ левитика. н҃. Всакыѥ вдовице и сироты не wзлбите. аще же злобою wзлобите ихь. и вьзоупивше вьзовоуть кь мнѣ. слоухомь оуслышоу их. и прогнѣваю се ꙗростию. и оубию вы м҄чемь и боудоуть жены ваше в҄довы. и чеда ваша сироты∴ W мѣрилѣхь и w ставилѣхь праведныхь. ѿ леветика. ѳ҃. Ne створите неправды вь соудѣ. вь мѣрилѣхь и вь ставилѣхь. и вь извѣсѣхь извѣси праведнии. и мѣрила праведна. и прьсть праведна да боудеть∴ W наслѣдницѣ. ѿ числь .і҃. Рече г҃ь кь моисѣwви. с҃номь излевомь. вьзглеши гл҃е. члвкь аще оумреть и с҃на не боудеть оу него. да вьзметь наслѣдиѥ ѥго дьщи ѥго. аще же не боудеть оу него дьщере. дасть се наслѣдиѥ его братоу ѥго. аще же не боудоуть оу него братиꙗ. дадите наслѣдиѥ ѥго братоу wца ѥго. аще же не боудеть вь wц҃а ѥго брата. дасть се наслѣдиѥ ѥго ближнемоу ѿ родоу ѥго. и ѿ племене ѥго наслѣдить ꙗже соуть ѥго∴ W даꙗнии вь заѥмь и w лихвѣ∴ ѿ исхода. а҃і. Аще сребро даси вь заѥмь братоу твоѥмоу оубожеишемоу ѿ тебе. не боуди нападаѥ на нь. и не наложиши на нь лихвы. аще же вь залогь вьзмеши ризоу ближнꙗго своѥго. кь заходоу слн҄ца ѿдаси ѥмоу. боудеть бо оу него

таа ѡдеж҄а ѥдина. таа риза срамоты ѥго. в̾ чемь да оуснеть. аще възоупиѥть кь мнѣ оуслышоу ѥго. м҃лтивь бо ѥсьмь⁘ Ѡ покладѣ и ѿ ѿбьщении ѿ исхода .в҃і. Аще кто дасть ближнемꙋ сребро или сьсоудь хранити. и̂ оукрадено боудеть ѿ домоу чл҃вка того. аще ѡбрѣщеть се оукрадыи. да ѿдасть соугоубо. аще не ѡбрѣщеть се оукрадыи. придеть г҃нь домоу прѣдь б҃а. и кльнеть се. ꙗко не самь лоукавьствова. ѡ всемь покладѣ ближнꙗг҃. по всѣи реч҃ѣи неправдѣ. ѡ телци же и ѿ ѿслетѣ и ѡ ѡв̾чети и ѡ ризѣ. и ѡ всакомь прѣкословии възискаѥмѣмь. что любо аще боудеть. прѣдь б҃мь боудеть соудь ѡбою. и аще оубо непричестьнь ѿноудь. поклада ближнꙗго своѥго. тако приѥть боудеть ѿ г҃на имѣнию. и не истежеть се ѡ томь⁘ Ѡ възъемлющимь всакоу скотиноу гл҃еть ѿ исхода .г҃і. Аще дасть нѣкто ближнемоу ѡсле. или юньць. или ѡвче. или вьсакоу скотиноу хранити. и скроушить се. или оумреть. или плѣнена боудеть. и никто же не вѣсть. да боудеть клетва б҃жиꙗ посрѣдѣ ѡбою. аще не самь тоу лоукавьствова. ѿноудь ѡ скотѣ ближнꙗго. и тако приѥть боудеть ѿ г҃на скотоу. и не възищеть ѿ него. аще же оукрадено боудеть ѿ него. истежеть ѥго г҃нь ѥго. аще же звѣремь изѣдено боудеть приведеть ѥго на изѣдениноу. и не истежеть ѿ него⁘ Ѡ истезающимь ѿ ближнꙗго скотиноу. ꙗже скроуши се и оумрѣ. ѿ исхода .д҃і. Аще испросить кто ѿ ближнꙗго скотиноу. и скроушить се и̂ли оумреть. или плѣнена боудеть. г҃нь же не бѣше с нею. истежеть се ѿ него. аще же г҃нь ѥѥ при нѣи бѣ. не

истежеть се. ӓще же наѥмникь ѥсть. да боудеть ѥмоу вь цѣны мѣсто⁖ Ѡ татѣ. ѿ исхода. еі. Аще кто оукрадеть юньць. или ѡвче. ӥ ꙁаколеть ѥ. петь юньць да вьдасть вь юнца мѣсто. и четыри ѡвчета вь ѡвчете мѣсто. аще же ѡбрѣщеть се тать. и оуранень бывь оумреть. нѣсть то оубииство. аще же вьсиꙗеть слнце на нь. да оумреть самь оу того мѣсто. повиньнь бо ѥсть. аще же тать не имать ничто. да продань боудеть вь оукраденаго мѣсто. аще же ѡстанет се вь роукоу ѥго татьба. ѿ юньца и ѡслете. и до ѡвчете. соугѹбь сиꙗ да вьꙁдасть⁖ Ѡ свобожени и оукрадѹюци члвкы⁖ ѿ иꙁхода. ѕі. Ꙗко аще оукрадеть кто нѣкого ѿ сновь иꙁлевь. и насиловавь ѥмоу продасть ѥго. и аще ѡбрѣщеть се в томь смртию да оумреть⁖ ѿ вьтораго ꙁакона. Аще ѥть боудеть чловкь крадыи ѿ братиѥ своѥ дшоу. и насиловавь ѥмоу продасть и. да оумреть тать ть (sic!). Ѡ томь ѥже не оудрьжати свободнаго вь работоу. ѿ левитика .ꙁі. Аще смѣрить се брать твои оу тебе. и продасть ти се. да не работаѥть ти работь рабиѥ. нь ꙗко наѥмникь или пришьльць да боудеть оу тебе. до скончаниꙗ лѣта того. ѥгда ѿходеть наѥмници или дѣлатели работавшеи оу тебе. тогда и того ѿпоустиши и иꙁидеть ѿпоущень и чеда ѥго с нимь. и ѡтидеть вь рожениѥ своѥ. и вь ѡдрьжаниѥ ѡца ѥго вьнидеть. не продасть се проданиемь рабимь. и ни ѿщетиши его вь юнци. и оубоиши се Ба твоѥго иꙁлю. Ѡ испасающихь нивы или винограды. ѿ исхода. иі. Аще попасеть кто нивоу или виноградь. и ѡставить скоть свои.

испаствіти нивоу чюжоу. да вдасть гноу нивы. елико же боудеть испасено жита его. аще же всоу нивоу. или виноградь попасеть. лоучьшоую нивоу свою или виноградь оу того мѣсто поимати да ѿдасть҂ Ѡ ѿврьзьшимь ꙗмоу и непокрившимь ею. ѿ исхода .ѳі. Аще кто ѿврьзеть ꙗмоу или ископаеть и не покриеть ее. в падеть же се вь ню юньць ѝли осле. гнь ꙗмы сребро да вдасть гноу его. оумрьше еже емоу да боудеть҂ Ѡ творещихь пожары. ѿ исхода .к. Аще изьшьдь ѿгнь. обрѣщеть трьние. и ѿтоудоу запалить гоумна или нивы. да ѿдасть иже огнь оужеже҂ Ѡ юн ци прободшимь рогомь чл҃вка или вола. ѿ ѝсхода. ка. Аще юн ць прободет рогомь моужа или женоу ѝ оумреть. камениемь да побиень боудеть юн ць тьь. и изѣдеть се меса его. гнь же его безь вінь боудеть. аще же юн ць бодливь бѣше. и прѣже вчерашнꙗго и третиꙗго дне. засвѣдѣтельствовавше гноу его ѿ немь. ѝ не заколеть его. прободет же моужа или женоу. юньць камениемь да побиень боудеть. оумреть же с нимь и гнь его. ѓще же цѣноу избавлениꙗ наложеть на нь. да вдасть избавление за дшоу свою. елико же аще наложить на нь. аще же сна комоу или дьщерь прободеть. по оправданию семоу да створеть емоу. аще же раба или рабыню прободеть. сребра тридесете дидрагьмь да вдасть гноу его. юн ць же камениемь побиень боудеть. аще же прободеть юн ць юн ца нѣкоего ближнꙗго. и оумреть. да продаста бодливаго юнца жива. и раздѣлита сребро его. и оумьршаго ѝн ца да раздѣлі.та.

(sic!) аще же вѣдомо боудеть юн҄ць. ꙗко бодливь ѥсть. прѣже вчерашнꙗго и третиꙗго дне. засвѣдѣтельствовали боудоуть гноу ѥго ѡ немь. и не закла ѥго. да вдасть юньць вь юнца мѣсто. оумьрыи же юн҄ць емоу да боудеть ⁘ Ѡ наложници. ѿ втораго законь. кв. Аще вьзидеши на брань на врагы своѥ. и прѣдасть ѥ гь вь роуцѣ твои. и плѣниши плѣнь ихь. и оузриши вь плѣнѣ женоу красноу видѣнием. и похощеши ѥи. и поимеши ю себѣ женѣ. и вьнидеши к нѣи. и живешi с нею. и боудеть ти жена. и боудеть ѥгда аще не вьсхощеши ѥѥ. ѿпоустиши ю свободноу. и проданием на сребрѣ не продаси ѥѥ. понеже смѣриль ю ѥси ⁘ Ѡ ѿрѣвающимь свою женоу и клевещоущимь на ню. ѿ втораго закона .кг. Аще кто поиметь женоу ꙗкоже жити с нею. и вьзненавидить ю. и вьзложить на ню извѣтомь словеса. и сведеть на ню слово лоукавно гле. женоу сию поѥхь. и пристоупль кь нѣи. не ѡбрѣтохь ѥѥ двьства. и поимь ѿць ѡтроковицоу и мтрь ѥѥ. изнесета и двьствьнаꙗ ѡтроковице прѣдь старце вь врата граднаꙗ. и реть ѿць ѿтроковице прѣдь старцы. дьщерь мою сїю вдахь моужеви семоу женѣ. и вьзненавидѣвь ю ннꙗ вьзлагаѥть на ню повин҄наꙗ словеса гле. не ѡбрѣтохь двьства дьщере твоѥе. и се соуть двьствьнаꙗ дьщере моѥѐ. и разьгноуть ризоу прѣдь старцы градьскыми. и старци града того имоуть чавка того и показнеть ѥго. и ѡсоудеть ѥго. вь сто кьбьль п҄шенице. и дадеть ѡцоу ѡтроковице тоѥ. ꙗко ӥзнесе слово лоукавно на двицоу излѣтѣниноу. и боудеть ѥмꙋ жена и не

въѕможеть ѥѥ поустіти все врѣме живота своѥго. а҆ще же истина боудеть слово то. и не ѡбрѧщеть се дв҃ьство ѡтроковице. иѕведоуть ѡтроковицоу прѣдь врата домоу ѡц҃а ѥѥ. и камениѥмь побиють ю҆. моужи градьсции. и оумреть. ꙗко створи безоумиѥ вь иѕ҃ли. блоудь створ҆ши вь домоу ѡц҃а своѥго∴ Ѡ женѣ вь бои. ѕа истеса моужа оухватившиі. ѿ втораго ѕакона .к҃д. Аще биѥта се чл҃вка вькоупѣ. чл҃вкь сь братомь ѥго. и пристоупить ѥ҆диного ѿ нею жена. иѕети хотещи моужа своѥго ѿ роукоу ѕбиющаго и. и простьр҆ши роукꙋ иметь ѥго ѕа близньца. оусѣчеши роукоу ѥѥ. да не пощедить ѥѥ ѡко твоѥ. Ѡ растлѣющіхь дв҃це. ѿ исхода. к҃е. Аще прѣльстить нѣкто дв҃цоу неѡброученоу. и спить с нею. вѣномь да вѣнить ю себѣ женѣ. аще же ѿрицаѥ ѿречеть се. и не вьсхощеть ѿц҃ь ѥѥ дати ѥмоу ѥѥ женѣ. сребро да истежеть ѿ него. ѥлик҃ же ѥсть вѣно дв҃ць. ѿ исхода. Аще боудеть ѡтроковица дв҃а ѡброучена моужеви. и ѡбрѣть ю чл҃вкь спить с нею вь градѣ. ӥ҆ѕведѣте ѡбою прѣдь врата града вашего. и камениѥмь побиіта ꙗ и оумрета. ѡтроковицоу оу҆бо ꙗко не възоупи вь градѣ. и чл҃вка того. ꙗко смѣри женоу ближнꙗго своѥго. и иѕмѣте лоукавьство ѿ вась самѣхь. а҆ще же на поли ѡбрѧщеть чл҃вкь ӱ҆троковицоу ѡброученоу соущоу. и ноуж҃доу створивь ѥ҆и спить с нею. оубиите чл҃вка спавшаго с нею ѥдиного. ѡтроковици же не створите ничесоже. не боудеть бо ѡтроковици грѣхь смрьтныи. ꙗкоже бо аще вьстанеть чл҃вкь на ближнꙗго своѥго. и оубиѥть д҃шоу. тако и дѣло се. ꙗко на нивѣ ѡбрѣть ю. и възоупи

ѿ̈троковица ѡброученаꙗ̈. и не бѣ помагаѥ ѥи:· Ѡ прѣлюбодѣихь. ѿ левитика. к҃ѕ. Чл҃вкь чл҃вкьь. иже аще прѣлюбы створить сь женою моужа. или аще прѣлюбы створить сь женою ближнꙗго своѥго смр҇тию да оумрета. и прѣлюбодѣӥ. и прѣлюбодѣица:· Ѡ женѣ оударенѣ ѿ биющихь се. и изврьг҇шиі дѣтищь. ѿ исхода. к҃з. Аще биюща се два моужа. и оуразита женоу вь чрѣвѣ имоущоу. и изидеть младѣн҇ць ѥю неӥзьѡбражень. тьщетою ѡтьщетить се. и ꙗкоже аще наложить на нь моужь жены тоѥ. вьдасть сь истьщаниѥмь. аще же вьѡбразило се боудеть. дасть д҃шоу за д҃шоу:· О дьщери ӥерѣѡвѣ творещии блоудь. ѿ левитика. к҃и. Дьщи чл҃вка иерѣꙗ. аще ѡсквьрнить се. и блоудно име нанесеть ѡ҃цоу своѥмоу. та понеже ѡсквьрнꙗеть. да сьжежена боудеть на ѡгни:· Ѡ женѣ блоудь творещии сь скотомь. ѿ левитика .к҃ѳ. Аще жена пристоупить кь всакомоу скотоу. быти хотещи с нимь. да оубиѥте женоу и скотиноу тоу:· О крьвомѣсьци сь своѥю материю. ѿ левитика. Чл҃вкь чл҃вкьь. кь всацѣи своѥи ѥмꙋ пльти да не вьнидеть. ѿкрыти срамотоу азь г҃ь срамоты ѡ҃ца своѥго. и срамоты м҃тере своѥѥ не ѿкриѥши. м҃ти бо ѥсть тебѣ:· О сьгрѣшающимь сь своѥю мащехою. ѿ левитика. л҃а. Аще кто спить сь женою ѡ̈ц҃а своѥго. смрьтию да оумрета ѡба. понеже срамотоу ѡ҃ца своѥго ѿкры:· О створшимь блоудь сь своѥю дьщерию или сь вноукою. ѿ левитика. л҃в. Срамоты дьщере с҃на твоѥго. или дьщере твоѥѥ не ѿкрыѥши:· Ѡ сьгрѣшающимь сь своѥю сестрою. ѿ левитика. л҃г. Иже аще

поиметь сестроу свою. по ѡ҃ци или по мт҃ери своеи. и видить срамотоу ѥѥ. и та видить срамотоу ѥго. поношениѥ ѥсть. да потрѣбита се ѿ рода того⁘ О сьгрѣшившиимь сь тет҆кою. ѿ левитика. л҃д. Срамоты сестры ѡ҃ца твоѥго. или мт҃ере твоѥѥ не ѿкрыѥши. своиство бо ѿкрывша грѣхь понесета⁘ Ѡ сьгрѣшающимь сь своѥю снъхою. ѿ левитика. л҃е. Аще кто спить сь своѥю снъхою. сьмрьтию да оумрета ѡба. ꙗко нечьстиѥ створиста⁘ Ѡ поимьшимь женоу брата своѥго. ѿ левитика. л҃ѕ. Моужь аще поиметь женоу брата своѥго. нечистота ѥсть. срамотоу брата своѥго ѿкрыль ѥсть. безьчедни да оумроуть⁘ О поѥмшимь дьщерь жены своѥѥ. ѿ левитика. л҃з. Иже аще поиметь женоу и дьщерь ѥѥ. безакониѥ ѥсть. ѡгнемь да сьжегоуть и того и тою⁘ Ѡ сьгрѣшьшимь сь дьщерию мащехы своѥѥ. ѿ левитика. л҃и. Срамоты дьщере жены ѡ҃ца твоѥго не ѿкриѥши. ѥдиного бо ѡ҃ца сестра твоꙗ ѥсть⁘ О поимающиимь двѣ сестрѣници⁘ ѿ левитика. л҃ѳ. Жены на сестроу ѥе не поимеши. ревноуѥта бо противоу себѣ. не ѿкрыѥши срамоты ѥѥ с нею. и ѥще тои живѣ соущиі⁘ О сьгрѣшающимь сь стрыною. ѿ левитика. м҃. Срамоты брата ѡ҃ца твоѥго не ѿкрыѥши. и кь женѣ ѥго не вьнидеши. сродникь бо твои ѥсть⁘ О прочимь сродьствѣ. ѿ левитика. м҃а. Иже аще спить сродницею своѥю. срамотоу сродьства своѥго ѿкры. грѣхь свои приимета. смрьтию да оумрета⁘ О творещихь блоудь сь скотомь. ѿ левитика. м҃в. Всакь спеи сь скотиною смрьтию да оумреть. и иже аще дасть ложе своѥ вь четврѣногыхь. смрьтию да оумреть и самь

и скотина⁘ О творещимь блоудь сь моуж҆скомь поломь. ѿ исхода. м҃г. Иже аще спить с моужьскомь поломь. ложе женьско. мрьꙁость твори і ѡба да оумрета⁘ О оубивающимь или ни вь что же творещимь своѥго раба. ѿ исхода. м҃д. Аще кто оударить раба или рабыню свою жьꙁломь. и оумреть ѿ рѫкоу ѥго. мьстию ѿмьстить се ѥмоу. аще же живь боудеть ѥдинь д҃нь или два. не ѿмьстить се ѥмоу сребро бо ѥмоу ѥсть своѥ⁘ Ѡ оударившимь вь бои ближнꙗго. ѿ исхода. м҃е. Аще котораѥта се два моужа. и оударить ѥдинь ближнꙗго своѥго каменемь. или пестию и не оумреть. лежеть же на ѡдрѣ боле. и аще вьставь ч҃лвкь. походить внѣ подьпираѥ се палицею. беꙁ вины ѥсть оударивыи ѥго. ѡбаче ꙁа праꙁдьньство ѥго и ꙁа врачеваниѥ да вдасть⁘ О оубииствѣ вол҆нѣмь и неволнѣмь. ѿ исхода. м҃ѕ. Аще оударить кто нѣкоѥго и оумреть. аще же не хоте. нь б҃ь прѣдасть ѥго вь роуцѣ ѥмоу. вьдадеть мѣсто. не оубѣжить тамо оубивыи. аще же кто нападеть на ближнꙗго оубити ѥго хоте. и прибѣгнеть кь жрьтьвникоу моѥмоу. не прииметь ѥго оубити⁘ О оубиистве ч҃лвка и скота. ѿ левитика. м҃ꙁ. Ч҃лвкь ч҃лвкь. иже аще оубиѥть д҃шоу ч҃лвчоу й мреть. смрьтию да скончаѥт҆ се. аще кто пораꙁить скотиноу и оумреть. да ѿдасть д҃шоу ꙁа д҃шоу. и аще кто дасть порокь ближнемоу. ꙗкоже створи ѥмоу. противоу томоу да створить се ѥмоу такожде⁘ О свѣдѣтелствѣхь и ѡ прѣꙁрѣниихь. ѿ числь. м҃и. Всакь пораꙁивыи д҃шоу. свѣдѣтели да оубиѥть оубившаго. и свѣдѣтель ѥдинь не свѣдѣтельствоуѥть на д҃шоу

оумрѣти юи. и не приiметь изbавлениꙗ за дшоу оубившаго. повин҆ноу юмоу соущоу. оубиюноу быти. не прииметь изbавлениꙗ. ꙗкоже бѣжати юмоу вь градь прибѣжища. и пакы жити на земли∵ Ѡ свѣдѣтелихь ӥ льжиiхь свѣдѣтелехь. ѿ втораго закона. мф҃. Прѣдь двѣма ӥли трьми свѣдѣтели оумреть хотеи оумрѣти. не оумреть юдиномоу свѣдѣтельствоующоу. и роука свѣдѣтель да боудеть на немь. прѣже всѣхь оумрьтвити юго. и роука всѣхь людии послѣже. изьмѣте лоукавьство ѿ вась самѣхь∵ Вь оустѣхь двою или три свѣдѣтель станеть всакь гль. аще же станеть свѣдѣтель неправедьнь на члвка. гле на нь нечьстию. и станета два члвка. има же ӱесть прѣкословию. прѣдь бмь и прѣдь иерѣи. и прѣдь соудиꙗми. и испытають соудию извѣстьно. и се свѣдѣтель неправедьнь. свѣдѣтельствова неправдоу. вьста на брата своюго. изьмѣте лоукавьство ѿ вась самѣхь∵ Ѡ чародѣихь и вь локанѣхь вльшьствоующихь. и ѿ ѿбавницѣхь. ѿ левитика. н҃. Не послѣдьствоуюте вь локани вльшьствоующимь. ӥ ѿбавникомь и чародѣицемь. не прилѣпите се ѡскврьнити се с ними. азь гь бь вашь. дша иже аще послѣдоують. вь локанiи вльшьствоующимь. и ѡбавникомь и чародѣюмь. ꙗкоже ѿстоупити и блоудити вьслѣдь ихь. поставлю лице моꙗ на дшоу тоуоу (sic!). и погоублю ю ѿ людиi юӱ. и моужь или жена. аще приведеть и боудеть оу него вь локани вльшьствоюи. или ѡбавникь или чародѣи. да оумрьтветь се. камениюмь побиите ӱ. повиньни бо соуть∵ Кон҆ць заповѣди божии∵

Лексикален корпус на Иловичкия препис на Νόμος Μοσαϊκός

1. В лексикалния корпус са включени всички пълнозначни и служебни думи. Единственото изключение са цифровите означения, които се пропускат, тъй като не носят значима лексикална информация. За изработване на речника се прилагат принципите на „Старобългарски речник“ (Т. 1. С., 1999. Т. 2. С., 2009). Заглавната дума се нормализира в старобългарски облик, независимо че преписът е безюсов, и в съответствие с приетите стандартни норми за основна форма, като се въвеждат и идентични съкращения за отбелязване на граматическата характеристика. При това:

- прилагателните се привеждат в простата им форма и се дава окончание на сложната;
- възвратните глаголи се разработват самостоятелно;
- с бележка *прич.-прил.* се въвеждат причастия, при които е силен качественият признак или са употребени субстантивирано;
- отбелязват се събирателното, преносното значение и субстантивации.

2. Тълкувателната дефиниция е максимално кратка и цели да представи значението на лексемата в конкретния контекст. Поради факта, че Иловичкият препис на Νόμος Μοσαϊκός се представя с наборен текст, не се привежда повторен илюстративен материал. С точка и запетая се отделят отделните значения и съчетанията. Ако лексемата се среща и в съчетание, то се привежда след основното значение. Ако пълнозначна лексема се среща само в съчетание, тя не се тълкува отделно, а само в рамките на значението, развито във и чрез съчетанието. При наличие на по-усложнен модел на колокация, включващ повече думи, някои от тях се разработват самостоятелно. Като самостоятелни колокативни единици се разработват етимологическите фигури, тъй като много често отделните думи в тях са засвидетелствани само в колокативната единица. Като съчетания

се разработват и единични употреби на глаголи, при които смисълът става ясен само в съчетание с друга дума.

3. Местоименията, предлозите, съюзите се представят с максимално стегната дефиниция за тяхната употреба по общ признак и функция. Личните и анафоричните местоимения, както и глаголът бъіти се разработват с парадигма на словоформите.

4. Дават се данни за честотност в скоби след заглавната дума.

5. Сигнатурите отбелязват мястото на поява на словоформата в наборния текст по съответната страница и ред. Цифрата в скоби след сигнатурата означава броя на появата на дадена лексема повече от веднъж на реда.

6. В края на отделната статия се привеждат гръцките съответствия на лексемите според изданието на Л. Бургман и С. Троянос. Ако има повече от едно гръцко съответствие, те се подреждат според реда на появата им като съответствия на славянските лексеми. С астериск пред гръцкото съответствие се отбелязват случаи, при които няма пълно съответствие между гръцкия и славянския текст. С бележка „липсва“ се отбелязват случаи на липса на преводаческа симетрия, съответно на гръцки кореспондент.

7. Цялостната обработка е подчинена на стремежа да се извлече максимална информация за текста и неговия лексикален състав, която да послужи за създаване на библейски конкорданс или речник на самата Иловичка кормчая.

Азъ *местоим. лич.* (8). Аз, за означаване на *1л. ед.ч.* 1:14, 1:15, 2:15, 9:17, 12:17, ἐγώ; мєнє 1:17, ἐμοῦ; мьнѣ 3:7, 4:2, με.

Ащє *съюз.* (68). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения за условие: ако, ако пък, ако ли 2:10, 2:12 (2), 2:19, 3:6, 3:14, 3:15, 3:16, 3:17, 3:20, 3:22, 4:1, 4:4, 4:5, 4:9, 4:10, 4:13, 4:16, 4:18 (2), 4:23, 5:1, 5:4, 5:5, 5:6, 5:7, 5:11, 5:12, 5:15, 6:2, 6:7, 6:10, 6:12, 6:16, 6:18, 6:19, 6:21, 6:23, 7:4, 7:8, 8:1, 8:6, 8:10, 8:12, 8:14, 8:18, 8:22, 9:2, 9:3, 9:5, 9:8, 9:9, 9:11, 9:13,

9:23, 10:8, 10:10, 10:19, 10:23, 11:2, 11:6, 11:8, 11:10, 11:13, 11:17, 12:9, 12:18, 12:21, ἐάν.

Беꙁаконие, -ꙗ. *ср.* (1). Беззаконие, нарушение на обществения морален ред и норми 10:11, ἀνόμημα.

Беꙁоумие, -ꙗ. *ср.* (1). Безумие, неправомерно деяние, безразсъдство 8:4, ἀφροσύνη.

Беꙁчадьнъ, -ъи *прил.* (1). Бездетен, който няма деца 10:9, ἄτεκνος.

Бити, биѭ, биеши *несв.* (4). Бия, нанасям удари, удрям 2:21, 8:6, 9:6, τύπτω, μάχομαι. *Прич. сег. деят. Като същ.* Биꙗ сѧ. Биещ се, участник в двубой 9:5, μαχόμενος.

Благо, -а *ср.* (1). Да благо тебѣ боудетъ. Пожелателен израз за благополучие, сдобиване с блага 2:3, ἵνα εὖ σοι γένεται.

Ближьнъ, -ъи *прил.* (22). *Като същ.* Ближният, всяко човешко същество 1:12, 1:14, 2:6 (2), 2:8, 3:18, 3:23, 4: 3, 4:7, 4:11, 4:13, 4:17, 4:20, 4:21, 6:22, 8:17, 8:22, 9:3, 11:7, 11:9, 11:15, 11:20, πλησίος.

Блиꙁньць, -а *м.* (1). Тестис 8:9, δίδυμος.

Блѫдити, блѫждѫ, блѫдиши *несв.* (1). Блудствам, извършвам непристойни деяния 12:19, ἐκπορνεύω.

Блѫдъ, -а *м.* (6). Блѫдъ творити. Блудствам, извършвам плътски грях 8:4, 9:10, 9:13, 9:21, 10:21, 11:1, ἐκπορνεύω, πορνεύω.

Блѫдьнъ, -ъи *прил.*(1). Нанести блѫдьно имѧ. Осквернявам, опозоря, нанеса позор 9:11, *ἐκπορνεύω, βεβηλόω.

Бо *част.* (15). Използва се за подчертаване или усилване на значението на думата, към която се отнася 1:9, 1:21, 2:18, 3:23, 4:2, 5:6, 8:21, 8:22, 9:18, 10:4, 10:13, 10:15, 10:18, 11:7, 12:23, γάρ, липсва.

Богъ, -а *м.* (15). Бог, творец, създател на Вселената 1:1,1:14, 1:15, 1:16, 1:21, 1:23, 2:10, 2:15 (2), 4:6, 4:9, 5:21, 11:14, 12:11, 12:17, θεός.

Бодливъ, -ъи *прил.* (3). Бодлив, който има остри рога, рогат (за животно) 6:13, 6:22, 7:1, κεράστης.

Божии *прил.* (2). Божи, който се отнася към или принадлежи на

Бог 4:15, τοῦ θεοῦ. Ꙁаповѣдь божиꙗ. Божа заповед, закон 12:23, липсва.

Бои, -ꙗ *м.* (2). Бой, битка, двубой 8:5, 11:7, μάχη.

Болѣти, болѭ, болиши *несв.* (1). *Прич.сег.деят.* Болѧ. *Като прил.* Болен, боледуващ 11:10, *κατακλίνω.

Брань, -и *ж.* (1). Война, бран. 7:5, πόλεμος.

Братъ, -а *м.* (14). Брат, кръвен роднина 3:2, 3:17 (2), 3:18, 3:19, 3:21, 10:7, 10:8, 10:9, 10:17 ἀδελφός; Брат, ближен, член на общността 5:13, 5:15, 8: 7, 12:13, ἀδελφός.

Бѣжати, бѣжѫ, бѣжиши *несв.* (1). Бягам, избягвам от нещо или от някъде 12:3, φεύγω.

Бꙑти, ѥсмь, ѥси *несв.* (81). Съм. ѥсьмь 1:15, 4:2, ѥси 7:10, ѥстъ 3:4, 5:1, 5:6, 7:1, 8:13, 9:18, 10:2, 10:9 (2), 10:11, 10:14, 10:19, 11:7, 11:11, 12:11; сѫтъ 1:18, 2:8, 3:19, 7:19, 12:23; сꙑ 8:19, 10:16, 12:2; бѣ 4:23, 9:1; бѣше 4:23, 6:13; бꙑвъ 5:5; бѫдеши 1:4, 2:4; бѫди 3:21; бѫдетъ 2:3, 3:5, 3:12, 3:14, 3:15, 3:18, 3:23, 4:4, 4:9, 4:10, 4:11, 4:15 (2), 4:17, 4:18, 4:19, 4:22, 5:1, 5:7, 5:12, 5:17, 6:1, 6:7, 6:12, 6:13, 6:16, 6:21, 7:1, 7:4, 7:8 (2), 7:23, 8:2, 8:14, 8:21, 9:9, 9:12, 11:6, 12:7, 12:21; бѫдѫтъ 1:16, 3:9, 3:16, 7:2; бꙑти 1:3, 9:14, 12:2, εἰμί.

Вашь, ваша, ваше *местоим. притеж. 2л. мн.ч.* (4). Ваш, вашият 3:9 (2), 8:16, 12:18, ὑμῶν.

Видѣние, -ꙗ *ср.* (1). Външен вид, външност 7:7, εἶδος.

Видѣти, виждѫ, видиши *св.* и *несв.* (3). Видя, забележа 10:1, 10:2, εἴδω. *Прич.сег.деят.* Видѧ. *Като същ.* Виждащият, който вижда 1:10, βλέποντος.

Вина, -ꙑ *ж.* (2). Беꙁъ винꙑ. Без вина, невинен 6:13, 11:11, ἀθῷος.

Виноградъ, -а *м.* (4). Лозе 5:22, 5:23, 6:2, 6:3, ἄμπελος.

Влъшьствовати, влъшьствоуѭ, влъшьствоуѥши *несв.* (4). Въ локани влъшьствоуꙗ. Извършвам магически практики, занимавам се с магия, пророчества, предсказания 12:15, 12:16, 12:18, 12:22, *ἐγγαστρίμυθος.

Вода, -ꙑ *ж.* (1). Вода 1:19, ὕδωρ.

Волъ,-а *м.* (2). Вол, селскостопанско животно 2:2, 6:10, βοῦς.

Вольнъ, -ꙑи *прил.* (1). Вольноѥ оубииство. Предумишлено убийство 11:12, ἑκούσιος.

Врагъ, -а *м.* (1). Враг, неприятел 7:5, ἐχθρός.

Врата, -ъ *ср. Само мн.* (3). Врати, двери, порти 8:3, 8:15 θύρα, πύλη. Врата градьнаꙗ. Градските порти, външните, укрепващи врати на града 7:16, πύλη.

Врачеваниѥ, -ꙗ *ср.* (1). Лекуване, лечение 11:12, ἰατρεία.

Врѣмѧ, врѣмене *ср.* (1). Вьсе врѣмѧ живота. През целия живот 8:1, τὸν ἅπαντα χρόνον.

Въ *предл.* (51). За изразяване на обстоятелствени отношения, във 1:11, 1:13, 1:14, 1:19, 2:1, 2:18, 3:2, 3:3, 3:5, 3:10, 3:11 (3), 3:18, 3:20 (2), 3:22, 4:1; 5:1, 5:3, 5:4, 5:7, 5:8, 5:11, 5:14, 5:19, 5:20, 5:21, 6:5, 7:3, 7:5, 7:6, 7:16, 7:21, 8:4, 8:5 (2), 8:15, 8:17, 9:6, 10:23, 11:3, 11:7, 11:14, 12:3, 12:8, 12:14, 12:16, 12:18, 12:19, 12:21, εἰς, ἐν, κατὰ, πρός, παρά.

Въдати, въдамь, въдаси *св.* (10). Дам, отдам, заплатя 5:3, 6:1, 6:6, 6:16, 6:20, 7:3, 7:17, 9:8, 11:12, 11:14, ἀποτίνω, ἀποδίδωμι.

Въдова, -ꙑ *ж.* (1). Вдовица 3:9, χήρα.

Въдовица, -ѧ *ж.* (2). Вдовица 3:5, 3:6, χήρα.

Въꙁглаголати, въꙁглаголѭ, въꙁглаголѥши *св.* (2). Кажа, изрека, изговоря, произнеса 2:10, 3:14, λαλέω.

Въꙁдати, въꙁдамь, въꙁдаси *св.* (1). Върна, дам обратно 5:9, ἀντιποδίδωμι.

Въꙁискати, въꙁищѫ, въꙁищеши *св.* (2). Изискам нещо от някого, потърся отговорност, обвиня 4:9, 4:17, ἐγκαλέω, ἀποτίνω.

Въꙁити, въꙁидѫ, въꙁидеши *св.* (1). Въꙁити на брань. Ида, отида на война 7:5, ἐξέρχομαι εἰς πόλεμον.

Въꙁлагати, въꙁлагаѭ, въꙁлагаѥши *несв.* (1). Въꙁлагати словеса. Отправям обвинения, говоря по адрес на някого 7:18, ἐπιτίθημι.

Въꙁложити, въꙁложѫ, въꙁложиши *св.* Въꙁложити словеса. Отправям обвинения, говоря по адрес на някого 7:12, ἐπιτίθημι.

Въꙁмошти, въꙁмогѫ, въꙁможеши *св.* (1). Успея, съумея 7:2, δύναμαι.

Въꙁненавидѣти, въꙁненавиждѫ, въꙁненавидиши *св.* (2). Намразя, възненавидя 7:12, 7:18, μισέω.

Възъвати, възовѫ, възовеши *св.* (1). Призова, извикам 3:7, καταβοάω.

Възъпити, възъпиѭ, възъпиеши *св.* (5). Възкликна, викна силно 3:4, 3:7, 4:2, 8:17, 8:23, καταβοάω, κεκράζω, βοάω.

Възати, възьмѫ, възьмеши *св.* (4). Взема, приема, придобия 1:9, 3:15, 4:12. λαμβάνω, περιτίθημι. Въ залогъ възати. Взема, приема в залог 3:22, ἐνεχυράζω ἐνεχυρίασμα.

Въкоупѣ *нареч.* (1). Заедно 8:6, липсва.

Вънегда *съюз.* (2). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения за време, когато 1:7, 2:13, липсва.

Вънити, вънидѫ, вънидеши *св.* (4). Прен. Извърша съвкупление 7:8, 9:17, 10:18, εἰσέρχομαι; Вънити въ одрьжание. Встъпя в правата си 5:20, ἀπέρχομαι εἰς τὴν κατάσχεσιν.

Въноука, -ъı *ж.* (1). Внучка 9:21, ἐγγόνη.

Вънѣ *нареч.* (1). Навън, отвън 11:10, ἔξω.

Въобразити сꙙ, въображѫ сꙙ, въобразиши сꙙ *св.* (1). Увредя се, наруша първичния си вид, целостта си 9:9, ἐξεικονίζω.

Въпасти, въпадѫ, въпадеши *св.* (1). Падна, пропадна в нещо дълбоко 6:5, πίπτω.

Въсиꙗти, въсиꙗѭ, въсиꙗеши *св.* (1). Възсияя, появя се на хоризонта, изгрея (за слънцето) 5:5, ἀνατέλλω.

Въслѣдъ *нареч.* (1). След, в местоположение зад нещо или някого 12:19, ὀπίσω.

Въстати, въстанѫ, въстанеши *св.* (4). Изправя се, застана прав 2:14, 11:10, ἐξανίστημι; Прен. Въстана, изправя се срещу някого, вдигна ръка срещу някого 8:22, 12:13, ἐπανίστημι.

Въсхотѣти, въсхоштѫ, въсхоштеши *св.* (1). Пожелая, поискам 7:9, θέλω.

Въторъ, -ъıи *числ. ред.* (7). Въторъıи законъ. Второзаконие, книга от Стария завет, петата книга от Петокнижието 2:17, 2:23, 5:12, 7: 4, 7:11, 8:6, 12:4, Δευτερονομία.

Въчерашьнъ, -ъıи *прил.* Прѣжде въчерашьнꙗго и третиꙗго дьне. Старозаветна формула: от по-преди, отпреди определено събитие 6:13, 7:2, πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας.

Вꙑ *местоим. лич. 2л. мн.ч.* (4). Вие. Васъ 8:18, 12:8, 12:14, ὑμῶν; вꙑ 3:8, ὑμᾶς.

Вьсь *местоим.* (7). Всеки, всички 1:23, 12:7 πᾶς; Цял, целият, всичкият 4:7 (2), 6:2, πᾶς, ὅλος. Вьсе врѣмѧ живота. През целия живот 8:1, τὸν ἅπαντα χρόνον. Прѣжде вьсѣхъ. Преди всичко 12:7 ἐν πρῶτοις.

Вьсѣкъ, вьсѣка, вьсѣко *местоим.-прил.* (15). Всеки, всякой 1:7, 1:18, 2:1, 2:8, 2:12, 2:22, 3:6, 4:8, 4:12, 4:14, 9:14, 9:16, 12:9, πᾶς; Всеки един от хората, всеки 10:22, 11:22, πᾶς.

Вѣдѣти, вѣмь, вѣси *св.* (2). Зная, узная 4:15, γιγνώσκω. Аще вѣдомо боудетъ. Ако се узнае, стане известно 7:1, γνωρίζω.

Вѣнити, вѣнѫ, вѣниши *несв.* (1). Вѣномь вѣнити. Давам вено при сватбата, вземам за съпруга 8:11, φερνῇ φερνιεῖν.

Вѣно, -а *ср.* (2). Зестра, сватбен дар на булката 8:13, φερνή; Вѣномь вѣнити. Давам вено при сватбата, вземам за съпруга 8:11, φερνῇ φερνιεῖν.

Глаголати, глаголѭ, глаголѥши *несв.* (8). Говоря, произнасям на глас, казвам 2:9 (2), 2:10, 3:14, 4:12, 7:13, 7:18, λαλέω. λέγω, καταλέγω. Нечьстиѥ глаголати. Говоря непристойни, обидни и клеветнически неща за някого 12:10, ἀσεβέω.

Глаголъ, -а *м.* (3). Реч, слово, дума 1:7, 1:10, 12: 9 ῥῆμα.

Горѣ *нареч.* (1). Горе, нависоко 1:19, ἄνω.

Господинъ, -а *м.* (14). Господар, собственик на имущество, стопанин 4:6, 4:11, 4:17, 4:18, 4:22, 4:23, 6:1, 6:6 (2), 6:12, 6:14, 6:16, 6:20, 7:2, κύριος.

Господь, -и *м.* (2). Господ, върховен господар на света и съдник на хората 1:20, 2:11, κύριος, θεός.

Господьнъ, -ꙑи *прил.* (2). Господен, който се отнася до Господ 2:11, 2:13, τοῦ κυρίου.

Градъ, -а *м.* (6). Град, населено място, поселение 3:2, 8:15, 8:16, 8:17, 12:3, πόλις. Старьци града. Старейшини 7:21, γερουσία τῆς πόλεως.

Градьнъ, -ꙑи *прил.* (1). Врата градьнаꙗ. Градските порти, външните укрепващи врати на града 7:16, πύλη.

Градьскъ, - ъіи *прил.* (2). Градски, който се отнася до града 7:20, 8:4, τῆς πόλεως.

Грѣхъ, -а *м.* (6). Грях, прегрешение, неморална постъпка 2:18, 3:5, 10:5, ἁμαρτία, ἁμάρτημα. Грѣхъ съмрьтьнъ. Смъртен грях; тежко провинение, наказуемо със смърт 8:22, ἁμάρτημα θανάτου. Грѣхъ приꙗти 2:11, 10:20, ἁμαρτίαν λαμβάνω.

Гоумьно, -а *ср.* (1). Гумно, овършана нива, харман 6:9, ἅλων.

Да *съюз.* (2). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения 2:3 (2), ἵνα.

Да *част.* (60). За образуване на императивни форми на глаголите 2:11, 2:12, 2:13, 2:21, 2:22, 2:23, 3:3 (2), 3:4, 3:12, 3:14, 4:1, 4:5, 4:15, 5:1, 5:3, 5:5, 5:7, 5:9, 5:11, 5:13, 5:16, 5:17, 6:1, 6:3, 6:6, 6:7, 6:9, 6:11, 6:15, 6:17, 6:19, 6:20, 6:22, 6:23, 7:3, 7:4, 8:9, 8:11, 8:13, 9:4, 9:12, 9:14, 9:16, 9:20, 10:2, 10:6, 10:9, 10:11, 10:21, 10:22, 10:23, 11:3, 11:12, 11:18, 11:19, 11:20, 11:22, 12:6, 12:22.

Дати, дамь, даси *св.* (12). Дам 1:1, 3:16, 3:17, 3:18, 4:3, 4:13, 7:22, 8:12, 9:9, 10:23, δίδωμι. Дати въ ꙁаѥмъ. Дам в заем, назаем 3:20, δανείζω. Дати порокъ. Нанасям физическо увреждане 11:20, μῶμον δίδωμι.

Даꙗниѥ, -ꙗ *ср.* (1). Даꙗниѥ въ ꙁаѥмъ. Даване в заем 3:19, δάνειον.

Десѧть, -и *числ. бр.* (1). Десет. Десѧть словь. Декалогът, Десетте Божи заповеди 1:14, Δεκάλογος.

Дидрагъма, -ꙑ *ж.* (1). Парична единица, сребърна монета 6:20, δίδραχμον.

Длъголѣтьнъ, -ъіи *прил.*(1). Длъголѣтьнъ бꙑти. Дълголетен, който е с дълга продължителност на живота 2:4, μακροχρόνιος γίγνομαι.

До *предл.* (3). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения 3:1, 5:8, 5:17, ἐκ, ἕως.

Долѣ *нареч.* (1). Долу, надолу 1:19, κάτω.

Домъ, -оу *м.* (5). Дом, къща 1:16, 4:4, 4:6, 8:3, 8:5, οἶκος, οἰκία.

Досаждати, досаждаѭ, досаждаѥши *несв.* (1). Държа се непристойно към родителите си 2:19, *πατραλοία.

Доуша, -ѫі *ж.* (14). Всеки един човек от общността, всяко живо човешко същество 2:12, 5:13, 8:23, 11:18, 11:22, 11:23, 12:18, 12:20, τίς, πᾶς, ψυχή. (Дати) доушоу ꙁа доушоу. Старозаветна формула, известна като принцип на талиона 9:9, 9:10, 11:19 (2), (δίδωμι) ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς; Душа, вътрешно състояние на човека 6:17, 12:1, ψυχή.

Дъва *числ. бр.* (7). Два 9:6, 10:14, 11:6, 11:8, 12:5, 12:9, 12:11, δύο.

Дъшти, дъштере *ж.* (16). Дъщеря, дете от женски пол 2:1, 3:15, 3:16, 6:18, 7:17, 7:19 (2), 9:10, 9:11, 9:21, 9:22 (2), 10:10, 10:11, 10:12, 10:13, θυγάτηρ.

Дьнь, -и *м.* (7). Ден, основна единица астрономическо време 1:22 (2), 1:23, 3:3, 11:6, ἡμέρα. Прѣжде вьчерашьнꙗго и третиꙗго дьне. Старозаветна формула: от по-преди, отпреди определено събитие 6:14, 7:2, πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας.

Дѣваꙗ, -ꙗ *прил.* (1). Девица, девствено момиче 8:14, παρθένος.

Дѣвица, -а *ж.* (4). Девица, невеста, младо момиче 7:23, 8:10, 8:11, 8:13, παρθένος.

Дѣвьство, -а *ср.* (3). Девство, качеството девственост, непорочност 8:2, παρθενία.

Дѣвьствьнъ, -ъіи *прил.* (2). Дѣвьствьнаꙗ. *Като същ.* Девствената риза 7:15, 7:19, τὰ παρθένια.

Дѣлатель, -ꙗ *м.* (1). Деятел; човек, който извършва някаква дейност, работник, ратай 5:18, ἐργάτης.

Дѣлати, дѣлаѭ, дѣлаѥши *несв.* (2). Правя, върша, извършвам нещо 1:22, 2:23, ἐργάζομαι.

Дѣло, -а *ср.* (3). Дело, човешка постъпка, акт 1:23, 2:1, 8:23, ἔργον.

Дѣтищь, -а *ср.* (1). Дете, малка рожба 9:5, гр. липсва.

Же *част.* (52). За усилване, подчертаване и открояване на лексикалното или граматическото значение 1:18, 1:23, 2:8 (2), 2:11, 2:12 (2), 3:1, 3:7, 3:15, 3:16, 3:17, 3:22, 4:8, 4:15, 4:18,

4:19, 4:22, 4:23, 5:1, 5:4, 5:5, 5:6, 5:7, 6:1, 6:2, 6:5, 6:12 (2), 6:14, 6:15, 6:16, 6:17 (2), 6:19, 6:20, 6:21, 6:23, 7:3, 8:1, 8:12, 8:13, 8:18, 8:21, 9:9, 11:3, 11:6, 11:9, 11:13, 11:15, 12:9, 12:11, γάρ, δέ.

Жена, -ꙑ *ж.* (34). Жена, същество от женски пол, съпруга 2:6, 3:9, 6:11, 6:15, 7:6, 7:7, 7:8, 7:11, 7:12, 7:17, 7:23, 8:5, 8:7, 8:11, 8:13, 8:17, 9:2, 9:3, 9:4, 9:6, 9:8, 9:13, 9:14, 9:15, 9:19, 10:7, 10:8, 10:10, 10:11, 10:13, 10:15, 10:18, 12:21, γυνή. Поꙗти женѫ. Взема, приема за съпруга 7:13, λαμβάνω.

Женьскъ, -ꙑи *прил.* (1). Ложе женьско. Хомосексуален акт, 11:2, κοίτη γυναῖκα.

Животъ, -а *м.* (1). Вьсе врѣмѧ живота. През целия живот 8:1, τὸν ἅπαντα χρόνον.

Живъ, -ꙑи *прил.* (3). Жив, който живее, съществува 6:23, 10:16, 11:6, ζῳός.

Жити, живѫ, живеши *несв.* (4). Живея, съществувам, обитавам 12:3, κατοικέω. Живея с някого, водя съпружески живот 7:8, 7:12, εἴσειμι. Живꙑи. *Прич. сег. деят. Като същ.* 2:2, παροικός.

Жито, -а *ср.* (1). Жито, зърнена култура 6:1, липсва.

Жрьтвьникъ, -а *м.* (1). Жертвеник, олтар, светилище 11:16, θυσιαστήριον.

Жьꙁлъ, -а *м.* (1). Тояга, пръчка, прът 11:5, ῥάβδος.

Ꙁа *предл.* (12). За изразяване на обстоятелствени отношения за време или причина 2:16, 2:17 (2), 2:18, 6:17, 8:5, 8:9, 9:9, 11:11, 11:12, 11:19, 12:1, διά, ὑπέρ, ἀντί.

Ꙁаити, ꙁаидѫ, ꙁаидеши *св.* (1). За слънце – заляза, заходя 3:3, ἐπιδύω.

Ꙁаклати, ꙁаколѭ, ꙁаколѥши *св.* (3). Заколя животно 5:3, 6:15, 7:3, σφάττω, ἀφανίζω.

Ꙁаконъ, -а. *м.* (8). Закон; висша норма, която определя обществения ред 1:1, νόμος. Въторꙑи ꙁаконъ. Второзаконие, книга от Стария завет, петата книга от Петокнижието 2:17, 2:23, 5:12, 7: 4, 7:11, 8:6, 12:4, Δευτερονομία.

Ꙁалогъ, -а *м.* (1). Въ ꙁалогъ въꙁѧти. Взема, приема в залог 3:22, ἐνεχυράζω ἐνεχυρίασμα.

Ꙁапалити, ꙁапалѭ, ꙁапалиши *св.* (1). Запаля, опожаря 6:8, πυρπολέω.

Ꙁаповѣдь, -и *ж.* (1). Ꙁаповѣдь божиꙗ. Божа заповед, закон 12:23, липсва.

Ꙁасвидѣтельствовати, ꙁасвидѣтельствоуѭ, ꙁасвидѣтельствоуєши *св.* (2). Свидетелствам, дам показания за нещо или някого 6:14, 7:2, διαμαρτυρέω.

Ꙁаходъ, -а *м.* (1). Залез, залязване на слънцето 3:23, δύσις.

Ꙁаоутриє,-ꙗ *ср.* (1). До ꙁаоутриꙗ. До сутринта 3:1, липсва.

Ꙁаємъ, -а *м.* (2). Даꙗниє въ ꙁаємъ. Даване назаем 3:19, δάνειον; Дати въ ꙁаємъ. Дам в заем, назаем 3:20, δανείζω.

Ꙁвѣръ,-а *м.* (1). Звяр, диво животно 4:19, липсва.

Ꙁемлꙗ, -ѧ *ж.* (5). Земя, земна твърд, територия 1:16, 1:19 (2), 2:4, 12:3, γῆ.

Ꙁъло, -а *ср.* (1). Бъіти на ꙁъло. Извършвам зло, отдавам се на лоши деяния 1:4, εἰμί ἐπὶ κακίᾳ.

Ꙁълоба, -ъі *ж.* (1). Ꙁлобоѭ оꙁлобити. Хуля, обиждам 3:7, κακίᾳ κακόω.

И *местоим. анафор. м.р.* (82). Замества личното местоимение в косвен падеж, него, нему, го: єго 2:12, 4:2, 4:18, 4:19, 5:11, 7: 21(2), 8:9, 11:11, 11:14, 11:15, 11:16, 12:7; нєго 3:14, 3:15, 3:17, 3:23, 4:18 (2), 4:20, 4:23, 8:13, 12:21; ємоу 1:7, 2:13, 3:23, 5:1, 5:11, 5:13, 6:7, 6:19, 7:4, 7:23, 8:12, 9:16, 11:6, 11:7 (2), 11:20, 11:21, 12:2, 12:3; и 5:13, 8:8; нь 3:21, 3:22, 5:5, 6:16, 6:17, 9:8, 12:10; нимь 2:10, 5:19; нємь 12:7; ихъ 2:18, 3:7, 3:8, 12:20; ѩ 7:5, 12:23; ними 12:17; ꙗ 8:16; нєю 8:7; има 12:11; С функция на притежателно местоимение: єго 3:3, 3:15, 3:16, 3:17, 3:18, 3:19 (2), 4:1, 4:18, 5:8, 5:19, 5:20, 5:21, 8:7, 10:2, 10:18, 11:5; ихъ 7:6, αὐτὸν, αὐτῷ, αὐτοῦ, αὐτοῖς, αὐτούς и др.

И *съюз.* (189). Свързва съединително части на простото изречение или сложни съчинени изречения 1:2, 1:6, 1:8 (2), 1:9,

1:10, 1:16, 1:19 (2), 1:22, 2:1 (3), 2:2 (4), 2:3 (2), 2:10, 2:14, 2:15, 2:19, 2:22, 3:4 (2), 3:5 (2), 3:6, 3:7, 3:8 (3), 3:9 (2), 3:11 (2), 3:12, 3:14, 3:19, 3:20, 3:21, 4:2, 4:4, 4:6, 4:8 (4), 4:10, 4:11, 4:14, 4:15, 4:17 (2), 4:19, 4:21, 4:22, 5:3 (2), 5:4, 5:8 (2), 5:9, 5:10, 5:11, (2), 5:15, 5:18 (2), 5:19 (2), 5:20, 5:21 (2), 5:23, 6:4, 6:5, 6:8, 6:10, 6:11, 6:13 (2), 6:14, 6:15, 6:21, 6:22, 6:23, 7:1, 7:2, 7:5 (2), 7:6 (2), 7:7 (3), 7:8 (2), 7:9, 7:10, 7:12 (2), 7:13 (2), 7:14, 7:15 (2), 7:16, 7:17, 7:19 (2), 7:20, 7:21 (2), 7:22, 7:23 (2), 8:2, 8:3, 8:4, 8:7, 8:8, 8:11, 8:12, 8:14, 8:16 (2), 8:17, 8:18, 8:19, 8:23 (3), 9:1, 9:4 (2), 9:5, 9:6 (2), 9:7, 9:11, 9:15, 9:17, 10:1 (2), 10:11 (3), 10:16, 10:18, 10:22, 10:23 (2), 11:2, 11:5, 11:8, 11:9, 11:10, 11:12 (2), 11:13, 11:16, 11:17, 11:18, 11:19 (2), 11:21, 11:23, 12:1, 12:3, 12:4, 12:6, 12:7, 12:10, 12:11 (2), 12:12 (2), 12:14, 12:15, 12:16, 12:17, 12:18, 12:19 (2), 12:20, 12:21 (2), καί.

Идолъ, -а *м.* (1). Идол, кумир, езическо божество 1:18, εἴδωλον.

Иерѣи, -ꙗ *м.* (2). Свещенослужител 9:11, 12:11, ἱερεύς,

Иерѣовъ, ъіи *прил.* (1). Който принадлежи на или се отнася към свещенослужителя 9:10, ἱερέως.

Иже, ꙗже, ѥже *местоим. относ.* (19). Въвежда подчинени определителни изречения: който, която, което, които 1:14, 2:21, 3:19, 4:20, 6:6, 6:9, ὅς, ὁ, τό, τά; **ѥже** с инфинитив в превод на гръцки членуван инфинитив 2:16, 2:22, 3:5, 5:14. С функция на неопределително местоимение **иже аще** 2:10, 9:2, 9:23, 10:10, 10:19, 10:22, 11:2, 11:17, 12:18, ἐάν τις, ὅς ἐάν, ὅς ἄν.

Иꙁбавлѥниѥ, -ꙗ *ср.* (4). Откупване, материално възмездие за извършено престъпление, откуп 6:17, 12:1, 12:2, *λύτρον. **Цѣна иꙁбавлѥниꙗ.** Откуп, парична равностойност на нещо 6:16, λύτρα.

Иꙁбраниѥ, -ꙗ *ср.* (1). Подбор, избор, селекция 1:1, ἐκλογή.

Иꙁвести, иꙁведѫ, иꙁведеши *св.* (3). Изведа, направя да излезе навън 1:15, 8:2, 8:15, ἐξάγω.

Иꙁврѣшти, иꙁврьгѫ, иꙁврьжеши *св.* (1). Пометна, преживея спонтанен аборт 9:5, ἀμβλίσκω.

Извѣстьно *нареч.* (1). Точно, внимателно, старателно 12:12, ἀκριβῶς.

Извѣсъ, -а *м.* (2). Везна 3:11 (2), ζυγός.

Извѣтъ, -а *м.* (1). Претекст, привидно основание 7:13, *προφασιστικός.

Издраилитъ, -а *м.* (1). Израилтянин, потомък на Израил 1:1, Ἰσραηλίτης.

Издраилитѣнинъ, -а *м.* (1). Израилтянин, потомък на Израил 7:23, Ἰσραηλίτης.

Издраиль, -ꙗ *м.* (2). Израил, Израилското царство 5:22, 8:4, Ἰσραήλ.

Издраилевъ, -ъи *прил.* (3). Израилев, който се отнася или принадлежи на Израил 2:9, 3:13, 5:10, τοῦ Ἰσραήλ.

Изити, изидѫ, изидеши *св.* (3). Изляза, напусна, тръгна си 5:19, 6:7, ἐξελαύνω; Родя се, появя се преждевременно, изляза от утробата 9:7, ἐξέλκω.

Измѣтати, измѣтаѭ, измѣтаеши *несв.* (3). Измѣтати лѫкавьство. Старозаветна формула – изхвърлям, унищожавам злото 8:18, 12: 8, 12:14, ἐξαιρέω τὸν πονερόν.

Изнести, изнесѫ, изнесеши *св.* (2). Изнеса навън, изложа на показ 7:15, ἐκφέρω. Прен. Изнести слово. Изговоря клевети, обиди по адрес на някого 7:23, ἐξηγέομαι.

Изꙗденина, -ъı *ж.* (1). Изядено месо от диво животно, плячка на диво животно 4:19, θηριάλωτον.

Изꙗсти, изꙗмь, изꙗси *св.* (2). Изям, унищожа (за животно) 4:19, 6:11 *θηριάλωτον γένηται, βιβρώσκω.

Изѧти, изимѫ, изимеши *св.* (1). Изведа, хвана, измъкна 8:7, ἐξαιρέω.

Или *съюз.* (40). За изразяване на съчинителни или разделителни отношения 2:20, 2:21, 3:2, 4:3, 4:13 (2), 4:14 (3), 4:22 (2), 5:2, 5:16, 5:18, 5:22, 5:23, 6:2, 6:3, 6:5, 6:6, 6:9, 6:10, 6:11, 6:15, 6:18, 6:19, 9:3, 9:21, 9:22, 10:1, 10:4, 11:3, 11:4, 11:6, 11:9, 12:5, 12:9, 12:21, 12:22 (2), ἤ.

Именовати, именоуѭ, именоуѥши *несв.* (2). Наричам с име, давам име, назовавам 2:11, 2:13, ὀνομάζω.

Имѣние, -ıа *ср.* (1). Собственост, притежание 4:11, липсва.

Имѣти, имамь, имаши *несв.* (3). Имам, притежавам 3:4, 5:7, 9:6, ἔχω, ἐπάγω.

Има, имене *ср.* (5). Име, название 1:20, 1:21, 2:11, 2:13, ὄνομα. Нанести блѫдьно има. Оскверня, опозоря, нанеса позор 9:11, *ἐκπορνεύω, βεβηλόω.

Инъ, ина, ино *мест.-прил.* (1). Друг, различен 1:16, ἕτερος.

Ископати, ископаѭ, ископаѥши *св.* (1). Изкопая, издълбая 6:5, λατομέω.

Испасати, испасаѭ, испасаѥши *несв.* (2). Изпасвам, правя паша, опасвам 5:22, 6:2, καταβόσκω.

Испаствити, испаствѫ, испаствиши *св.* (1). Изпаса, направя паша, опаса 5:23, καταβόσκω.

Испитати, испитаѭ, испитаѥши *несв.* (1). Изследвам, провеждам разследване 12:12, ἐξετάζω.

Испросити, испрошѫ, испросиши *св.* (1). Изпрося, помоля за нещо, пожелая 4:21, αἰτέω.

Истина, -ꙑ *ж.* (1). Истина, достоверност 8:1, ἀλήθεια.

Исто, истеса *ср.* (1). Тестиси, срамни части 8:5, τὰ αἰδοῖα.

Истѫꙁаниѥ, -ıа *ср.* (1). Искане, воля на ищец, претенция 9:9, ἀξίωμα.

Истаꙁати, истаꙁаѭ, истаꙁаѥши *несв.* (7). Наказвам, търся отговорност от някого за нещо 4:12, 4:18, 4:20 (2), 4:23, 5:1, 8:13, ἀποτίνω.

Исходъ, -а *м.* (18). Книга Изход от Стария завет, втората книга от Петокнижието 2:21, 3:20, 4:3, 4:13, 4:21, 5:2, 5:10, 5:22, 6:4, 6:7, 6:10, 8:10, 8:14, 9:5, 11:1, 11:4, 11:8, 11:13, ἔξοδος.

Камꙑ, камене *м.* (8). Камък 11:9, λίθος. Камениѥмь побити. Старозаветно смъртно наказание побиване, убиване с камъни. 2:12, 6:11, 6:15, 6:21, 8:3, 8:16, 12:23, λίθοις λιθοβολέω.

Каменьнъ, -ъıи *прил.* (1). Каменьнии скрижали. Скрижалите с Десетте Божи заповеди 1:15, λίθιναι πλάκες.

Клеветати, клеветаѭ, клеветаѥши *несв.* (1). Клеветя, изричам неверни неща, злословя за някого 7:11, ἐνδιαβάλλω.

Клатва, -ъı *ж.* (1). Клетва, тържествено обещание, заклеване 4:15, ὅρκος.

Клати сѧ, кльнѫ сѧ, кльнеши сѧ *несв.* (1). Кълна се, давам клетва, заклевам се 4:6, ὀμνύω.

Коньць, -а *м.* (1). Край, завършек 12:23, липсва.

Которати сѧ, котораѭ сѧ, котораѥши сѧ *несв.* (1). Карам се с някого, имам разпра, свада с някого 11:8, λοιδορέω.

Красьнъ, ъıи *прил.* (1). Красив, с красива външност, хубав 7:7, καλός.

Красти, крадѫ, крадеши *несв.* (1). *Прич. сег. деят*. Крадъıи. *Като същ.* Крадец; този, който краде 5:12, κλέπτων.

Кръвь, -и *ж.* (1). Прен. Съставити на кръвь. Вдигам ръка против ближния си, въставам срещу ближния си 1:13, ἐποσυνίστημι ἐφ' αἵματι.

Кръвомѣсьць, -а *м.* (1). Кръвосмесител; човек, който изпада в кръвосмешение 9:15, αἱμομίκτης.

Къ *предл*. (12). С дателен падеж за изразяване на обстоятелствени отношения 2:9, 3:4, 3:7, 3:13, 3:23, 4:2, 7:8, 7:14, 9:14, 9:16, 10:18, 11:16, πρός, ἐπί, εἰς.

Късьлъ, -а *м.* (1). Къбел, ведро; шиник, крина, мярка за вместимост на течност или насипна храна 7: 22, *σίκλος.

Къıждо *мест. неопред.* (1). Всеки, който и да е 2:18, ἕκαστος.

Къто, кого *мест. въпрос.* (15). Аще къто. Като неопределително местоимение – някой, който и да е 4:3, 4:21, 5:2, 5:10, 5:23, 6:5, 6:18, 7:11, 9:19, 10:6, 11:4, 11:13, 11:15, 11:18, 11:19, τὶς.

Левитикъ, -а *м.* (24). Книга Левит на Стария завет, третата книга на Петокнижието 2:9, 2:19, 2:14, 3:6, 3:10, 5:14, 9:2, 9:10, 9:13, 9:16, 9:19, 9:21, 9:23, 10:3, 10:6, 10:8, 10:10, 10:12, 10:14, 10:17, 10:19, 10:22, 11:17, 12:15, τοῦ Λευϊτικοῦ.

Лежати, лежѫ, лежиши *несв.* (1). Лежа, разполагам се на легло 11:9, κατακλίνω.

Лихва, -ꙑ *ж.* (2). Лихва, материална компенсация при даване в заем 3:20, 3:22, τόκος.

Лишати, лишаѭ, лишаѥши *несв.* (1). Лишавам, отнемам нещо от някого 2:22, στερέω.

Лишити, лишѫ, лишиши *св.* (1). Лиша, отнема нещо от някого 3:1, ἀποστερέω.

Лице, -а *ср.* (5). Лице, образ, лик 1:11, 1:12, 2:14, 2:15, πρόσωπον. Поставити лице. Изправя се пред някого като съдник, наложа наказание, накажа 12:20, ἐφίστημι.

Ложе, -а. *ср.* (2). Съвкупление, сношение 10:23, κοιτασία. Ложе женьско. Хомосексуален акт 11:2, κοίτη γυναῖκα.

Локанꙗ, -ѧ *ж.* (4). Въ локани влъшьствоуѭ. Извършвам магически практики, занимавам се с магия, пророчества, предсказания 12:15, 12:16, 12:18, 12:22, *ἐγγαστρίμυθος.

Лоучьи, лоучьши, лоучє *прил. сравн.* (1) По-добър 6:3, βελτίων.

Лъжа, -ꙑ *ж.* (1). Лъже съвѣдѣтельствовати. Лъжесвидетелствам 2:5, ψευδομαρτυρέω.

Лъжьнъ, -ꙑи *прил.* (2). Лъжьно свѣдѣтельство. Лъжесвидетелство 2:6, μαρτυρία ψευδή; Лъжьнꙑи свѣдѣтель. Лъжесвидетел 12:4, ψευδομάρτυς.

Льстьно *нареч.* (1). Коварно, измамно, злонамерено 1:13, δόλῳ.

Лѣто, -а *ср.* (1). Година, 365 дни 5:17, липсва.

Людиѥ, -ии *само мн.* (2). Хора, общност, народ 12:8, 12:21, λαός.

Лѫкавьнъ, -ꙑи *прил.* (2). Лукав, злобен, лош, обиден 7:13; 7:23, πονηρός.

Лѫкавьство, -а *м.* (3). Изметати лѫкавьство. Старозаветна формула – изхвърлям, унищожавам злото 8:18, 12: 8, 12:14, ἐξαιρέω τόν πονερόν.

Лѫкавьствовати, лѫкавьствоуѭ, лѫкавьствоуѥши *несв.* (2). Проявявам лукавство, извършвам умишлено нещо лошо, непристойно 4:7, 4:16, πονηρεύομαι.

Мати, -матере *ж.* (10). Майка, родител 2:3, 2:19, 2:20, 2:21, 7:15, 9:15, 9:18 (2), 10:1, 10:4, μήτηρ.

Мащеха, -ъı *ж.* (2). Мащеха, втора съпруга на бащата 9:19, 10:12, μητρυιά.

Милостивъ, -ъıи *прил.* (1). Милостив, изпълнен с милост, опрощение 4:2, ἐλεήμων.

Младѣньць, -а *м.* (1). Бебе, малко дете, младенец 9:7, παιδίον.

Мои, моꙗ, моѥ *местоим. притеж.* (4). Изразява притежание в *1 л. ед.ч.*, мой, моя, мое 7:17, 7:20, 11:16, 12:20, μοῦ.

Мосии, -ꙗ *ЛИ* (3). Мойсей; ключова фигура на юдаизма, пророк, законодател и религиозен водач 1:1, 2:9, 3:13, Μωσῆς.

Мрьȥость, -и *ж.* (1). Мерзост, срам, позор 11:2, βδέλυγμα.

Мрѣти, мьрѫ, мьреши *несв.* (1). Умирам, загивам 11:18, ἀποθνήσκω.

Мъногъ, -ъıи (2). Многоброен, количествен 1:4. *Субст.* Мъноȥи. Множество, мнозина 1:4, πλείων.

Мъножьство, -а *ср.* (1). Множество, много хора 1:5, липсва.

Мьȥда, -ъı *ж.* (6). Награда, възнаграждение, плата 1:9 (2), 2:22, 2:23, 3:1, 3:3 τὰ δῶρα, μισθός.

Мьсть, - и *ж.* (1). Мьсти отъмьстити 11:5, δίκη ἐκδικηθήσεται.

Мьчь, -а *м.* Меч, оръжие 3:8, μάχαιρα.

Мѣрило, -а *ср.* (3). Мярка, съд 3:9, 3:11, 3:12, μέτρον.

Мѣсто, -а *ср.* (9). Място, определена точка от пространството 5:6, 11:14, липсва; Въ мѣсто. Вместо, на мястото на, в замяна на 5:2, 5:3, 5:4, 5:6, 5:7, 6:3, 7:3 ἀντί.

Мѫжь, -а *м.* (13). Мъж, същество от мъжки пол, човек 6:11, 6:15, 7:17, 8:4, 8:5, 8:8, 8:14, 9:3, 9:6, 9:8, 10:8, 11:8, 12:21, ἀνήρ, ἄνθρωπος.

Мѫжьскъ, -ъıи *прил.* (2). Мѫжьскъ полъ. Мъжки пол, който се отнася до мъжа 11:1, 11:2, *ἄρσην.

Мѧсо, -а *ср.* (1). Месо от ядивно животно 6:12, κρέας.

На *предл.* (38). За изразяване на обстоятелствени отношения 1:4, 1:6, 1:13, 1:18, 1:19, 2:4, 2:5, 3:4 (2), 3:21, 3:22, 4:19, 5:5, 6:16, 6:17, 7:4, 7:5, 7:9, 7:11, 7:12, 7:13, 7:18, 7:22, 8:18, 8:22,

8:23, 9:8, 9:12, 10:15, 11:9, 11:15, 11:23, 12:3, 12:7, 12:10 (2), 12:13, 12:20, κατά, εἰς, ἐπί, περί.

Надежда, -ꙑ *ж.* (1). Надежда, упование 3:4, ἐλπίς.

Наложити, наложѫ, наложиши *св.* (4). Наложа, определя размер на налог, откуп, възмездие 3:22, 6:16, 6:17, 9:8, ἐπιθέω, ἐπιβάλλω.

Наложьница, -ѧ *ж.* (1). Наложница, държанка, съпруга 7:4, *παράκοιτις.

Нанести, нанесѫ, нанесеши *св.* (1). Нанести блѫдьно имѧ. Осквернявам, опозоря, нанеса позор 9:11, βεβηλόω.

Напасти, нападѫ, нападеши *св.* (2). Нападна, притисна някого 3:21, 11:15, κατεπείγω, ἐπιθέω.

Насиловати, насилоуѭ, насилоуеши *несв.* (2). Насилвам, извършвам насилие върху някого 5:11, 5:13, καταδυναστεύω.

Наслѣдити, наслѣждѫ, наслѣдиши *св.* (1). Наследя, получа в наследство 3:19, κληρονομέω.

Наслѣдиѥ, -ꙗ *ср.* (4). Наследство 3:15, 3:16, 3:17, 3:18, κληρονομία.

Наслѣдьникъ, -а *м.* (1). Наследник 3:13, κληρονόμος.

Насоуѥ *нареч.* (2). Напразно, всуе 1:21 (2), ἐπὶ ματαίῳ.

Наѥмьникъ, -а *м.* (5). Наемник, наемен работник 2:22, 2:23, 5:1, 5:16, 5:18, ἐργαζόμενος, μισθωτός.

Небо, небесе *ср.* (1). Небе, небеса 1:18, οὐρανός.

Невольнъ, -ꙑи *прил.* (1). Неволен, непредумишлен 11:12, ἀκούσιος.

Неизображенъ, -ꙑи *прич.-прил.* (1). Недеформиран, който пази външния си образ ненакърнен 9:7, μὴ ἐξεικονισμένος.

Неправьда, -ꙑ *ж.* (4). Неправда, липсва на справедливост 1:11, 3:10, 4:7, 12:13, ἀδικία, ἄδικον, ἀδίκημα, липсва.

Неправедьнъ, -ꙑи *прил.* (5). Неправеден, несправедлив, незаконен 1:4, 1:8, 12:10, 12:13, ἄδικος. Сѣсти съ неправеднꙑими. Извършвам заедно с някого непристойни дела 1:3, συνκαταθέω.

Необрѫченъ, -ꙑи *прич.-прил.* (1). Несгодена, неомъжена (за младо момиче) 8:11, ἄμνηστος.

Непричастьнъ, -ъіи *прил.* (1). Прен. Незамесен, неучастващ, невинен 4:10, *μὴ μετασχεῖν αὐτόν.

Нечистота, -ъı *ж.* (1). Прен. Морална нечистота, безнравственост 10:8, ἀκαθαρσία.

Нечьстивъ, -ъıи *прил.* (1). Нечестив, безбожен, престъпен 1:9, ἀσεβής.

Нечьстие, -ıа *ср.* (2). Безчестие, безбожие, беззаконие 10:7, ἀσεβεία. Нечьстие глаголати. Говоря непристойни, обидни и клеветнически неща за някого 12:10, ἀσεβέω.

Ни *част.* и *съюз.* (14). За изразяване на отрицание в простото и сложното изречение, както и в самостоятелни отрицателни конструкции 1:11, 1:18, 1:20, 2:7 (5), 2:8, 2:16, 2:17, 3:1, 5:21,11:3, οὐ, οὐδέ, μηδέ, μή.

Нива, -ъı *ж.* (8). Нива; поле, засято с житни култури 5:22, 5:23, 6:1 (2), 6:2, 6:3, 6:9, 8:23, ἀγρός, στάχυς.

Никъто, никого *местоим. отриц.* (1). Никой 4:15, μηδείς.

Ничьто, ничесо *местоим. неопр.* (2). За неодушевени обекти, нищо 5:7, 8:21, οὐδέν.

Нищь, -ии *прил.* (1). Беден, нищ, сиромах 2:22, πένης.

Ноужда, -ѧ *ж.* (1). Ноуждѫ сътворити. Употребя сила, насиля някого 8:19, βιάζω.

Нъ *съюз* (2). За изразяване на противопоставяне и усилване на противопоставянето чрез друг съюз или въвежда съчинени противопоставителни изречения, но 5:16, 11:14, ἀλλά.

Нъıнѣ *нареч.* (1). Сега, в настоящия момент 7:18, νῦν.

Нѣкъто *местоим. неопр.* (5). Някой, някой си 4:13, 5:10, 6:22, 8:10, 11:13, τὶς.

О *предл.* (65). За изразяване на обстоятелствени отношения 1:1, 1:2, 2:8, 2:13, 2:16, 2:18, 2:22, 3:3,3:5, 3:10, 3:12, 3:19, 3:20, 4:2 (2), 4:7, 4:8 (4), 4:12 (2), 4:16, 4:20, 5:2, 5:9, 5:14, 5:22, 6:3, 6:7, 6:9, 6:14, 7:2, 7:4, 7:10, 8:5, 8:10, 9:1, 9:4, 9:10, 9:13, 9:15, 9:18, 9:21, 9:22, 10:3, 10:5, 10:7, 10:10, 10:12, 10:14, 10:16, 10:19, 10:21, 11:1, 11:3, 11:7, 11:12, 11:16, 11:21 (2), 12:4, 12:14, 12:15, περί.

Оба, обѣ *числ.-местоим.* (6). Двамата, двете 4:10, 4:16, 8:15, 9:20, 10:7, 11:3, ἀμφότερος.

Обавьникъ, -а *м.* (4). Заклинател, предсказател, прорицател 12:15, 12:16, 12:19, 12:22, ἐπαοιδός.

Обаче *съюз* (1). За изразяване на противопоставителни отношения в изречението: обаче, но, ала 11:11, πλήν.

Обрѣсти, обраштѫ, обраштеши *св.* (11). Намеря, открия, попадна на някого или на нещо 4:5 (2), 5:4, 5:11, 6:8, 7:14, 7:19, 8:2, 8:15, 8:19, 8:23, εὑρίσκω.

Обрѫченъ, -ъіи *прич.-прил.* (3). Сгодена, обещана някому (за девица) 8:14, 8:19, 9:1, μνηστευτός.

Объщение, -ıа *ср.* (1). Договор, споразумение 4:3, κοινωνία.

Овьча, овьчате *ср.* (6). Овца, дребен домашен добитък 4:8, 4:13, 5:2, 5:4 (2), 5:8, πρόβατον.

Огнь, -и *ср.* (4). Огън, пламък 6:8, 6:9 πῦρ; **Огнıемь, на огни съжешти.** Изгоря с (в) огън – старозаветно смъртно наказание 9:13, 10:11 ἐπὶ πυρὸς, ἐν πυρὶ κατακαίω.

Одежда, -ъі *ж.* (1). Дреха, одеяние, облекло 4:1, περιβόλαιον.

Одръ, -а *м.* (1). Легло, креват, одър 11:10, κοίτη.

Одрьжание , -ıа *ср.* (1). **Въ одрьжание отьца.** Бащино, наследствено владение, притежание на собственост 5:20, κατάσχεσις.

Озлобити, озлоблıѫ, озлобиши *св.* (4). Хуля, обиждам 2:20, 3:5, 3:6, κακῶς λέγω, κακόω. **Злобоıѫ озлобити.** Хуля, обиждам 3:7, κακίᾳ κακόω.

Око, очесе *ср.* (2). Око, орган на зрението 1:10, 8:10, ὀφθαλμός.

Оправъдание, -ıа *ср.* (1). **По оправъданию.** Според законите, по законен начин 6:19, κατὰ τὸ δικαίωμα.

Оправъдити, оправъдѫ, оправъдиши *св.* (1). Оправдая, оневиня 1:9, δικαιόω.

Освацати, освацѫ, осватиши *несв.* (1). Освещавам, отдавам култова почит 1:22, ἁγιάζω.

Осквьрнити сѧ, осквьрнıѫ сѧ, осквьрниши сѧ *св.* (2). Осквереня се, опозоря се 9:11, 12:17, βεβηλόω, ἐκμιαίνομαι.

Оскврьнꙗти, оскврьнꙗѭ, оскврьнꙗѥши *несв.* (1). Осквернявам, опозорявам 9:12, βεβηλόω.

Ослѣплꙗти, ослѣплꙗѭ, ослѣплꙗѥши *несв.* (1). Прен. Заслепявам, правя да не виждам истинските ценности 1:10, ἐκτρυφάω.

Оставити, оставлѭ, оставиши *св.* (1). Оставя, допусна нещо да се случи или някой да направи нещо 5:23, ἀφίημι.

Остати сѧ, останѫ сѧ, останеши сѧ *св.* (1). Оставям за себе си, запазвам си 5:8, καταλείπω.

Осьлъ, -а *м.* (1). Магаре, осел 2:2, ὑποζύγιον.

Осьлѧ, ослѧте *ср.* (5). Магаренце, осле 2:7, 4:8, 4:13, 5:8, 6:6, ὑποζύγιον.

Осѫдити, осѫждѫ, осѫдиши *св.* (2). Осъдя, обидя 2:16, καταδικάζω. Глобя, изискам парично обещетение 7:21, ζημιόω 2:16.

Отити, отидѫ, отидеши *св.* (1). Отивам, пристигам на някакво място 5:19, ἄπειμι.

Отроковица, -ѧ *ж.* (12). Младо момиче, девойка 7:15 (2), 7:16, 7:22, 8:2 (2), 8:14, 8:16, 8:19, 8:21 (2), 9:1, παῖς, νεᾶνις.

Отъ *предл.* (84). За изразяване на обстоятелствени отношения 1:1, 1:7, 1:14, 1:15, 1:16, 2:9, 2:14 (2), 2:17, 2:19, 2:20, 2:23, 3:2 (2), 3:6, 3:10, 3:13, 3:18, 3:19, 3:20, 3:21, 4:3, 4:4, 4:11, 4:12, 4:17 (2), 4:18, 4:20 (2), 4:21 (2), 4:23, 5:2, 5:8, 5:9, 5:10, 5:12 (2), 5:14, 5:22, 6:4, 6:7, 6:10, 7:4, 7:11, 8:6, 8:7, 8:8, 8:10, 8:13, 8:14, 8:18, 9:1, 9:5 (2), 9:10, 9:13, 9:15, 9:19, 9:21, 9:23, 10:2, 10:3, 10:5, 10:7, 10:10, 10:12, 10:14, 10:17, 10:19, 10:21, 11:1, 11:4, 11:5, 11:7, 11:12, 11:17, 11:21, 12:4, 12:8, 12:14, 12:15, 12:20, ἀπό, ἐξ, παρά, ὑπό.

Отъвратити, отъвраштѫ, отъвратиши *св.* (1). Отклоня, отбягна 1:6, ἐκκλίνω.

Отъврьꙁати, отъврьꙁѫ, отъврьꙁеши *несв.* (2). Отворя, направя отвор, изкопая 6:3, 6:4, ἀνοίξω.

Отъдати, отъдамь, отъдаси *св.* (6). Изплатя, дам в пари или натура 3:3, 3:23, 4:5, 6:4, 6:9 ἀποδίδωμι. **Отъдати дш҃ѫ**

ꙁа дш҃ѫ. Отдам равностойно според принципа на талиона 11:19, ἀποτίνω ψυχῆν ἀντὶ ψύχῆς.

Отъкрꙑти, отъкрꙑѭ, отъкрꙑѥши *св.* (11). Открия, разкрия, опозная 10:5. Открꙑти срамотѫ. 9:17, 9:18, 9:20, 9:22, 10:4, 10:9, 10:13, 10:16, 10:18, 10:20, ἀποκαλύπτω ἀσχημοσύνην.

Отъмьстити, отъмьщѫ, отъмьстиши *св.* (2). Отмъстя, въздам справедливост 11:6, ἐκδικέω. Мьстиѭ отъмьстити 11:5, δίκη ἐκδικηθήσεται.

Отънѫдь *нареч.* (2). Изобщо, съвсем, напълно 4:10, 4:16, καθόλου.

Отъпоустити, отъпоущѫ, отъпоустиши *св.* (3). Освободя, отпратя 5:19 (2), 7:9, ἐξαιρέω, ἐξαπαλλάσσω.

Отърешти, отърекѫ, отъречеши *св.* (1). Аще же отрицаѩ отречетъ сѧ. Старозаветна формула за подсилване въз основа на етимологическата фигура 8:12, ἐὰν δὲ ἀνανεύων ἀνανεύσῃ.

Отърицати, отърицаѭ, отърицаѥши *несв.* (1). Аще же отрицаѩ отречетъ сѧ. Старозаветна формула за подсилване въз основа на етимологическата фигура 8:12, ἐὰν δὲ ἀνανεύων ἀνανεύσῃ.

Отърѣвати, отърѣваѭ, отърѣваѥши *несв.* (1). Отхвърлям, пропъждам, изгонвам 7:10, ἀθετέω.

Отъстѫпити, отъстѫплѭ, отъстѫпиши *св.* (2). Отстъпвам, отдръпвам се 1:8, 12:19, ἀποστατέω, липсва.

Отътоудоу *нареч.* (1). Оттам, от съответното място 6:8, ἐκεῖθεν.

Отъходити, отъхождѫ, отъходиши *св.* (1). Тръгвам си, отивам си 5:17, липсва.

Отъщетити, отъщетѫ, отъщетиши *св.* (2). Ощетя, нанеса щета, ущърб 5:21, κατατείνω. Тъщетою да отъщетитъ. Старозаветна формула за материална компенсация при нанесена щета 9:7, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται.

Отьць, -а *м.* (23). Баща, родител 2:3, 2:17, 2:19, 2:20, 2:21, 3:17, 3:18, 7:14, 7:16, 7:22, 8:3, 8:5, 8:12, 9:12, 9:17, 9:19, 9:20, 10:1, 10:4, 10:13 (2), 10:17, πατήρ. Въ одрьжанию отьца. Бащино,

наследствено владение, притежание на собственост 5:20, εἰς τὴν κατάσχεσιν τὴν πατρικὴν.

Очистити, очиштѫ, очистиши *св.* (1). Прен. Опростя греховете, очистя, пречистя 1:21, καθαρεύω.

Пакъı *нареч.* (1). Отново, пак 12:3, πάλιν.

Палица, -ѧ *ж.* Тояга, пръчка 11:11, ῥάβδος.

Писати, пишѫ, пишеши *несв.* (1). Пиша, изписвам 1:15, γράφω.

Плема, племене *ср.* (1). Племе, род 3:19, φυλή.

Плъть, -и *ж.* (1). Плът, човешко тяло 9:16, σάρξ.

Плѣнити, плѣнѭ, плѣниши *св.* (3). Пленя, хвана в плен 4:15, 4:22, αἰχμάλωτον γίγνω. Плѣнити плѣнъ. Хващам в плен 7:6, προνομήν προνομεύω.

Плѣнъ, -а *м.* (2). Плен, плячка, плененото по време на война 7:6, προνομή. Плѣнити плѣнъ. Хващам в плен 7:6, προνομήν προνομεύω.

По *предл.* (4). За изразяване на обстоятелствени отношения, по 4:7, 6:19, 10:1 (2), κατά, липсва.

Побити, побиѭ, побиѥши *св.* (7). Камениѥмь побити. Старозаветно смъртно наказание побиване, убиване с камъни. 2:12, 6:11, 6:15, 6:20, 8:3, 8:16, 12:23, λίθοις λιθοβολέω.

Повиньнъ, -ъıи *прил.* (5). Виновен, който има вина 1:8, 5:6, 12:2, 12:23; ἔνοχος, липсва; Повиньнаıа словеса. Обвинения, привидни основания 7:18, προφασιστικός.

Погоубити, погоублѭ, погоубиши *св.* (2). Погубя, унищожа 1:10, 12:20, λυμαίνομαι, ἀπολύω.

Подобиѥ, -ıа *ср.* (1). Подобие, прилика, сходство 1:18, ὁμοίωμα.

Подъ *предл.* (1). За изразяване на обстоятелствени отношения, под 1:19, ὑποκάτω.

Подъпирати сѧ, подъпираѭ сѧ, подъпираѥши сѧ *несв.* (1). Подпирам се, опирам се на патерица или бастун 11:10, липсва.

Пожарь, -ıа *м.* (1). Пожар, запалване на огън, опожаряване 6:7, ἐμπρησμός.

Поимати, поѥмлѭ, поѥмлѥши *несв.* и *св.* (11). Взема, приема 6:3;

7:7, 7:12, 7:14, 10:1, 10:7, 10:8, 10:10 (2), 10:14, 10:15, липсва, λαμβάνω.

Поити, поидѫ, поидеши *св.* (1). Прен. Блудствам, прелъстявам с нещо нечестиво, греховно 1:13, πορνεύω.

Покаꙁнити, покаꙁнѭ, покаꙁнеши *св.* (1). Накажа, укоря, порицая 7:21, παιδεύω.

Покладъ, -а *м.* (3). Оставеното, вложеното на съхранение, даденото като залог за заем 4:2, 4:7, 4:10, παρακαταθήκη.

Поклонити сѧ, поклонѭ сѧ, поклониши сѧ *св.* (1). Поклоня се; изразя преклонение, коленичейки 1:20, προσκυνέω.

Покрꙑти, покрꙑѭ, покрꙑѥши *св.* (1). Покрия, закрия отвор 6:4, 6:5, καλύπτω.

Полъ, -оу *м.* (2). Мѫжьскъ полъ. Мъжки пол, който се отнася до мъжа 11:1, 11:2, *ἄρσην.

Полѥ, -ꙗ *ср.* (1). Поле, нива 8:18, ἀγρός.

Помагати, помагаѭ, помагаѥши *несв.* (1). Помагам, оказвам помощ 9:1, βοηθέω.

Поменѫти, поменоуѭ, поменоуѥши *св.* (1). Помена, почета 1:22, μνημονεύω.

Помиловати, помилоуѭ, помилоуѥши *несв.* (1). Проявя милост, състрадание 1:6, ἐλέυω.

Понести, понесѫ, понесеши *св.* (1). Понеса, изтърпя 10:5, ἀποινάω.

Поношениѥ, -ꙗ *ср.* (1). Безчестие, срам, позор 10:2, ὄνειδος.

Понѥже *съюз.* (3). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения за причина, понеже 7:10, 9:12, 9:20, ὅτι.

Попасти, попасѫ, попасеши *св.* (2). Паса добитък, изкарам на паша 5:22, 6:2, καταβόσκω.

Пораꙁити, поражѫ, пораꙁиши *св.* (2). Ударя, нараня 11:19, 11:22, πατάσσω.

Порокъ, -а *м.* (1). Дати порокъ. Нанасям физическо увреждане 11:20, μῶμον δίδωμι.

Послоужити, послоужѫ, послоужиши *св.* (1). Служа, почета, преклоня се пред 1:20, λατρεύω.

Послѣдьствовати, послѣдьствоуѭ, послѣдьствоуѥши *несв.* (2).

Прен. Следвам, вземам за пример нещо или някого, ставам последовател 12:16, 12:18, ἐπακολουθέω.

Послѣжде *нареч.* (1). Впоследствие, след определен момент, накрая 12:8, ἐσχάτως.

Посрѣдѣ *нареч.* (1). По средата, помежду две страни 4:16, ἀνὰ μέσον.

Поставити, поставлѭ, поставиши *св.* (1). Прен. **Поставити лице.** Изправя се пред някого като съдник, наложа наказание, накажа 12:20 ἐφίστημι.

Потрѣбити, потрѣблѭ, потрѣбиши *св.* (1). Изтребя, унищожа 10:2, ἐξολοθρεύω.

Походити, похождѫ, походиши *св.* (1). Задвижа се, пристъпя, проходя 11:10, περιπατέω.

Похотѣти, похощѫ, похоштеши *св.* (2). Пожелая, изпитам плътско желание 2:6, 7:7, ἐπιθυμέω, ἐνθυμέω.

Похоулити, похоулѭ, похоулиши *св.* (1). Охуля, обидя 2:10, καταράσσω.

Почоудити сѧ, почоуждѫ сѧ, почоудиши сѧ *св.* (1). Удивя се, учудя се 1:12, θαυμάζω.

Почьсти, почьштѫ, почьстиши *св.* (1). Почета, уважа, проявя респект 2:15, τιμέω.

Пощѧдѣти, пощѧждѫ, пощѧдиши *св.* (1). Пощадя, съжаля някого 8:9, φείδομαι.

Поѩти, поимѫ, поимеши *св.* **Поѩти женѫ.** Взема, приема за съпруга 7:13, λαμβάνω.

Правьда, -ꙑ *ж.* (2). Правда, справедливост 1:2, 1:12, δικαιοσύνη.

Праведьнъ, -ꙑи *прил.* (6). Праведен, съблюдаващ законите, законен 1:8, 1:10, 3:10, 3:12 (3), δίκαιος.

Праздьньство, -а *ср.* (1). Временно състояние на нетрудоспособност 11:11, ἀργία.

При *предл.* (1). За изразяване на обстоятелствени отношения, при, до 4:23, μετά.

Прибѣжище, -а *ср.* (1). Прибежище, убежище, подслон 12:3, φυγαδευτήριον.

Прибѣшти, прибѣгнѫ, прибегнеши *св.* (1). Прибягна, потърся убежище 11:16, φεύγω.

Привести, приведѫ, приведеши *св.* (2). Доведа, заведа при нещо или някого 4:19, 12:21, ἄρχω, липсва.

Прииити, приидѫ, приидеши *св.* (1). Ида, дойда, отида 4:6, πρόσειμι.

Приложити сѧ, приложѫ сѧ, приложиши сѧ *св.* (1). Прен. Взема страната на някого, присъдиня се към някого 1:5, προστίθημι.

Прилѣпити сѧ, прилѣпѫ сѧ, прилѣпиши сѧ *св.* (1). Прен. Привържа се към нещо или някого, стана следовник, последовател 12:17, προσκολλάω.

Пристѫпити, пристѫплѭ, пристѫпиши *св.* (2). Приближа се до някого или нещо, доближа 8:7; Прен. Осъществя полов контакт, съвъкупя се 8:7, προσίημι.

Пришьльць, -а *ср.* (4). Пришълец, приходящ; човек, който не е местен 2:2, 2:12, 3:2, 5:16, προσήλυτος.

Приѩти, приимѫ, приимеши *св.* (11). Приема, поема, взема 1:3, 1:11, 1:20, 1:21, 11:16, 12:1, 12:2, παραλαμβάνω, λαμβάνω; Приема, посрещна при себе си 4:11, 4:17, προσδέχομαι; Грѣхъ приѩти. 2:11, 10:21, ἁμαρτίαν λαμβάνω.

Пробости, прободѫ, прободеши *св.* (6). Пробода, убода, нараня с рога 6:10, 6:11, 6:15, 6:19, 6:20, 6:21, κερατίσσω, κερατόω.

Прогнѣвати сѧ, прогнѣваю сѧ, прогнѣваѥши сѧ *св.* (1). Разгневя се, изпитам гняв 3:8, ὀργιοῦμαι.

Проданиѥ, -ꙗ *ср.* (2). Продати (сѧ) проданиѥмь. Продам, извърша продажба 5:21, 7:9, πράσσω ἐν πράσει.

Продати, продамь, продаси *св.* (5). Продам, извърша продажба 5:7, 5:11, 5:13, 6:22, πράσσω. Продати проданиѥмь 7:10, πράσσω ἐν πράσει.

Продати сѧ, продамь сѧ, продаси сѧ *св.* (2). Продам себе си, поставя се в зависимо положение от някого 5:15, πράσσω. Продати сѧ проданиѥмь 5:20, πράσσω ἐν πράσει.

Простръти, простьрѭ, простьреши *св.* (1). Простръти рѫкѫ. Простра, протегна ръка 8:8, ἐκτείνω τὴν χεῖρα.

Противѫ *нареч.* (2). Срещу, насреща 11:20, ἀντί. Противѫ себѣ. Прен. Един срещу друг 10:15, αὐτός ἐπ᾽ αὐτοῦ.

Прочь, -ии, *прил.* (1). Друг, оставащият 10:19, λοιπός.

Прьсть, -и *ж.* (1). Пръст, земя 3:12, липсва.

Прѣдати, прѣдамь, прѣдаси *св.* (2). Прѣдати въ рѫцѣхъ. Предам в ръцете на някого, в негова власт 7:5, 11:14, παραδίδωμι εἰς τὰς χεῖρας.

Прѣдъ *предл.* (11). За изразяване на обстоятелствени отношения, пред 4:6, 4:9, 7:16 (2), 7:20, 8:3, 8:15, 12:5, 12:11 (2), 12:12, ἐνώπιον, πρός, ἐπί.

Прѣжде *нареч.* (3). Прѣжде вчерашьнꙗго и третиꙗго дьне. Старозаветна формула: от по-преди, отпреди определено събитие 6:13, 7:1, πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας; Прѣжде вьсѣхъ. Преди всичко 12:7, ἐν πρῶτοις.

Прѣꙁрѣниѥ, -ꙗ *ср.* (1). Недоглеждане, съдебна грешка, невнимание 11:21, παρόρασις.

Прѣкословиѥ, -ꙗ *ср.* (2). Съдебно прение, възражение, иск 4:9, 12:11, ἀντιλογία.

Прѣльстити, прѣльщѫ, прѣльстиши *св.* (1). Прелъстя, опозоря 8:10, ἀπατάω.

Прѣлюбодѣи, -ꙗ *м.* (2). Прелюбодеец 9:1, 9:4, ὁ μοιχεύων.

Прѣлюбодѣица, -ѧ *ж.* (1). Прелюбодейка 9:4, ἡ μοιχευομένη.

Прѣлюбъı, прѣлюбъве *ж.* (3). Прѣлюбъı сътворити. Прелюбодействам, извършвам прелюбодейство 2:4, 9:2, 9:3, μοιχεύω.

Прѣстѫпити, прѣстѫплѭ, прѣстѫпиши *св.* (1). Прен. Осъществя полов контакт, съвкупя се 9:14, προσίημι.

Поустити, поуштѫ, поустиши *св.* (1). Прен. Напусна, изоставя съпруга, изпратя я обратно в дома на баща ѝ 8:1, ἐξαποστέλλω.

Пьшеница, -ѧ *ж.* (1). Пшеница, зърнена култура 7:22, липсва.

Пѧсть, -и *ж.* (1). Юмрук, пестница 11:9, πυγμή.

Пѧть, -и *числ. бр.* (1). Пет 5:3, πέντε.

Раба, -ъı *ж.* (2). Робиня 2:2, 2:7, ἡ παιδίσκη.

Рабии *прил.* (2). Робски, който принадлежи на или се отнася до роба, зависимия 5:16, 5:21, τοῦ οἰκέτου.

Работа, -ꙑ *ж.* (3). Робство 1:16 δουλεία; Работа, човешка дейност 5:16, липсва. Оудрьжати въ работѫ. Държа в робство, подчинение, зависимост 5:14, ἀγοράζω.

Работати, работаѭ, работаѥши *несв.* (2). Работя, трудя се 5:16, 5:18, δουλεύω.

Рабъ, -а *м.* (5). Роб 2:1, 2:7, 6:19, 11:4 (2), ὁ παῖς.

Рабꙑнꙗ, -и *ж.* (2). Робиня 6:20, 11:5, ἡ παιδίσκη.

Развратити, развращѫ, развратиши *св.* (1). Прен. Изопача, отклоня се от истината 1:8, διαστρέφω.

Развѣ *нареч.* (1). Освен, единствено 1:17, πλήν.

Раздѣлити, раздѣлѭ, раздѣлиши *св.* (2). Разделя, поделя 6:23 (2), διαιρέω.

Разгънати, разгнѫ, разгнеши *св.* (1). Разгъна, разтворя 7:20, ἀναπτύσσω.

Растлѣти, растлѣѭ, растлѣѥши *несв.* (1). Прелъстявам, обезчестявам 8:10, φθείρω.

Ревновати, ревноуѭ, ревноуѥши *несв.* (1). Ревнувам, изпитвам ревност 10:15, липсва.

Решти, рекѫ, речеши *св.* (4). Река, изрека, изговоря, кажа 2:10, 3:13, 4:7, 7:16, λέγω.

Риза, -ꙑ *ж.* (4). Риза, облекло 3:22, 4:1, 4:8, 7:20, ἱμάτιον.

Рогъ, -а *м.* (2). Рог на животно 6:10, 6:11, κέρας.

Родитель, -ꙗ *м.* (3). Родител 2:16, 2:17, 2:18, γονεύς.

Родъ, -а *м.* (2). Род, хора с едно и също потекло 10:2, γένος. Отъ рода 3:19, τῷ οἰκείῳ.

Рождениѥ, -ꙗ *ср.* (1). Родно място, отечество 5:20, γενεά.

Рѫка, -ꙑ *ж.* (9). Ръка 5:8, 8:8, 8:9, 11:5, 12:6, 12:7, χείρ. Простръти рѫкѫ. Простра, протегна ръка 8:8, ἐκτείνω τὴν χεῖρα. Прѣдати въ рѫцѣхъ. Предам в ръцете на някого, в негова власт 7:5, 11:14, παραδίδωμι εἰς τὰς χεῖρας.

Самъ, сама, само *местоим. прил.* (7). Сам, единствен 4:6, 4:16, μόνος, липсва; За уточняване и подсилване на прилежащо лично местоимение 5:6, 8:18, 10:23, 12:8, 12:14, αὐτός.

Свободьнъ, -ъıи *прил.* (2). Свободен, който не е роб 5:14, 7:9, ἐλεύθερος.

Свобожденије, -ıа *ср.* (1). Освобождаване, получаване на свобода 5:9, ἐλευθερία.

Свои, своıа, своıе *местоим. възвр. притеж.* (54). Свой, който е свойствен на обекта или субекта 1:12, 1:13, 1:14, 1:21, 1:23, 2:11, 2:18, 2:20 (2), 2:21 (2), 4:11, 5:13, 5:20, 5:23, 6:3, 6:17, 7:5, 7:11, 8:1, 8:5, 8:8, 8:18, 8:22, 9:3, 9:12, 9:15, 9:16, 9:17, 9:18, 9:19, 9:20 (2), 9:21, 9:23, 10:1 (2), 10:4, 10:5, 10:6, 10:7, 10:8, 10:9, 10:10, 10:12, 10:20 (3), 10:23, 11:4, 11:5, 11:7, 11:9, 12:13, αὐτοῦ, αὐτῆς, ἑαυτοῦ, σοῦ.

Своиство, -а *ср.* (1). Родство, роднинство 10:4, οἰκειότης.

Себѣ *възвр. лич. местоим.* (4). Себе си 1:8, 7:7, 8:11 σεαυτῷ, ἑαυτῷ. **Противѫ себѣ.** Прен. Един срещу друг 10:15, αὐτὸς ἐπ' αὐτοῦ 10:15.

Седмь, -и *числ. ред.* (1). Седмият по ред 1:23, липсва.

Село, -а *ср.*(1). Село, населено място, нива 2:7, ἀγρός.

Сестра, -ъı *ж.* (5). Сестра 9:23, 10:1, 10:4, 10:14, 10:15, ἀδελφή.

Сестрѣница, -ѧ *ж.* (1). Сестра 10:14, ἀδελφή.

Сильнъ, -ъıи *прил.* (1). Субст. Силният на деня, високопоставен 1:12, δυνατός.

Сирота, -ъı *ж.* (3). Сирак 3:6 (2), 3:9, ὀρφανός.

Скотина, -ъı *ж.* (8). **Въсѣка скотина.** Селскостопански животни, скот 4:12, 4:14, 4:20, 4:22, 9:15, 10:22, 11:1, 11:19, πᾶν κτῆνος.

Скотъ, -а *м.* (8). **Вьсь, въсѣкъ скотъ.** Селскостопански животни, скот 2:8, 4:16, 4:17, 5:23, 9:13, 9:14, 10:21, 11:17, πᾶν κτῆνος.

Скръıжалъ, -а *м.* (1). **Каменьнии скрижали.** Скрижалите с Десетте Божи заповеди 1:15, λίθιναι πλάκες.

Слово, -а *ср.* (6). Дума, слово 8:2, λόγος. **Десѧть словь.** Декалогът, Десетте Божи заповеди 1:14, Δέκαλογος. **Възлагати, възложити словеса.** Отправям обвинения, говоря по адрес на някого 7:13, 7:18, ἐπιτίθημι. **Изнести слово.** Изговоря клевети, обиди по адрес на някого 7:23, ἐξηγέω.**Съвести слово.** Отправя обвинения, кажа лоши думи за някого 7:13, κατάγω.

Слоухъ, -а *м.* (2). Слух, мълва 1:3; Слух, сетиво 3:7, ἀκοή.
Слъньце, -а *ср.* (3). Слънце 3:3, 3:23, 3:5, ἥλιος.
Снаха, -ы *ж.* (2). Снаха, съпруга на сина 10:5, 10:6, νύμφη.
Спати, сплѭ, спиши *несв.* (9). Прен. Влизам в плътски отношения, спя с някого 8:11, 8:15, 8:20 (2), 9:19, 10:6, 10:19, 10:22, 11:2, κοιμάω.
Срамота, -ы *ж.* (13). Голотия, срамотия, срамни части 4:1, ἀσχημοσύνη. Открыти срамотѫ. 9:17 (3), 9:20, 9:22, 10:1, 10:2, 10:9, 10:13, 10:16, 10:17, 10:20, ἀποκαλύπτω ἀσχημοσύνην.
Сребро, -а *ср.* (8). Сребро, пари 3:20, 4:3, 6:6, 6:20, 6:23, 7:10, 8:13, 11:7, ἀργύριον.
Ставило, -а *ср.* (2). Тежина, теглилка, везна 3:10, 3:11, σταθμός.
Старьць, -а *м.* (5). Старец, възрастен човек 2:14, 7:16 (2), πρεσβύτερος, γέρων; Старьци града. Старейшини 7:20 (2), γερουσία τῆς πόλεως.
Старъ, -ыи *прил.* (1). Стар, възрастен, живял дълго, πρεσβύτερος.
Стати, станѫ, станеши *св.* (3). Стана, изправя се срещу, застана 12:9 (2), 12:10, καθίστημι.
Стрыіна, -ы *ж.* Леля, стринка 10:17, θεία.
Соугоубо *нареч.* (1). Двойно 4:5, διπλοῦς.
Соугоубь *нареч.* (1). Двойно 5:9, δίπλᾶ.
Соуѥтьнъ, -ыи *прил.* (1). Суетен, напразен 1:3, μάταιος.
Съ *предл.* (35). За изразяване на обстоятелствени отношения, със 1:4, 1:5, 1:6 (2), 4:23, 5:19, 6:16, 7:8, 7:12, 8:7, 8:11, 8:15, 8:20 (2), 9:3, 9:8, 9:13, 9:14, 9:15, 9:18, 9:19, 9:21 (2), 9:23, 10:3, 10:5, 10:6, 10:12, 10:16, 10:17, 10:21, 10:22, 11:1, 11:2, 12:17, μετά, ἀπό, ἐκ, ἐπί.
Съвести, съведѫ, съведеши *св.* (1). Съвести слово. Отправя обвинения, кажа лоши думи за някого 7:13, κατάγω.
Съвѣдѣтель, -ꙗ *м.* (10). Свидетел; човек, даващ показания в съдебен процес 1:4, 11:22, 11:23, 12:4, 12:5, 12:6, 12:9, 12:10, 12:12, μάρτυς. Лъжьныи свѣдѣтель. Лъжесвидетел 12:4, ψευδομάρτυς.

Съвѣдѣтельство, **-а** *ср.* (2). Свидетелство, показание 11:21, μαρτυρία. **Лъжьно свѣдѣтельство.** Лъжесвидетелство 2:6, μαρτυρία ψευδή.

Съвѣдѣтельствовати, съвѣдѣтельствоу̑, съвѣдѣтелствоуѥши *несв.* (4). Свидетелствам, ставам свидетел на нещо 11:23, 12:6, 12:13, μαρτυρέω. **Лъже съвѣдѣтельствовати.** Лъжесвидетелствам 2:5, ψευδομαρτυρέω.

Съгрѣшити, съгрѣшѫ, съгрѣшиши *св.* (6). Съгреша, извърша грях 9:18, 9:23, 10:3,10:5, 10:12, 10:17, липсва.

Съжешти, съжегѫ, съжежеши *св.* (2). **Огнѥмь, на огни съжешти.** Изгоря с огън 9:12, 10:11, ἐν πυρί, ἐπὶ πυρὸς κατακαίω.

Съконьчаниѥ, **-ꙗ** *ср.* (1). Свършек, завършване на нещо, край 5:17, липсва.

Съконьчати, съконьчаѭ, съконьчаѥши *св.* (3). **Да съкончаѥтъ (сѧ).** Формула за въвеждане на смъртно наказание 2:13, 2:21, 11:18, τελέω.

Съкроушити сѧ, съкроушѫ сѧ, съкроушиши сѧ *св.* (3). Повредя се, увредя се 4:14, 4:21, 4:22, συντρίβω.

Съмрьть, **-и** *ж.* (9). **Съмрьтиѭ да оумретъ.** Наказателна формула за смъртно наказание. 2:11, 2:20, 5:11, 9:4, 9:20, 10:6, 10:21, 10:22, 10:23, θανάτῳ θανατούσθω. **Съмрьтиѧ да съкончаѥтъ сѧ** 11:18, τελέω.

Съмрьтьнъ, **-ꙑи** *прил.* (1). **Грѣхъ съмрьтьнъ.** Смъртен грях; тежко провинение, наказуемо със смърт 8:22, ἁμάρτημα θανάτου.

Съмѣрити сѧ, съмѣрѭ сѧ, съмѣриши сѧ *св.* (3). Смиря се, подчиня се на нечия воля 5:15, 7:10, 8:17, ταπεινόομαι.

Съродьникъ, **-а** *м.* (1). Сродник, роднина 10:18, συγγενής.

Съродьница, **-ѧ** *ж.* (1). Сродница, роднина 10:20, συγγενής

Съродьство, **-а** *ср.* (2). Сродство, роднинство 10:19, 10:20, συγγένεια.

Съставити, съставлѭ, съставиши *св.* (1). **Съставити на кръвь.** Вдигам ръка против ближния си, въставам срещу ближния си 1:13, ἐποσυνίστημι ἐφ’ αἵματι.

Съсѫдъ, -а *м.* (1). Съд, съсъд, предмет 4:4, σκεύη.

Сътворити, сътворѭ, сътвориши *св.* (17). Направя, извърша 1:11, 1:18, 1:23, 2:1, 2:5, 3:10, 6:19, 8:4, 8:21, 10:7, 11:20, 11:21, ποιέω. Блѫдъ сътворити. Блудствам, извършвам плътски грях 8:5, 9:21, πορνεύω. Нѹждѫ сътворити. Употребя сила, насиля 8:20, βιάζω; Прѣлюбꙑ сътворити. Прелюбодействам, извършвам прелюбодейство 9:2, 9:3, μοιχεύω.

Съто, -а *числ. бр.* Сто 7:22, ἑκατόν.

Сꙑнъ, сꙑнѹ *м.* (8). Син, потомък от мъжки пол 2:1, 2:9, 2:17, 3:13, 3:14, 5:10, 6:18, 9:22, υἱός.

Сь, си, се *местоим. показ.* (8). Този, тази, това 5:9, 6:19, 7:13, 7:17 (2), 7:19, 8:23, 12: 12 αὐτός, τοιοῦτος.

Сѣдъ, -ꙑи *прил.* (2). Беловлас, с побеляла, посивяла коса 2:14 (2), πολιός.

Сѣсти, сѣдѫ, сѣдеши *св.* (1). Сѣсти съ неправеднꙑми. Извършвам заедно с някого непристойни дела 1:3, συγκαταθέω.

Сѫбота, -ꙑ *ж.* Събота 1:23, σάββατα.

Сѫботьнъ, -ꙑи *прил.* (1). Съботен, който се отнася до съботата, съботният 1:22, τῶν σαββάτων.

Сѫдии, -ꙗ *м.* (2). Съдия 12:12 (2), κριτής.

Сѫдити, сѫждѫ, сѫдиши *несв.* (2). Съдя, осъждам 1:7, 1:12, липсва, κρίνω.

Сѫдъ, -а *м.* (7). Съд, съдилище 1:1, 1:6 (2), 1:7, 1:11, 3:11, 4:10, κρίσις.

Тако *нареч.* (3). Така, по този начин 4:11, 4:17, 8:23, οὕτως.

Такожде *нареч.* (1). По същия начин, също така 11:21, ὡσαύτως.

Тамо *нареч.* (1). Там, на това място 11:15, ἐκεῖ.

Тать, -и *м.* (4). Крадец 5:2, 5:4, 5:6, 5:13, κλέπτης.

Татьба, -ꙑ *ж.* (1). Кражба, откраднатото 5:8, κλέμμα.

Твои, твоꙗ, твоѥ *местоим. притеж.* (33). За изразяване на принадлежност твой, твоя, твое във второ лице 1:14, 1:15, 1:23, 2:1 (2), 2:2 (4), 2:3 (2), 2:7, 2:8, 2:15, 2:16, 3:1, 3:2 (2), 3:21, 3:23, 5:15, 5:21, 7:5, 7:19, 8:10, 9:22 (2), 10:4 (2), 10:13, 10:14, 10:18 (2), αὐτός, σός, σοῦ.

Творити, творѭ, твориши *несв.* (7). Правя, върша, извършвам някаква постъпка 6:7, 11:2, 11:3, ποιέω; Творити блѫдъ. Блудствам, извършвам плътски грях 9:10; 9:13, πορνεύω. Творити блѫдъ съ скотомь 10:21, κτηνοβατία; Творити блѫдъ сь мѫжьскомь поломь 11:1, ἀσελγέω.

Тельць, -а *м.* (1). Теле, юнец 4:8, μόσχος.

Тетъка, -ъı *ж.* (1). Тетка, леля 10:3, θεία.

Тогда *нареч.* (1). Тогава, по това време, в онзи момент 5:18, липсва.

Тоземльць, -а *м.* (1). Местен, автохтонен жител 2:13, αὐτόχθων.

Третии *числ. ред.* (2). Прѣжде вьчерашьнѥго и третиꙗго дьне. Старозаветна формула: от по-преди, отпреди определено събитие 6:13, 7:1, πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας.

Тридесѧть, -и *числ. бр.* (1). Тридесет 6:20, τριάκοντα.

Трьниѥ, -ꙗ *ср. събир.* (1). Тръни, храсти 6:8, ἄκανθαι.

Трьѥ, три *числ. бр.* (2). Три 12:5, 12:9, τρεῖς.

Трѣбовати, трѣбоуѭ, трѣбоуѥши *несв.* (1). Нуждая се, искам помощ от някого 3:2, ἐνδέομαι.

Тоу *част.* (1). За усилване на местоимения и наречия, така, по този начин 4:17, липсва.

Тъ, та, то *местоим. показ.* (34). За посочване на обекти и лица, този, тази, това 2:16, 2:22, 3:3, 3:4, 3:5, 4:1 (2), 4:4, 4:12, 4:16, 5:5, 5:6, 5:11, 5:14 (2), 5:17, 6:3, 6:12, 7:21 (2), 7:22, 8:2,8:17, 9:8, 9:15, 10:3, 11:20, 12:20, οὗτος, αὐτός, τοιοῦτος. Във функция на лично местоимение в 3 л. 5:18, 9:12, 10:2, 10:11, 10:12, 10:16, αὐτός, αὐτή.

Тъщета, -ъı *ж.* (1). Тъщетою да оцѣтитъ. Старозаветна формула за материална компенсация при нанесена щета 9:7, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται.

Тъı *местоим. лич. 2л. ед.ч.* (16). Ти, второто лице в комуникацията. Тъı 2:1; тебе 2:3, 3:1, 3:21, 5:15, 5:17, 5:18; тебѣ 1:16, 2:3, 9:18; ти 3:5, 5:15, 5:16, 7:8; те 1:15, 3:4, σύ.

Оу *предл.* (12). За изразяване на обстоятелствени отношения,

при, у, в 2:2, 3:1, 3:14, 3:15, 3:16, 3:23, 5:6, 5:15, 5:17, 5:18, 6:3, 12:21, παρά, ἐπί, ἐκ, πρός.

Оубивати, оубиваѭ, оубиваѥши *несв.* (1). Убивам, унищожавам 11:3, φονεύω.

Оубииство, -а *ср.*(3). Убийство, отнемане на човешки живот 5:5, 11:12, 11:17, φόνος.

Оубити, оубиѭ, оубиѥши *св.* (15). Убия, унищожа 1:8, 2:4, 3:8, 8:8, 8:20, 8:23, 9:15, 11:15 (2), 11:16, 11:18, 11:22,11:23, 12:1, 12:2, ἀποκτείνω, φονεύω.

Оубо *част.* (2). За усилване **аще оубо, оубо ꙗко** 4:10, 8:16, ἐὰν οὖν, ὅτι.

Оубогъ, -ъии *прил.* (6). Беден, убог, сиромах 1:6, 1:7, 1:11, 3:1, 3:4, 3:21, πένης.

Оубоити сѧ, оубоѭ сѧ, оубоиши сѧ *св.* (2). Изплаша се, изпитам страх 2:15, 5:21, φοβέομαι.

Оубѣжити, оубѣжѫ, оубѣжиши *св.* (1). Побягна, забягна някъде 11:14, φεύγω.

Оударити, оударѭ, оудариши *св.* (6). Ударя, нараня 9:5, 11:4, 11:7, 11:8, 11:11, 11:13, πατάσσω.

Оудрьжати, оудрьжѫ, оудрьжиши *св.* (1). **Оудрьжати въ работѫ.** Държа в робство, подчинение, зависимост 5:14, ἀγοράζω.

Оужешти, оужегѫ, оужежеши *св.*(1). Изгоря, изпепеля 6:9, ἐκκάω.

Оузьрѣти, оузьрѭ, оузьриши *св.* (1). Съзра, видя 7:6, ὁράω.

Оуклонити сѧ, оуклонѭ сѧ, оуклониши сѧ *св.* (1). Прен. Отклоня се от правия път, изпадна в грях 1:5, ἐκκλίνομαι.

Оукрасти, оукрадѫ, оукрадеши *св.* (9). Крада, присвоявам чужда собственост 2:5, 4:4, 4:18, 5:2, 5:7, 5:9, 5:10, κλέπτω; *Прич. сег. деят. Като същ.* **Оукрадъии.** Крадецът, открадналият 4:5, 4:6, κλέψας.

Оумрьтвити, оумрьщвлѭ, оумрьтвиши *св.* (2). Убия, умъртвя 12:7, 12:22, θανατόω.

Оумрѣти, оумьрѫ, оумьриши *св.* (37). Умра, загина, почина 2:17, 2:18 (2), 3:14, 4:14, 4:21, 4:22, 5:5, 5:6, 5:13, 6:7, 6:11, 6:16,

6:22, 6:23, 7:4, 8:4, 8:16, 10:9, 11:3, 11:5, 11:9, 11:13, 12:1, 12:5 (2), 12:6, ἀποθνήσκω; **Съмрьтиѭ да оумретъ.** Наказателна формула за смъртно наказание. 2:11, 2:20, 5:12, 9:4, 9:20, 10:6, 10:21, 10:22, 10:23, 11:18, θανάτῳ θανατούσθω.

Оураꙁити, оураꙁѫ, оураꙁиши *св.* (1). Нараня, нанеса увреждане, ударя 9:6, πατάσσω.

Оуранѥнъ, -ꙑи *прич.-прил.* (1). Ранен, наранен, увреден 5:4, πληγέις.

Оуслꙑшати, оуслꙑшѫ, оуслꙑшиши *св.* (2). Чуя, възприема със слуха 4:2, εἰσακούω; **Слоухомь оуслꙑшати** 3:8, ἀκοῇ ἀκούω.

Оуснѫти, оуснѫ, оуснєши *св.* (2). Прен. Остана през нощта 2:23; Заспя, преспя 4:1. κοιμάω.

Оуста, оустъ *ср. мн.* (1). Уста, анатомичен орган 12:8, στόμα.

Оусѣшти, оусѣкѫ, оусѣчеши *св.* (1). Отсека, отрежа 8:9, ἀποκόπτω.

Оухватити, оухващѫ, оухватиши *св.* (1). Хвана с ръка, стисна, уловя 8:6, δράσσομαι.

Хотѣти, хоштѫ, хоштеши *несв.* (5). Искам, желая 8:8, 9:14 липсва. В конструкции на причастието **хотѧ** с инфинитив с 11:13, 11:15, 12:5, липсва, ἑκών.

Хранити, хранѫ, храниши *несв.* (2). Пазя, съхранявам 4:4, 4:14, φυλάσσω.

Хоула, -ꙑ *ж.* (1). Хула, обида 2:9, βλασφημία.

Шесть, -и *числ.* (1). Шест 1:22, ἕξ.

Цѣна, -ꙑ *ж.* (2). Плата, заплащане 5:1, μισθός; **Цѣна иꙁбавлѥниꙗ.** Откуп, парична равностойност на нещо 6:16, λύτρα.

Чародѣи, -ꙗ *м.* (3). Магьосник, занимаващ се с магически практики, чародеец 12:14, 12:19, 12:22, φάρμακος.

Чародѣица, -ѧ *м.* (1). Магьосник, занимаващ се с магически практики, чародеец 12:17, φάρμακος.

Четврѣногъ, -ꙑи *прил.* (1). *Като същ.* Четвероного, животно 10:23, τετράπους.

Четꙑре *числ.* (1). Четири 5:3, τέσσαρες.

Ѱисло, -а *ср.* (2). Ѱисла. Название на книга Числа от Стария завет, четвъртата книга на Петокнижието 3:13, 11:22, Ἀριθμοί.

Ѱловѣкъ, -а *м.* (28). Човек, човешко същество 3:14, 4:4, 5:9, 5:12, 6:10, 7:21, 8:6, 8:7, 8:15, 8:17, 8:19, 8:20, 8:22, 9:11, 11:10, 11:18, 12:10, 12:11, ἄνθρωπος; Ѱловѣкъ ѱловѣкъ. Един от людете, някой човек, който, който и да е; всеки – старозаветна формула 2:10 (2), 2:19 (2), 9:2 (2), 9:16 (2), 11:17 (2), ἄνθρωπος ἄνθρωπος.

Ѱрѣво, -а *ср.* (1). Утроба, корем 9:6, γαστήρ.

Ѱьсти, ѱьтѫ, ѱьтиши *св.* (1). Почета, окажа чест, уважа 2:3, τιμάω.

Ѱьсть, -и *ж.* (1). Чест, почит, уважение 2:14, τιμή.

Ѱьто, ѱесого *местоим. въпр.* (3). За задаване на въпрос към нелица, какво, що 4:1, τί. Ни въ ѱьто. Нещо, с функция на неопределително местоимение 11:3, *παρὰ μέλος. Ѱьто любо. Каквото и да е, ὅ τι, 4:9.

Ѱѧдо, -а *ср.* (5). Чедо, дете 2:16 (2), 2:17, 3:9, 5:19, τέκνος.

Щоуждь, -ии *прил.* (1). Чужд, който не е свой 6:1, ἕτερος.

Юньць, -а *м.* (22). Юнец, млад бик 4:13, 5:2, 5:3 (2), 5:8, 5:21, 6:5, 6:9, 6:10, 6:11, 6:12, 6:15, 6:20, 6:21 (3), 6:22, 6:23, 7:1, 7:3 (3), μόσχος, ταῦρος.

Ꙗ *местоим. анафор. ж.р.* (50). Замества личното местоимение в косвен падеж, нея, я: ѥѩ 6:4, 6:5, 7:9, 7:10; ѥи 7:7, 8:20, 9:1, 12:1; ѭ 7:7, 7:9, 7:10, 7:12, 7:18, 8:3, 8:11, 8:15, 8:23, 12:20; нѭ 6:6, 7:11, 7:13 (2), 7:18; нѥѭ 4:23, 7:8, 7:12, 8:1, 8:11, 8:15, 8:20 (2), 10:16; нѥи 3:3, 4:23, 7:8, 7:14. С функция на притежателно местоимение: ѥѩ 4:23, 7:14, 7:15, 8:3, 8:9 (2), 8:12 (2), 9:7, 10:2, 10:11, 10:15, 10:16, 12:21.

Ꙗко *съюз* (10). Въвежда подчинени изречения 3:3, 4:6, 5:10, 5:16, 7:1, 7:22, 8:4, 8:17 (2), 8:23, 10:7, ὅτι, εἰ.

Ꙗкоже *нареч.* и *съюз* (7). *Като наречие*: за сравнение, като, както, както ако 8:22, 9:8, 11:20, ὡς, ἐάν; *Като съюз*: въвежда подчинени обстоятелствени изречения, за да, по начин че, понеже 1:5, 7:12, 12:3, 12:19, ὥστε, липсва.

Ꙗма, -ъı *ж.* (3). Яма, ров 6:4 (2), 6:6, λάκκος.

Ꙗрость, -и *ж.* (1). Прогнѣвати сѧ ꙗростиѭ. Прогневя се, разгневя се 3:8, ὀργίζω.

Ѥ *местоим. анафор. ср.р.* (28). Замества личното местоимение в косвен падеж, него, го: ѥго 1:22, 6:15, 7:3; ѥ 5:3; нь 2:1; нимь 6:16, 9:14; нѥмь 6:14, 7:3; имъ 1:20 (2). С притежателна функция ѥго 1:21, 2:7 (4), 2:8, 3:15, 3:17, 3:18, 6:6, 6:12 (2), 6:14, 6:16, 6:21, 6:23, 7:3, 11:11.

Ѥгда *съюз* (2). Въвежда обстоятелствени изречения, когато, докато 5:17, 7:8, ἕως.

Ѥгупьтьскъ, -ъи *прил.* (1). Египетски, който се отнася или принадлежи на Египет 1:16, τῆς Αἰγύπτου.

Ѥдинъ *числ.* и *местоим.* (8). Един на брой 11:6, 11:23, 12:6, μίαν. Единият от двама или повече хора, някой 8:7, 8:20, 11:8, εἷς, липсва. *Като прил.* Единствен 4:1, μόνος. Ѥдинъи отьць. Един и същ, самият той 10:13, ὁμοπάτηρ.

Ѥлико *нареч.-съюз.* (3). Въвежда подчинени обстоятелствени изречения за количество и степен, колкото 6:1, 6:18, 8:13, ὅσα, ὅσον.

Ѥликъ *местоим.-съюз.* (4). Въвежда подчинени определителни изречения, който, какъвто 1:18, 1:19 (2), 2:8, ὅσα.

Ѥщє *съюз* (1). Вместо правилната форма ащє, ако 10:16, ἐάν.

Ѧзъікъ, -а *м.* (1). Племе, народ 1:13, ἔθνος.

Ѩти, имѫ, имєши *св.* (3). Хвана, уловя с ръка нещо или някого 5:12, 7:21, 8:8, ἔχω.

Трета глава
Ексцерпти от Стария завет в юридически сборници и паметници

Следващата не по-малко важна форма на битуване на старозаветния правен норматив са отделните ексцерпти от Петокнижието, които се откриват в състава на други самостоятелни юридически паметници. Тяхното проучване налага използването на друг тип методология и поставянето на друг тип изследователски задачи. За разлика от самостоятелните юридически колекции по материал от Стария завет, в повечето случаи при вмъкването на отделни ексцерпти се подчертава важността на някакъв казус, който има пряко отношение към общия текст, в който той попада. При такива вставки най-напред следва да се установи за текстов блок ли става въпрос, или за отделни ексцерпти; откъде са заимствани те; в какви взаимоотношения влизат с библейските и юридическите преводи. Един възможен отговор може да се даде именно въз основа на текстологично-езикови критерии за изследване. Още по-сериозни са подобни идентификационни проблеми, когато става въпрос за славянски компилации, а не просто за преводни от гръцки паметници. Ще илюстрирам това със следващите наблюдения.

Влияние на Стария завет върху Закона за съдене на хората, Еклогата и Земеделския закон

Законът за съдене на хората

Първият славянски паметник със светска законова регламентация е Ζаконъ соудьнъıи людьмъ, или Закон за съдене на хората (нататък ЗСЛ) (Законъ судный людьмъ 1961; Максимович 2004; Илиевска 2004). В последните години двете цитирани монографии – на К. Максимович и Кр. Илиевска, допринесоха да се наложи едно мнение, изказвано отдавна в науката, но сега потвърдено от две едновременни, но независими и много различни едно от друго изследвания. Това е изводът, че паметникът е преводаческо дело на св. Методий и представлява своеобразна компилация основно върху 17-и титул на византийската Еклога, третиращ престъпленията. Независимо от споровете къде и кога точно е преведен, много вероятно е той да е използван като светски, гражданскоправен апендикс към църковното законодателство, пригоден за локалната моравска среда, още повече че от общо 32 глави (този брой варира от 30 до 32 според типа членение, който се практикува) в Кратката редакция, единодушно смятана за най-архаична и най-близка до преводния архетип от IX в., само 10 могат да се сведат до оригиналните текстове на Еклогата, а останалите представляват някакъв тип текстова преработка на компилатора със съществени допълнения. За две статии оригиналът не е открит. Забележително е, че именно една от тях се позовава на *Божия закон* и развива темата за необходимостта от надеждни свидетелски показания. В нея два пъти се използва изразът ıакоже и ζаконъ божии велитъ, божии ζаконъ тако велитъ (Vašica: 1971: 178–179; Biliarsky 2014: 217). Тя не е номерирана в основните и най-важни преписи на ЗСЛ в Устюжката и Йоасафската

кормчая. При критическото издание на текста обикновено учените, следвайки нейното разположение в самия ЗСЛ, я номерират като втора в текстовата последователност. Ето защо и тук условно ще я наричам втора глава. Тази глава е центърът на научната дискусия за старозаветното влияние или за липсата на такова, която занимава редица учени. Най-ясно обаче противоположните позиции проличават във възгледите на двама автори – М. Андреев, защитаващ българския произход на ЗСЛ, и Й. Вашица, привърженик на тезата за моравски произход на ЗСЛ. В две основополагащи статии върху ЗСЛ двамата изтъкнати, всеки в своята област, специалисти дават пример за добросъвестна и коректна научна дискусия, която предизвиква размисъл и днес (Vašica 1961; Андреев 1963). Въпреки че крайният резултат по отношение на локализацията на ЗСЛ е коренно различен, и двамата автори използват втора глава като съществен аргумент в своите тези, затова нека най-напред представя самия текст на главата и техните разсъждения в резюме.

Пълният текст на въпросната втора глава според преписа в Устюжката кормчая от XIII–XIV в. е без регистрирани разночетения на това място и във втория сравнителен препис от Йоасафската кормчая от XVI в. – двата преписа, върху които се опира изданието на Й. Вашица:

Втора глава от Кратката редакция на ЗСЛ: Въ всакоу пьрю и клеветоу и шьпты достоить кназю и соудии не послоушати бесъ свѣдитель многъ, нъ глаголати къ соупьрникомъ и клеветьникомъ и шьпотникомъ: аще не притъкнете послоусѣхъ, ꙗкоже и законъ божии велитъ, приꙗти тоуже казнь чаите, юже на дроуга глаголаете. божии законъ тако велитъ, да иже сего не хранить (в Йоасафския препис схранить), проклать да боудеть.

Чешкият изследовател остава сред най-убедените привърженици на мнението, че в ЗСЛ е намесено старозаветното право, заимствано пряко от Lex Dei. Според Й. Вашица, въпреки че не е известно латинският източник да е превеждан някога на славянски, той е повлиял ЗСЛ по следните три различни начи-

на: в разположението на материала; във влиянието на Декалога, който пък от своя страна е образцовият модел за структурирането на Lex Dei; в употребата на самия израз *Божи закон, закон Божи*, който най-лесно се извежда като директна калка от названието на римската компилация Lex Dei. В заключение авторът изтъква: „Slovanský překlad titulu sbírky Lex Dei přešel v podobě „božij zakon" do právního usu na Moravě v 9. stol." (Vašica 1961: 15).

За М. Андреев втора глава не може да се приеме за автентичен текст; редът на главите в ЗСЛ по никакъв начин не може да се изведе от този в Lex Dei нито в права, нито в обратна посока, както предлага да се процедира Й. Вашица; в заключение Андреев прави следното заключение: „изобщо опитът на Вашица да обясни ст. 1 и ст. 2 от ЗСЛ чрез позоваване на Декалога и Библията трябва да се признае за безуспешен" (Андреев 1963: 131).

С какво мога да се съглася и с какво не от двете тези, всяка от които впрочем е аргументирана и чрез нагледни схеми с разпис на съдържанието на ЗСЛ и Lex Dei?

Конкретните коментари на Й. Вашица към двете употреби на *Божи закон* във втора глава са следните. На първо място, авторът анализира позоваването на *Божия закон* в първата употреба, като прави паралел с началото на Анонимната хомилия от Клоцовия сборник, където в доста свободна перифраза на ексцерпт от Изх. 23:1 се употребява изразът слоухъ приѩти, тъждествен по значение на употребения в ЗСЛ послоушати (т.е. приемане на свидетелство на свидетел, послоухъ). Ще припомня, че тази хомилия е един от най-енигматичните старобългарски текстове, за който досега не е открит гръцки първоизточник. Макар и оспорвана, тезата за Методиево авторство на това произведение се налага като общоприета (Смядовски 1985: 80–82 и приведената там библиография; Papastathis 1988). Включването на Анонимната хомилия в обкръжението само на четива за Страстната седмица в състава на Клоцовия сборник

е пряка последица от обвързването на покайната дисциплина с Великия пост, а от друга страна, е доказателство колко важни са били практиките на покаянието и изкуплението, на християнския морал в цялост за новопокръстените славяни.

Вторият извод на Вашица е за това, че цялата Анонимна хомилия представлява отглас от ЗСЛ. Ако проследим приложението само на интересуващия ни израз божии ѕаконъ, наистина в Анонимната хомилия той е честоупотребима формула. Наблюдават се някои ясни отправни референции към Мойсеевото законодателство и Стария завет в цялост, за което свидетелства самото споменаване на пророк Мойсей: прідетъ бо пророкъ мосіі. отъ ба наоучен҄ъ съі. і къ владъікамъ пръвъі гла. слоухъ бо соучетьн҄ъ сꙗтъ. не прімеші чъто сꙗ гла слоухъ соучетьн҄ъ сѫштъ. і соучетьн҄ъ і бесъвѣдѣтель (Dostál 1959: 52, оригинална номерация 1в26). Една точна равносметка за употребите на словосъчетанието божии ѕаконъ отвежда до извода, че в Анонимната хомилия този израз се употребява общо *осем пъти,* но само в някои от тях може да се предполага пряка връзка със старозаветни текстове. Към горния приведен пример бих добавила още два. Първият: еже є въ бжі ѕаконъ въпсано глаі оцю своемоу. і мтері своеі. не вѣдѣхъ тꙗ. і братрьꙗ своѥꙗ не поѕнахъ. і снъі своꙗ не разоумѣхъ (Dostál 1959: 52), и продължение, в което вече противно на „написаното в Божия закон“ се говори за написаното в Евангелието. Такова противопоставяне свидетелства в полза на Стария завет. Вторият – да бжі хранітъ ѕаконъ – е вплитането на този израз в споменаването на първия цар на Израил Саул, чието неподчинение и неспазване на Божията воля са отрицателен пример и предупреждение към всеки владетел. С поведението си старозаветният цар предизвиква упрека на пророк Самуил и сентенцията: „Послушанието е по-добро от жертва, а покорството – по-добро от овнешка тлъстина“ (Dostál 1959: 56, срв. и 1Царств. 15:22 според Библия 1982: 317). В контекста на смисъла на самата Анонимна хомилия, която неслучайно е известна и като Напоменоутиѥ владаромъ, т.е. поучително слово

към владетеля[1] и изискванията към него за съблюдаване на Божия ред на земята, отправките към Стария завет намират своето естествено място, защото именно в различни негови части за пръв път се установява ролята на владетеля като посредник между Бога и народа в изпълнението на Божията воля. Бих си позволила дори да кажа, че този предполагаем за момента оригинален славянски текст е едно от най-ранните писмени свидетелства, *което създава парадигма на властта изобщо*, извличайки нейните елементи от неизбежния, дори задължителен за темата вехтозаветен концептуален фундамент. В същото време нейният автор прави не по-малко задължителната връзка между Стария и Новия завет, разглеждайки Божия закон като вечна норма, като универсалия, особено подходяща да даде *духовните устои при прехода от езичество към християнство.* А този аспект без никакво съмнение се смята за безспорна идейно-тематична рамка и на Анонимната хомилия, и на ЗСЛ.

Тъй като изтъкването на близост между ЗСЛ и Анонимната хомилия в употребата на израза *Божи закон* е използвано от Й. Вашица като решително доказателство за произхода на ЗСЛ, струва ми се, че привеждането на пълен разпис на възможните му референции към старозаветни цитати и регламентации в Анонимната хомилия би било още по-полезно за конкретната тема, която ме занимава:

Анонимната хомилия

1. 1в26 бж҃і ꙁаконъ съкаꙁаѥтъ – възможна референция към Изх. 23:1, аналогично на началото на втора глава в ЗСЛ.

2. 1в39–40 ні єдіного чк҃а подь нимь сѫштаго соулѣє імѣти бжію ꙁаконоу ні братра. ні чадо. ни дроуга... – изразът стои в пряка връзка със следващия.

[1] Анонимата хомилия се разглежда също така като тип „княжеско огледало“, но най-оправдано според мен е да се поддържа нейният хомилетичен характер в жанрово отношение. Подобно мнение се застъпва и от Т. Славова (Славова 2009б: 202 и посочената там библиография).

3. 2а 2–3 еже є въ бж҃і ꙁаконѣ въпсано гл҃аі оц҃ю своемоу. і мт҃ері своеі. не вѣдѣхъ та. і братрьꙗ своеꙗ не поꙁнахъ. і сн҃ы своꙗ не раꙁоумѣхъ (Втор. 33:9).

4. 2а 10–11 бж҃и ст҃ы хоу ꙁаконъ – ясна новозаветна референция.

5. 2в 5–7 іже оубо отъ селѣ кръштенъ сы твора обрѣтаетъ са по бж҃ію ꙁаконоу. Предложеното тълкуване на Вашица, че тук става въпрос за Лев. 1–20 и нормите срещу кръвосмешения и прелюбодейство, е много произволно, още повече че контекстът говори за светото християнско кръщение (срв. V a š i c a 1961: 15, бел. № 40).

6. 2в 23–24 длъженъ естъ вьсѣкъ крестьѣнь... раѵъшѫщѧ імѣти по бж҃ію ꙁаконоу ст҃омоу – има ясна отправна референция към християнските норми.

7. 2в 37–39 оть пророка саоула сего ради трасы са і трепешта да бж҃іи хранитъ ꙁаконъ (1Царств. 15:22).

8. 3а 14–15 і непрѣстѫпное бж҃ію ꙁаконоу і владыѵъствіе еже отъ него – обща постановка без конкретна цитатна основа.

Втората употреба на израза *закон Божи* във втора глава на ЗСЛ не позволява да се говори за пряка текстова аналогия между ЗСЛ и Анонимната хомилия. Не може обаче да не се съглася със справедливото наблюдение на Й. Вашица, че в цялата втора глава имплицитно се намесва принципът на талиона с предупреждението, че ищците ги очаква същото възмездие, което те искат за обвинените от тях лица, ако не докажат наличието на вина с надеждни свидетелски показания. Тази норма с голяма сигурност може да се свърже с един обширен пасаж от Втор. 19: 16–19, в който ясно се казва: „съдиите са длъжни добре да изследват и ако оня свидетел е лъжлив свидетел, лъжливо свидетелства против брата си, направете му това, каквото е бил намислил да направи на брата си: тъй изтребвайте злото от средата си“ (Б и б л и я 1982: 218–219). Следователно едва ли има място за съмнение, *че във втора глава на ЗСЛ с двукратната употреба на израза* ꙁаконъ божии велитъ *е намесено старозаветното наказателно право.* Остава обаче открит въпросът кой

е текстовият източник на влияние и изобщо може ли при липса на паралел в Еклогата и при доста свободната трактовка на казуса да се открие точен аналог. В Lex Dei осма глава е посветена на лъжесвидетелствата и тя наистина се открива с водещия по темата блок от Втор. 19: 16–20 (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: 76). Типично за латинската компилация, уводът на всяка глава е извадка от Мойсеевото законодателство, а след него са посочени разсъжденията в нормотворчеството на римските юристи. В случая главата се позовава на Паул и Улпиан, като според римското право и особено Корнелиевия закон лъжесвидетелството подлежи на различни наказания: изгнание, заточение на остров, депортация и дори смърт, ако в резултат на лъжливи показания е предизвикана смъртта на друг човек. Няма обаче никакви основания да се говори за пряко заимстване, защото всъщност в ЗСЛ няма точна цитатна вставка от Второзаконие, и следователно влиянието на римския нормативен свод не може да бъде доказано.

За имплицитно подразбиране на принципа на талиона в ЗСЛ става въпрос на още едно място, в 29-а глава. Нейната казуистика се отнася до лице, което открадне свободен човек, продаде го в робство или сам го пороби. Извършителят следва също да стане роб, както е постъпил със свободния човек (Vašica 1971: 194–195; Максимович 2004: 32; Илиевска 2004: 128). За сравнение, 16-и параграф от 17-и титул на византийската Еклога налага членовредителното наказание отрязване на ръцете за същия казус. Следователно и тази глава в ЗСЛ също се отклонява от прототипа (Благоев 1932: 218; Византийская „Эклога законов“ 2011: 175). Ето съответния пример според няколко източника:

Кратката редакция на ЗСЛ, глава кѳ҃. Иже свободоу оукрадеть и продаѥть ли поработить, да поработить сѧ. ıакоже и онъ свободоу поработивъ, въ тоуже работоу да вьстоупить (Vašica 1971: 194). От двата преписа на Кратката редакция на ЗСЛ, Устюжки и Йоасафски, се изолира съществителното свобода вм. неизме-

няемото прилагателно свободь, както свидетелства окончанието във вин.п. От една страна, възможно е да става въпрос за преосмисляне на неизменяемото прилагателно и придаването на събирателна функция, или пък преводачът да е приложил тълкувателен превод и да е употребил абстрактното понятие „свобода“ в правен смисъл, съответно отнемане на свободата на свободен в правен смисъл индивид (подобно тълкуване у Vašica 1971: 194; в речника на Кр. Илиевска са дадени и двете значения, както свободь и свободьникъ от други казуси на ЗСЛ – Илиевска 2004: 351). Най-вероятно според мен обаче тук е налице съществителното свобода в значение на свободен човек изобщо, точно както е регистрирано в Супрасълския сборник за ἐλεύθερος (**СТБР 2009**: 648).

Гръцки оригинал: Ὁ σῶμα ἐλεύθερον κλέπτων καὶ πιπράσκων, χειροκοπείσθω (Vašica 1971: 194).

Славянският превод на Еклогата, гл. 34: Крады свободную семь и прадя и, да оусекуть юму руцѣ (Византийская „Эклога законов“ 2011: 55).

Замяната на юридическия термин от византийския оригинал σῶμα ἐλεύθερον със *семь* (явно терминът тяло, σῶμα, остава непреведен), а в други преписи на Еклогата поради звукова и семантична асоциация с разночетенето *семь, семья*, е независима от ЗСЛ. Тя не предава точно правното съдържание, което се отнася до свободен правен субект, до свободен човек изобщо. На въпроса защо чреновредителното наказание от Еклогата е било заменено с архаичния библейски принцип на талиона, може би отговорът се крие в „педагогическата“, възпитателната функция, на която на много места самият Стар завет не е чужд. Заплахата от дадена санкция действа като превенция за извършване на престъпление. В конкретния случай сериозността на престъплението е голяма, тъй като се отнема изконното право на свобода на независим човек, т.е. против волята му той се превръща в обект на кражба или става зависим. Никакъв конкретен аналог за тази норма в ЗСЛ не е открит до момента. Всъщност

дори старозаветното право е особено строго в подобни случаи. Така казусът в Изх. 21:16, третирайки открадването на човек от Израил, въвежда умъртвяването, т.е. смъртното наказание. Следователно в ЗСЛ е премахнато както капиталното наказание, така и членовредителното от Еклогата. Отново сме изправени пред специфична тълкувателна, нормотворческа промяна, с която в духа на християнските ценности е смекчен репресивният апарат. Една допълнителна възможност за интерпретация дава следващият поред 17-и параграф на 17-а глава от византийската Еклога, в който, ако лице продаде чужд роб, следва да възстанови паричната равностойност и да даде още един със същата стойност (Благоев 1932: 218; Burgmann 1983: 231). Това е *принципът на двойната компенсация*, който вече неколкократно посочих като присъщ на целия Стар завет. Възможно е съседството на двата параграфа да е предизвикало асоциация със старозаветните норми, но безспорен остава фактът за намеса на славянския законотворец, който комбинира наказанията.

Интересен ракурс към приложението на принципа на талиона изобщо, а не само по повод на коментираните примери в ЗСЛ, прави М. Андреев: „приложението на талиона, което е засвидетелствано и от други по-късни правни паметници на славянското право... е било не по-малко ефикасно средство за борба с политически противници“ (Андреев 1963: 125). Правният историк използва този факт като аргумент в подкрепа на българския произход на ЗСЛ и връзката на паметника с епохата на княз Борис, усилените борби с езичеството и непокорните боляри.

Освен изложените референции към Стария завет, следва да се припомни известният факт, че цялостният текст на ЗСЛ в Кратката му редакция задава безпрецедентен по своята оригиналност и неповторимост в други славянски текстове образец за комбиниране на светското и църковното законодателство. Последното е представено както чрез степените на византийската система на публичното покаяние, така и чрез практику-

ването на поста на хляб и вода като елемент на индивидуално покаяние. Разграничаването на светското и църковното право проличава на езиково равнище с употребата на още две формули: по ꙁаконоу людскомоу, по цьркьвьномоу ꙁаконоу (Vašica: 1971: 182). Справедливо е да се мисли, че алтернативното приложение в някои глави на по-хуманно и в духа на християнските ценности наказание във вид на църковна епитимия е имало също възпитателен характер към неофитите, а правото да го практикува несъмнено е притежавало оторизирано лице. Струва ми се, че в този факт се корени правилното разбиране за законодалната инициатива през Средновековието, и на ЗСЛ не може да се гледа като на случаен акт, на частна анонимна компилация, за каквито впрочем византийската книжнина дава достатъчно примери. ЗСЛ би следвало да има своя оторизиран създател или поръчител за съставянето в конкретен исторически контекст на възникване. Повечето съвременни изследвания отдават предпочитания на личността на Методий, който е имал юридически правомощия в качеството си на моравски и панонски архиепископ. Подобна хипотеза намира доказателствена тежест със специфично филологическите аргументи, които установяват лексикална общност между превода на Номоканона, ЗСЛ и Анонимната хомилия. Частният въпрос за идентични употреби на израза *закон Божи* в същите три паметника за пореден път дава основания *да се потвърди най-разпространената хипотеза за общата намеса на св. Методий като автор на Хомилията, компилатор на ЗСЛ и преводач на Номоканона на Йоан Схоластик.*

Извън споменатите две употреби с отношение към старозаветното правословосъчетанието ꙁаконъ божии в ЗСЛ се среща още три пъти. Първата употреба е в другата глава без открит гръцки прототип, номерирана като 7а в изданието на Вашица (Vašica: 1971: 184), която симптоматично носи оглавлението о послоусѣхъ. В нея е поместен един общ казус с изброени изисквания към надеждните свидетели, за които между другото е

споменато, че не трябва да пристъпват Божия закон прѣстоупающе ꙁаконъ божии или житиѥ скотьскоѥ имоуще... на присѧгъ отимоуть сѧ, защото не се допуска такива да дават свидетелски показания (V a š i c a: 1971: 184). Разпоредбата отново е насочена към княза и съдиите, които са длъжни да съблюдават правилното протичане на съдебния процес. Тази глава е породила коментари основно във връзка с проблема към какъв тип съд се отнася споменаването на княза и съдиите и мнението, че става въпрос за така наречените синодални свидетели на западнокатолическата църква. Казусът съдържа ясни указания за задължителните нравствени качества, които трябва да притежават свидетелите. Но в много по-дискусионен изследователски фокус вече от два века се е превърнал споменатият брой на свидетелите в същата глава. Той трябва да е 11 и повече, а при по-малки спорове от 3 до 7, но не по-малко от този брой: число же послоухъ д҃а бъіваѥть ѥдинъ на десѧте а лише сего рока, и въ малъіѣ прѣ от .ꙁ. до .г҃ а не мне сего рока (вж. и превода на И л и е в с к а 2004: 122–123). Още Н. Суворов вижда в приложението на тези норми влияние на варварското (на германските и скандинавските народи, Lex Salica) и западното право и противопоставяне на духа на византийското, което доминира в останалите глави на ЗСЛ, заимствани от Еклогата (С у в о р о в 1888: 42–43). С оглед на интересуващия ни въпрос е важно, че в случая не можем да приемем безрезервно каквото и да било старозаветно влияние, защото такъв брой свидетели не се разисква никъде в Стария завет. Това е поредното доказателство за намесата на различни правни системи в ЗСЛ, тъй като, както видяхме, броят на свидетелите според Стария завет остава норма за втора глава.

Следващите две употреби на израза ꙁаконъ божии в ЗСЛ недвусмислено доказват полифункционалността му, за което приведох примери и от Методиевия превод на Номоканона. Ясно рефериране към църковното законодателство има в 4-та глава, третираща прелюбодейство на женен мъж с робиня (тоже блоудѧщаго по божию ꙁаконоу), където се въвежда подробно

описана схема на публично покаяние и пенитенциален пост (V a š i c a: 1971: 181). Трето упоменаване нъ вѧ по вѧ дьни въ божии ꙁаконъ наставлꙗти оуповающи на христа бога с ясна референция отново към църковното законодателство се открива в последната глава 30, която не присъства във всички преписи на ЗСЛ и съответно само в някои от тях се означава с оглавлението при мальженоу (V a š i c a 1971:198; И л и е в с к а 2004: 128; М а к с и м о в и ч 2004: 32–33). Тя изхожда от библейската (новозаветна) идея за християнския брак като свещен съюз, твърде важна за самата архиепископска практика на св. Методий. Славянският първоучител се е сблъсквал с конкретни нарушения на Божия закон по същите въпроси. Това научаваме от Пространното житие на Методий, където чистотата на брака е защитена чрез разказаната история за инцестния брак на богатия съветник в двора на Светополк и неговата кума. Двамата нямат право на брак поради това, че се намират в духовно родство. От разказа на житиеписеца става ясно, че: 1. Въпреки усилията си св. Методий среща съпротива и не успява да разтрогне опорочения от духовния инцест съюз. 2. Някои местни, т.е. немски, духовници увещават тайно инцестните да не се подчиняват на църковния закон и на архиепископа. 3. Върху тях в крайна сметка пада страшно, „символично“ наказание и постъпката им е санкционирана директно от Бога, от небето. Следователно по въпросите на брака св. Методий се е съобразявал отново с Новия завет и с действащото църковно законодателство, което по отношение на кръвосмешението и духовното родство се обогатява особено с постановленията на Трулския вселенски събор от 692 г.

Може ли да се говори за още случаи на имплицитно присъствие на старозаветния правен норматив в ЗСЛ извън споменатите досега? Паметникът е толкова добре изследван, че на пръв поглед едва ли има какво да се добави. Нека обаче се спра на още един последен казус.

В глава 9 на ЗСЛ се говори за изнасилването на девица: Приложии сѧ дѣвици дѣвою в поустѣ мѣстѣ ноудьми идеже не могꙑи

боудеть кто помогꙑи. да продастъ сѧ. а имѣниѥ ѥго дастъ сѧ дѣвици. Ὁ βιαζόμενος κόρην καὶ φθείρων αὐτὴν ῥινοκοπείσθω (Ecloga XVII.30 – Vašica 1971:185). В споменатото изследване М. Андреев отчита трите допълнителни обстоятелства при извършване на престъплението: 1. Пустото място; 2. Насилието над девицата и липсата на възможност да получи помощ; 3. Различното наказание спрямо Еклогата, в която се практикува типичното за нея членовредителство, в случая отрязване на носа. В ЗСЛ провинилият се се продава в робство, а собствеността му се отнема като компенсация в полза на пострадалата. Поредният случай, при който Еклогата и ЗСЛ се различават съществено, кара големия правен историк да смята, че чрез кумулацията на обстоятелства славянският законотворец е искал да хармонизира обичайното право с римските закони и църковните норми (Андреев 1963: 127). Един фактор обаче не е отчетен. Казусът в ЗСЛ твърде много напомня Втор. 22: 26–27, където според израилтянското обичайно право същите три обстоятелства оневиняват девойката и тя не понася никакво наказание, но изнасилвачът се подлага на обичайното за Стария завет смъртно наказание. Разбира се, за пряко въздействие на Стария завет в случая не може да се говори, но е ясно, че един и същ казус предполага различно тълкуване и въпрос на обективност е да се изложат всички възможни гледни точки.

Следователно в ЗСЛ, така както в Анонимната хомилия и в Методиевия превод на Номоканона, Божият закон е и Светото писание като цяло, и отделните му съставни части на Стария и Новия завет, задали фундамента на християнската вяра и новия обществен (законов) ред, който трябва да изградят новопокръстените славянски народи в своите държавни обединения както във Велика Моравия, така и в България през IX в. Струва ми се, че подобно двустранно разбиране, при това в няколко славянски източника, каквито са ЗСЛ, Анонимната хомилия в Клоцовия сборник и Методиевият превод на Номоканона, *почива отново на идеята за приемственост и търсене на универсал-*

ното в нормотворчеството, към която един голям законотворец, какъвто е бил първоучителят Методий, не може да не е бил съпричастен. Неслучайно основната тема на Анонимната хомилия засяга задължението на светските владетели (владикꙑ ꙁемлꙗ) да прилагат Божия закон подобно на византийската автократична идея, че Законът е даден на хората от Бога и че владетелят е този, който трябва да бди за неговото съблюдаване. Същата идея е заложена и в Увода към Еклогата, върху която пък е изграден ЗСЛ. Старият завет е естествената отправна точка в развитието на същата идея чрез ключовия образ на Мойсей и неговото законодателство. Ето защо присъствието в Кратката редакция на ЗСЛ на отделни влияния на Стария завет изглежда логично, но остава спорно дали то е опосредствано, или идва от самата Еклога, както смята А. С. Павлов (Павлов 1892: 106). Според Н. Суворов влиянието на Стария завет в ЗСЛ може да е дошло директно от Библията, а не от Lex Dei (Суворов 1888: 155). В споменатите анализи на Й. Вашица пък се акцентира именно на Lex Dei. Оживената научна дискусия и различните мнения само доказват, че на пръв поглед частният въпрос за значението на израза *закон Божи* всъщност е много важен.

Ще си позволя да изразя и своето мнение. Особеното място на втора глава от състава на ЗСЛ в Кратката му редакция, в която има безспорни основания да се говори за влияние на старозаветното наказателно право, при това липсата на аналогии не просто спрямо Еклогата или пък спрямо Lex Dei, а изобщо спрямо някакъв точно установен източник, ме карат да допусна, че *решаваща роля за включването ѝ по-скоро е имал компилаторът и съставителят на ЗСЛ.* Не бива да се забравя, че св. Методий със сигурност е превеждал Стария завет, както осведомяват редица славянски извори. Научните спорове се отнасят принципно до пълнотата на направения от него библейски превод, но едва ли може да има съмнение, че неговият старозаветен дял е започвал с нещо друго, а не с Петокнижието. Именно с Петокнижието започват библейските преводи както в

исторически аспект, така и в националните традиции от Новото време. Известните факти доказват тази закономерност, а и в настоящото изложение бе обърнато внимание на наложената теза в съвременната палеославистика, според която се приема, че първият славянски превод на Петокнижието има архаичен и ранен превод на глаголица, оцелял по-последователно в паримейната редакция. Затова напълно допустимо е да се търсят аналогии между библейските и правните текстове, които съвременната наука свързва с преводаческото дело на св. Методий, да се предполага връзка между тях, колкото и трудно и дори невъзможно да е тя да се подкрепи с конкретни текстови сходства поради състоянието на съхранените извори. Разбира се, не може да се изключи напълно едно друго обяснение, което често се привежда като аргумент, когато не може да се установи прототипът за някаква особеност на ЗСЛ. Това е хипотезата, че главите без ясен източник на влияние са по-късни интерполации след създаването на основния текстов корпус на славянската компилация (обобщено мнението по този въпрос у Максимович 2004: 27). За мен обаче такава хипотеза е по-малко вероятната, тъй като в противен случай би следвало да се приемат за по-късни намеси всички други текстове от ЗСЛ, в които няма пълно съответствие с Еклогата. Тези глави, както вече посочих, са преобладаващи. Това би означавало да се разруши концепцията за единност на компилацията и за творческото отношение на съставителя към Еклогата, за високата степен на познаване от негова страна на водещи правни системи на Запад и на Изток. Имам всички основания да смятам, че в обсега на юридическите познания на големия славянски законотворец св. Методий попада и старозаветното право (Мойсеевия закон).

И така, в Кратката редакция на ЗСЛ има отделни случаи, в които може да се предполага влияние на старозаветния правен норматив. Заслугата за това вмъкване на старата правна традиция най-вероятно има самият съставител на славянската компилация, който е възпроизвел „духа на Закона“ според най-ав-

торитетния източник – самата Библия. За влияние от страна на някаква старозаветна юридическа колекция, като Lex Dei или Nomos Mosaicos, няма основания да се говори. Изследователите обаче са достигнали до едно много интересно предположение, а именно *за органическата връзка между ЗСЛ в Пространната му редакция и Νόμος Μοσαϊκός в състава на някои от руските кормчии книги.* Главното основание за това се търси във факта, че двете текстови единици – ЗСЛ в Кратката си редакция и НМ, в някои руски писмени източници се разпространяват в непосредствена контактна позиция и предполагат или заимстване от общ източник, или целенасочено компилиране от различни източници и последвала тематична подредба на материала: „Если вспомнит, что Законъ судный людем в древнейших Кормчих связан с „Избранием из Моисеевых законов“, то станет ясным, что составители пространной редакции Закона Судного людем пользовались таким текстом, где краткая редакция Закона давалась вместе с „Избранием“ (Тихомиров, Милов 1961: 16). Обобщено казано, руските писмени източници са старинните кормчии, като Новгородската и Варсонофиевската, както и сборникът „Мерило праведное“. Попадането на две текстови единици в съседство е техническият аргумент, видимият, краен резултат от предходна сложна текстова история, а много по-заплетени остават причините, довели до самия краен резултат.

Пространната (или Обширната) редакция на ЗСЛ (нататък ПРЗСЛ) представлява специфична модификация на първичния текст на Кратката редакция, възникнала на руска почва. За някои допълнителни статии в нея, които надграждат ядрото от статиите на Кратката редакция, се смята, че са заети именно от Мойсеевото законодателство (Максимович 2004: 81). Тази връзка на ЗСЛ с Мойсеевото законодателство, от една страна, и връзката на двата текста с Еклогата и Земеделския закон, от друга, заплитат по особен начин историята на най-ранните светскоправни паметници сред славяните и актуализират проблема за времето и мястото на най-ранната им рецепция

в славянската традиция, както и за тяхното по-късно влияние върху славянската правова култура. С приведените до момента мнения обърнах внимание на оживената полемика между Н. Суворов и А. С. Павлов още в края на XIX в. по повод на това, дали влиянието на Стария завет в ЗСЛ идва от Византия, или от Запада (Суворов 1888: 149–155; Павлов 1892: 100–107) *и как конкретно е проникнало*. И ако първият въпрос, както бе показано, в известен смисъл вече не е актуален, тъй като всички най-съвременни изследвания вписват ЗСЛ в орбитата на така нареченото според сполучливия термин на А. Шминк „византийско юридическо мисионерство" (приемането на християнството изисква добър християнски закон и достойни учители в Божията правда, с каквато основна задача е натоварено Кирило-Методиевото пратеничество във Великоморавия), точният отговор на втория – за *пътищата на влияние*, заслужава специално внимание. Затова в следващото изложение ще се насоча към присъствието на старозаветни ексцерпти в ПРЗСЛ.

ПРЗСЛ се смята за руско произведение, възникнало по пътя на обединението на Кратката редакция на ЗСЛ с други преводни византийски законови източници, сред които попадат Еклогата и Прохиронът. Всички те могат да се открият в състава на кормчиите книги. И тъй като, както е известно, кормчиите намират най-добра почва за разпространение именно в Русия, в науката се е наложило мнението, че тази редакция е възникнала на руска почва независимо от преобладаващо преводния характер на съставящите я източници. Подобно мнение се подкрепя също така от текстологични и езикови аргументи. Времето на възникване на ПРЗСЛ се поставя в първата половина на XIV в., а за място на възникване се смятат районите на Псков или Новгород. Най-архаичният препис на ПРЗСЛ не е точно датиран, но по палеографски данни също се отнася към XIV в. Той е известен като Пушкински извод в пергаментен сборник, наричан по името на първия си издател Д. Дубенски още Дубенски сборник (Тихомиров, Милов 1961: 6–10; 31–32). Използ-

вайки изданието на М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов именно на този препис, ще приведа текста на онези глави, в които според научните изследвания се говори за старозаветно влияние върху ПРЗСЛ. Самото старозаветно влияние изисква диференциран подход и може да бъде разгледано в два аспекта:

1. Най-напред изследванията сочат оформения текстов блок от 5 глави, които намират пълно съответствие в текстовата единица „Исшествие сыновъ Израилевъ“, поместена в същия Дубенски или Пушкински сборник (Тихомиров, Милов 1961: 16; Максимович 2004: 83–84). Самото ѝ наименование оправдава очакванията, че по този начин са означени ексцерпти само от книга Изход, която е популярна именно с това име[1]. Идентификация на тези глави дава К. Максимович (Максимович 2004: 81–82).

Иже сварѧⷭть .в҃. мⷤȣ. Аще сварѧтсѧ .в҃. мȣжа. ти оударить ѥдинъ дрȣга каменемь. или пѧстью. ти не оумреть. но слѧжеть но жиⷡ аще въставъ мꙋжь походить внѣ жеѕлѣ. чⷭть ѥсть оударивъıи ѥго. тоцью на иѕлежанье да дасть чьбꙋ: – Изх. 21:18–19, 45-а глава от НМ (ВТ, 161).

Ѡ рабѣ. Аще кто бьѥть раба своѥго. или робꙋ свою жеѕломь ти оумреть ѿ рꙋкꙋ ѥго, сꙋдомъ да сѧ мьстить. аще ли пребꙋдеть дн҃ь или два да не мьстить сѧ. свободь есть имѣниѥ: – Изх. 21:20–21, 44-та глава от НМ (ВТ, 160).

О таⷣбѣ. Аще кто оукрадеть телѧ или овцю .е҃. телѧтъ да дасть в телѧти мѣсто. а в овца мѣсто. .д҃. ѡвца. аще в подъкопаниѥ ѕастанет сѧ тать. то ꙗвленъ оумреть. нѣⷭ ѥмꙋ оубоꙗ. аще ли въѕидеть сл҃нце на нь. повиненъ ѥсть. аще ли не имаⷮ да сѧ продасть. в тадбъıи мѣсто. аще ли ѡстанет сѧ в рꙋцѣ ѥго тадба. ѿ ѡслѧтъ до ѡвцатъ, живо согꙋбо дасть сѧ: – Изх. 22:1–3, 15-а глава от НМ (ВТ, 149).

О поклⷤае. Аще кто дасть дрꙋгꙋ сребро. или иное что скръıти, а оукрадеть ѥго кто домꙋ ѥго. и аще ѡбрѧщеть сѧ тать. да тѧжить

[1] Всички ексцерпти от Пушкинския препис привеждам според изданието на М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов, с. 39–41, запазвайки графическите особености.

гꙋбь аще не ѡбращеть сѧ тать. да придеть гⷭ҇нь домꙋ предъ б҃а и да сѧ клѣнеть. аще нⷭ҇ѣ самь слꙋкавалъ. на всѧ пожениѥ (sic!) дрꙋжне. по҃ всемꙋ словеси въ кривинꙋ. ѡ всеи гъıбѣли сꙋдъ обою. оукрадъıи б҃а да дасть. согꙋбь дрꙋгꙋ: – Изх. 22:7–9, първият ексцерпт от 12-а глава (ВТ, 147).

О браⷮ. Аще даси братꙋ нищю въ ꙁаимъ. не бꙋди тоще ѥго҃ ни ꙁадежи роста аще риꙁꙋ ꙁаложеть оу дрꙋга своѥго. до ꙁахода слнцю. ѿдаи же ѥмꙋ си ѥдина риꙁа ѥмꙋ. стъıнїꙗ ѥмꙋ въ чемꙋ спати. аще въꙁопиѥть ко мнѣ. слоꙋхомь оуслъıшю и. млⷭ҇твъ бо ѥсмь: – Изх. 22: 25–27, неточна идентификация на К. Максимович, тъй като се възпроизвежда само първият от общо пет ексцерпта от глава 11 на НМ (ВТ, 146).

2. Втора група старозаветни ексцерпти вече включват и други книги от Петокнижието, което кара издателите на ПРЗСЛ да направят следното заключение: „Следовательно, составитель пространной редакции пользовался другим текстом выборки из Моисеевых законов, а не тем, который помещен в Пушкинском сборнике“ (Т и х о м и р о в, М и л о в 1961: 16). Припомняйки обстоятелството, че ЗСЛ в Кратката си редакция битува в пряко съседство с НМ в състава на ранни руски кормчии, като Новгородската от 1280 г., те посочват именно тази юридическа компилация за един от сигурните източници за ПРЗСЛ. За извадка от НМ се сочат следните статии, които отново коментирам според идентификациите на К. Максимович:

О сн҃ꙋ. Аще комꙋ бꙋⷣть сн҃ъ непокоривъ. гꙋбитель непослꙋшаꙗ рѣчи ѡ҃ца своѥⷢ. и ни м҃три. и кажють и не послꙋшаѥть. и оц҃ь ѥго иꙁьведеть предъ врата градънаꙗ. и мꙗста града того гл҃аще. сн҃ъ нашь непокорливъ есть. и гꙋбитель. непослꙋшаꙗ рѣчии нашиⷯ. вѣтꙋꙗ и пьꙗница. да побьють и камеьѥⷨ. мꙋжи граⷣ того. да оумреть. да иꙁмꙋть ꙁлоѥ сами ѿ себе да и дрꙋꙁии оуꙁрѣвше оубоꙗтсѧ: – Втор. 21:18–21, третият ексцерпт от 6-а глава на НМ (ВТ, 143). Този ексцерпт не влиза в състава на НМ от ИК, нито в кормчиите, възхождащи към нея.

О вчаⷮ. Аще видиши. ѿ браⷮи своѥ. или иноѥ что. плаваюцииѥ к полꙋ. не мини ѥго. но ѡбрати ѥ къ братꙋ своѥмꙋ. аще ли нⷭ҇ѣ браⷮ твои.

поими ѥ ве домъ свои. дондеже вьзищеть братъ твои. и даси емѹ ꙗко же створи. всакои погъıбели ѥго. ти обрацеши не мини ѥго. нъ възми не мози и потаити. да не сгрѣшаи бѹ: – Втор. 22: 1–4, текст от Апендикса към основния текстов корпус на НМ във византийската традиция (МТ, 165), откъдето следва, че ексцерптът не само че не се среща в НМ от ИК, но и отсъства от най-разпространените гръцки редакции на Мойсеевите закони.

О повѣ. Аще кто къıмъ грѣхомъ. сѹдъ смртьнъıмъ оумреть. и повѣсить на дрѣвѣ. да не пребѹдеть тѣло ѥго на дрѣвѣ. но въ гробѣ погребете и въ днь: – Втор. 21: 22–23. Този ексцерпт не се помества в нито един препис на византийската компилация Νόμος Μωσαϊκός според изданието на Л. Бургман и С. Троянос, отсъства и от южнославянската преводна редакция. Като възможна причина за вмъкването му в ПРЗСЛ К. Максимович посочва заимстването от някаква неизвестна гръцка редакция на Мойсеевия закон (М а к с и м о в и ч 2004: 82). Изказаното мнение ми се струва неубедително, тъй като Бургман и Троянос привеждат максимално изчерпателни сведения за наличните гръцки преписи.

Ѡ ѥретицѣ. Иже ѥтерѹ члвкѹ. реть ѥретиче. да оударить и ножемь. аще ли преди сѹдьıа идеть. да подъиметь глаголавъıи ѥже бъıло ѥретикѹ поꙗти. да са тепеть твердо: – Отново според К. Максимович и в тази глава може да се открие влияние на НМ, тъй като в нея се прилага принципът на талиона. Ексцерптът обаче не се свежда до никакъв конкретен текст от Петокнижието и следователно старозаветното влияние в него не е пряко. Той се откроява също така на фона на старозаветния репресивен апарат. Казусът очевидно представлява някакъв тип компилация от различни източници, защото обединява случай на очевидно несправедливо обвинение в ерес, при което върху нормата се наслагва казуистиката на Еклогата по отношение на клеветниците в цялост. От една страна, Еклогата практикува посичане с меч за манихеи и монтанисти, както и за приравнените към тях магьосници (наричани губители, чаровредители и др.). Това

постулират 22-ра и 23-та глава на Еклогата (Византийская „Эклога законов“ 2011: 52). От друга страна, за клеветници в цялост както Еклогата, така и Прохиронът практикуват такова (т.е. същото) наказание, с каквото биха били наказани осъдените по техните показания лица (Византийская „Эклога законов“ 2011: 164, 187–188). Ето защо казусът Ѡ ѥретицѣ е един от случаите, при които точното позоваване само на един източник е невъзможно.

По повод на последния пример си струва да се анализират някои аналогични казуси от други текстове.

Уместно е да се цитира един новозаветен ексцерпт от Мат. 5: 21–22, в чийто старобългарски превод единствено в Зографското евангелие е запазен хебраизмът ракъка ‘смахнат, празноглав, безумен’ (**СТБР 2009**: 591). Целият ексцерпт се открива с рефериране към Десетте Божи заповеди и Изх. 5:22, въведени с израза „слушали сте, че бе казано на древните...“. Последвалото продължение съдържа няколко казуса, един от които предвижда: іжь бо речетъ братоу своемоу, ракъка. повиньнъ естъ сънъмиштю... (Който каже на брат си „рака“, виновен ще бъде пред синедриона“ – Библия 1982: 1199). Не би било лишено от логика предположението, че избледняването на значението на хебраизма и неговата рядка употреба са довели до заместванията на това място с други изрази, един от които е названието еретик. Тъй като гръцкият термин еретик (αἱρετικός), който се среща още в постановленията на Първия вселенски събор от 325 г., проведен в Никея, по принцип е с възможно най-широки семантични граници и може да се отнесе към всеки, който не е православен, т.е. отклонява се от Божите норми, то възможен източник за казуса е била посочената връзка между Стария и Новия завет, между древните и новите норми, както са цитирани в Мат. 5:21–22. Към тях са наложени допълнителни обстоятелства за казуса, като подсъдността на обвиняващия, изправянето му пред съда и наказанието за клевета според принципа на талиона. Остава открит въпросът в готов вид ли е заимстван казусът, или съста-

вителят на ПРЗСЛ сам има принос в компилирането от различни източници. Според мен фактът, че в църковноюридическата книжнина се срещат сходни казуси, показва по-скоро, че е заeт в готов вид.

За илюстрация на сходен казус може да се приведе още един пример, много рядка норма от епитимиен състав, известен от антологията на С. Смирнов на църковноюридически текстове с условното оглавление „Некоторая заповядь“. Целият текст по тип е „худой номоканунец“ и в писмената традиция се разпространява под оглавлението Ст҃хъ Апⷭлъ Правⷧи (Смирнов 1970: 28–31, 282–298). Издателят дава това наименование по коментарите в така нареченото Се ѥсть въпрашаниѥ Кюриково ѥже въпраша ѥпископа ноугородьскаго Нифона и инѣхъ („*Вопросы Кирика, Саввы и Илии съ ответами Нифонта, епископа Новгородскаго*“), паметник от времето на руския епископ Нифонт (1130–1156), където стои бележката а се невкоторои заповѣди налѣзохъ и извадка от споменатите Правила на св. апостоли. Това му дава основание да предложи много ранна датировка за архетипа на този текст, не по-късно от XI в., след като през XII в. той вече е известен в Новгород (Смирнов 1970: 286). По-късно на същия текст е посветена специална статия от един от най-големите специалисти върху славянските юридически текстове Й. Вашица (Vašica 1960). За чешкия учен „Некоторая заповядь“ представлява славянски превод на латински пенитенциал, възникнал във великоморавска среда и запазил следи от голямото културно влияние на св. Бонифаций (672–754) и неговите Statuta quaedam Bonifacii в германските и близките славянски земи.

В епитимийния състав на „Некоторая заповядь“ четем следната забрана: Аще кто рчⷮе браⷮ своемоу рогатче. ти аще есть. чⷭтъ рекии то. достоинъ есть смрти. аще ли покаеть тоⷨ дни. да покⷩл. р. (Смирнов 1970: 31). Асоциацията с Дявола (Рогатия) и фактът, че всеки еретик се свързва с него, независимо дали става въпрос за ерес, или за магьосничество, позволяват термините еретикъ и

рогатьць да се приемат за контекстови синоними. Различията в съставите на анализираните примери са значими, особено поради приложението на алтернативно църковно покаяние, съчетано с по сто поклона на ден, каквото ексцерптът от ПРЗСЛ не съдържа. Но налагането на смъртно наказание от своя страна отвежда към светскоправен наказателен апарат.

Приведох избраните примери в подкрепа на личното си предположение, че ПРЗСЛ наистина представлява компилативна руска редакция, която отразява *цялостната руска писменоюридическа традиция в периода на съставянето ѝ*, с доминиращ естествен интерес към водещите светски наказателноправни системи от Еклогата, руските княжески устави, „Русская правда“ и Стария завет. Издателите на ПРЗСЛ са донякъде прави, че „Закон Судный людем в пространной редакции не имеет значения для истории болгарского или чешского права“ (Тихомиров, Милов 1961: 21). Но начинът на присъствие на старозаветните ексцерпти в тази редакция на ЗСЛ има отношение към писмената история на НМ. Затова заслужава да се обобщят няколко важни според мен наблюдения.

На първо място, събирането на едно място на старозаветни ексцерпти с наказателноправен характер не се ограничава само с НМ. За това свидетелства заимстването в ПРЗСЛ на ексцерпти само от книга Изход и самото съществуване на отделна компилация по книга Изход. Тази първа група ексцерпти се различава по език от засвидетелстваните идентични норми в НМ според руските кормчии. Най-лесно в това може да се убедим, сравнявайки приведената по-горе първа група ексцерпти от ПРЗСЛ със състава на НМ в Новгородската кормчая от 1280 г., защото именно тази кормчая е един от източниците, в които ЗСЛ и НМ попадат в съседство. Успоредно към тях за съпоставка ще приведа същите ексцерпти според библейския превод в Лавърското петокнижие.

Новгородската кормчая: Аще бьюта сѧ два. и ӱдарить юдинъ друга каменемъ и́ли пѧстью. и не оумреть. и лѧжеть болѧ

и въставъ походить внѣ. подъпираꙗ сѧ. без винꙑ ѥстъ оударивꙑи ѥго. ѡбаче за праздьнь ѥго и з (sic!) врачеваниѥ дасть.

Лавърското петокнижие: Аще же сварита. в. мужа і юударитъ ѥдн друга каменюмъ ї҆ли пастию ти не оумретъ но слажетъ на ложи. аще мужъ вставъ походитъ внѣ о жезлѣ. чи е оударивꙑи ѥго. то чи по неделаниѥ ѥго да дастъ лѣчу.

Новгородската кормчая: Аще кто оударить раба или рабꙑню свою жьзломь и оумретъ ѿ роукꙑ ѥго. мьстью да ѿмстить ѥмоу. аще ли жївъ боудеть днь илї два. не ѿмтитѿь ѥмоу. сребро бо ѥмоу ѥстъ своѥ.

Лавърското петокнижие: Аще же кто биѥтъ раба своѥго ї҆ли рабоу свою жезломъ ти оумретъ ѿ руки ѥго. судомъ да сѧ мсти. аще ли пребуде день іли два. да не мъстит сѧ. своѥ бо ѥму е імѣние.

Новгородската кормчая: Аще кто оукрадеть оунць или ѡвча и заколетъ ѥ. е. оунць дасть въ оунца мѣсто и .д. ѡвчата въ ѡвчате мѣсто. аще ли ѡбрѧщеть тать и оураненъ бꙑвъ оумреть. нѣ оубиисство. аще ли въсьꙗѥть слнце на нь. да оумреть самъ в того мѣсто. повиненъ бо ѥсть. аще ли тать не имать ничто да продаденъ боудетъ. въ оукраденаго мѣсто. аще ли ѡстанеть в роукоу ѥго татба. и оунца и ѡслате до ѡвчате да вдасть соугоубо.

Лавърското петокнижие: Аще ли кто оукрадетъ телѧ іли овцю да плати патеро телатъ в телца мѣсто. а .д. овци во овци мѣсто. аще в подъкопани нѣча станет сѧ тать ти ꙗзвенъ оумретъ нѣ ѥму оубоꙗ. аще ли взидетъ слнце на нь повиненъ ѥсть да оумретъ. аще ли не іма да сѧ продасть в татбꙑ мѣсто. аще ли останетъ ти останет сѧ в руцѣ татба ѿ ослате до овци живо сугубъ да ѥ ѿжить.

Новгородската кормчая: Аще кто дасть ближнемоу сребро. или съсоудъ хранити. и оукрадено боудеть ѿ домоу члвка того. аще не ѡбрѧщеть оукрадꙑи придетъ гнъ домоу предъ ба и кленеть. ꙗко не самъ лоукавьствова. о всемь покладѣ ближнаго. по всеи реченѣи неправдѣ ѡ телци и ѡ ослати. и ѡ овчати и ѡ ризѣ. и ѡ всѧкомь прекословьи взискаѥмѣмь. что любо аще боудетъ боудеть соудъ ѡбою. и аще оубо непричастьнъ ѥсть. ѿноудь поклада блїжнаго своѥго. тако приꙗтъ боудеть. ѡ господина и имѣниꙗ не истѧжеть ѡ томь.

Лавърското петокнижие: Аще кто дасть другу срберо или съсѫдъı скръıт (задраскана буква в пергамента). ти оукрадеть из дому мужа того. ті аще обращет са тать да платитъ сугубь. аще ли не обращеть тать да придеть гнъ дому предъ ба да са кленетъ аще не самъ слѫковалъ ѥс на весь положениѥ дружне. аще же кто дастъ другу осла іли тела їли овцю їли весь скотъ блюсті ї ти оумре їли погибне ли плѣнатъ ѥ. а никто не свѣсть клатва бжиꙗ да боудетъ межю обѣма. аще не самъ слоуковалъ до всего скота дружна да не платитъ гну.

Новгородската кормчая: Аще сребро даси въ заимъ братоу твоѥмоу оубожаишемоу тебе. не боуди нападаꙗи на нь. и не наложи на нь лихвъı. аще же възмеши въ залогъ ризоу ближнаго своѥго. къ заходоу слнца ѿдаси ѥмоу. боудеть бо оу него та ѡдежа ѡдина. та різа срамотъı ѥго. вчемь да оуснеть. аще възопиѥть ко мнѣ оуслъıшю ѥго. мстивъ бо ѥсмь.

Лавърското петокнижие: Аще даси сребро брату своѥму въ заимъ не задежи ѥму росту. аще же залогъ заложиши ризу друга своѥго до захода слнчнаго ѿдаи ѥму. есть бо е одежа ѥму си ѥдина риза ѥго стъıдѣні ѥму. вчемъ ѥму спасти (sic!). аще бо възопиѥть ко мнѣ слухомь оуслъıшу ѥго мативъ бо ѥсмь.

Налага се изводът, че противно на очакванията текстовете от ПРЗСЛ да са по-близки до НМ в Новгородската кормчая, близостта е по-скоро с библейския превод на книга Изход, какъвто е засвидетелстван в Лавърското петокнижие. Този библейски превод съдържа редица разпознаваеми черти на руската редакция на текста, сред които например ръстъ, ростъ вм. лихва, съответно съчетанието задати ръстъ вм. наложити лихвѫ, сълѫковати вм. лѫкавьствовати, цялата система на съюзните средства, както и други лексикални разночетения, за които може да се предполага, че са били характерни не само за руските библейски преводи. Такива са лѣчьба вм. врачеваниѥ, замяната на юньць с тела, на покладъ с положениѥ, формулата чистъ ѥстъ и др. Изключително интересен е включеният само в ПРЗСЛ и Лавърското петокнижие термин подъкопаниѥ, който изобщо отсъства от НМ:

аще҃ в подъкопани нѣча станет сѧ тать в Лавр.; аще в подъкопанию ʒастанет сѧ тать в ПРЗСЛ; ἐὰν δὲ ἐν τῷ διορύγματι εὑρεθῇ ὁ κλέπτης (ВТ, 149). Той се среща и в АХ 101а: а҆ще же въ подъкопанїи ʒастанет сѧ татъ ти и҆ʒвою оу҆мреть. нѣсть е҆моу оу҆боа. Гръцкият глагол διορύσσω има първично значение ‘подкопавам, прекопавам, изкопавам, прокопавам, пробивам’ и вторично ‘претърсвам; насилвам, за да вляза’ и очевидно отново се отнася до действия на крадеца, влизане с взлом в чужда собственост или дом (**LS**: 434; **Dictionnaire Grec-Français 1996**: 38). Част от тези разночетения разгледах в конкретната разработка върху НМ от Иловичката кормчая и разликите спрямо съхранените библейски преводи. Както бе показано, Лавърското петокнижие засвидетелства разночетения от смесен тип и в неговия текст са се отразили както руски, така и по-стари езикови особености, усвоени от предходни южнославянски и по-точно български образци. Съществена част от тези особености отразяват преславската редакция на текста на Петокнижието, а някои от тях се отличават с езиков континуум и могат да се открият и в преписите от така наречената среднобългарска, търновска група. В случая е важен изводът за това, че *съставителите на ПРЗСЛ са черпели от Библията* и че библейският превод за тях е имал водеща роля. Във всеки случай те не са заимствали готовите ексцерпти от превода на НМ. На въпроса защо на практика е осъществен такъв избор, струва ми се, следва да се изтъкне, че причините може да са няколко. От една страна, библейският превод има висок авторитет, а от друга – в него вече са се отразили руски езикови особености, при това със същата ареална специфика от района на Новгород, където се предполага, че е съставена ПРЗСЛ. Това е карало книжовниците да припознават библейските текстове като по-близки до говоримия език, а вероятно до техния собствен речник и книжовна практика. Техният подход е имал важно практическо значение поради приложението на текстовете в конкретната съдебна сфера. Именно поради необходимостта да се обслужва съдопроизводството в

руските земи се извършва усилена дейност по съставянето на сборници. Самият факт, че са извличани отделни ексцерпти, а не текстова цялост, е допускал да се направи избор и да не се спазва преводът в НМ. Обратното, там, където е заимстван целият текст на НМ, най-ранните руски кормчии се придържат към своите южнославянски протографи. Подобни примери са нагледно доказателство за принципните разлики в *усвояването на извлечения от текстове и цели текстови единици*. Това е важен методологически въпрос за изследователите. Без съмнение НМ в Новгородската кормчая се отличава с руски правописно-фонетични черти, но съществени промени спрямо южнославянския преводен архетип не са внесени. Позиционната близост между НМ и Кратката редакция на ЗСЛ в тази и кормчиите от същата група е оказала влияние, доколкото и двата текста илюстрират светскоправни наказателни системи. Поставянето им в съседство се дължи на компилаторските процеси в руската книжнина от епохата на татаро-монголските нашествия (края на XIII – началото на XIV в.) и събирането в нови кодекси на материал от различни юридически състави. Тази връзка обаче *не е задължително езиково-текстологична*. Как точно е ставало това присъединяване, е отделна тема на проучване. Докато не се изследват всички преписи на НМ, крайни заключения не са възможни. Но мога да предположа, че от двете текстови единици ЗСЛ се отличава с по-голяма динамика на разпространение и подвижност, защото като оригинална славянска компилация не е била закрепостена към точно определен юридически състав. Днес не е известен нито един южнославянски препис на ЗСЛ, но преписи от Кратката му редакция се откриват както в кормчии с южнославянски произход на протографите (Устюжката и Йоасафската), така и в руски по произход кормчии (Новгородска, Софийска и т.н.) и сборници („Мерило праведное“). ЗСЛ може да е в съседство както с Методиевия превод на Номоканона от 50 титула (както е в Устюжката и Йоасафската кормчая), така и с други текстове. Така именно Кратката редакция

на ЗСЛ е била добавена след Νόμος Μοσαϊκός, който в състава на руски кормчии от типа на Новгородската несъмнено е заимстван от Светисавското законоправило. НМ е изцяло преводен от гръцки образец със светска регламентация и затова тежнее към съставите на кормчиите. Чрез тях впоследствие преминава в сборници, които извличат материал от кормчии. Макар че разпространението и на Кратката редакция на ЗСЛ, и на НМ на пръв поглед става в едни и същи по тип източници, *типологията на рапространението е различна.* ПРЗСЛ илюстрира не само как този уникален негов основен прототип – Кратката редакция на ЗСЛ, е битувал в обкръжението на други текстове, какви аналогии с неговия основен правен смисъл са се пораждали при това съжителство, но и как е бил окрупняван с нови текстове.

В контекста на всичко казано може с голяма увереност да се твърди, че един от източниците за старозаветното влияние в ПРЗСЛ е *библейският старозаветен превод* във вида и с езиково-текстологичните особености, които са били типични за XIV в. в руските земи около Новгород и Псков. Тема на отделно проучване е какви конкретно са тези особености и в каква степен са повлияни от български образци. Но още по-голямо доказателство за изказаната хипотеза е фактът, че текстовете в ПРЗСЛ от втората разгледана тук група намират паралели именно в оцелелите листа от Второзаконие в Лавърското петокнижие. Така на л. 148б–149а в последователност, която се спазва в самия Лавърски препис, но не и в пълния библейски превод, са поместени първите три ексцерпта, при това очевидно възпроизвеждащи един и същ превод с някои съкращения и разночетения в ПРЗСЛ. И разположението, и езиковите особености подкрепят отново тезата, че извадките от Второзаконие в ПРЗСЛ са направени по библейския богослужебен превод. Известно е, че в Лавърското петокнижие има много пропуски не само поради липса на листове, а защото самата композиция на състава е следвала обслужването на богослужението. За това свидетелстват множеството маргинални киноварни бележки, даващи литурги-

чески указания към основния библейски текст. Именно по тази причина въпросните три ексцерпта са се оказали в съседство, въпреки че те не следват последователността на петата книга от Мойсеевото петокнижие. Най-силното доказателство в подкрепа на моята теза са самите текстове, затова привеждам трите ексцерпта според запазеното в Лавърското петокнижие:

Аще ли комꙋ бꙋдеть сн҃ъ непокоривъ и гꙋбитель. не послоушаѩ рѣчи о҃ца своег҃о і мт҃ре своеѩ. ти накажють его ти не послꙋшаеть іхъ. да поімꙋть оць і мті его. да ізведꙋть его предъ старц҃а град҃а своего і прⷣе врата мѣста своего. і ркꙋть к мꙋжⷨе граⷣ совего глще. снъ на сиі непокоривъ і гꙋба и не послꙋшаѩ рѣчи нашиѩ вѣтꙋѩ пьꙗньчьствꙋеть. да побьють и каменьемь мꙋжи града того. ізмѣте ꙁлое ѿ себе сами да і дрꙋꙁии слъішавше і оу҃боѩть сѧ.

Аще ли кто сꙋдомъ смрьтнъімъ оумреть кимъ грѣхомъ. і повѣсите і на древ҃ѣ да не премедлить тѣло его на древѣ но въ гробѣ погребете і ѿ днь (в Лавърското петокнижие ексцерптът продължава, но в ПРЗСЛ тук е краят му).

Видѣвъ же телѧ и овцю брата совего плаваюше на поли не мини его но обрати къ братꙋ своемꙋ и вдаси ѩ емꙋ. Аще ли не блиꙁь тебе братъ твои ни оувѣⷮси ꙁа ім въ своі домъ да бꙋдеть оу тебе дондеже ѩ иꙁищеть сихъ браⷮ твои и вдаси ѩ емꙋ такоже.

Земеделският закон

Следващият преводен законов паметник на светската юрисдикция в славянската традиция, в който се търси старозаветно влияние, е Земеделският закон (нататък ЗЗ). За разлика обаче от ПРЗСЛ, тук това влияние в много по-голяма степен е продиктувано от самия характер на византийската редакция на ЗЗ, която е използвана от славянските преводачи.

С включването на кратък анализ върху старозаветното влияние в ЗЗ моето изследване навлиза в една изключително интересна, но много сложна материя, която сама по себе си е достойна за отделна монография. Това е така поради все още неизяснените исторически обстоятелства около произхода, мястото и вре-

мепоявата на самия византийски източник. Въпросът се радва на оживено присъствие в по-стари и по-нови византинистични проучвания (обобщено у Chitwood 2012: 47). Затова веднага следва да направя уговорката, че ще ме интересуват преди всичко въпроси от славянската битност на текста, и то такива с пряко отношение към темата за старозаветното влияние.

Под наименованието *Земеделски закон,* представляващо точна калка от заглавието на византийския му първоизточник Νόμος γεωργικός, в славянската традиция се разпространява юридически свод с максимален брой от 85 глави (или по-малко в зависимост от редакцията и степента на запазеност на ръкописните източници). Всички те уреждат аграрните отношения в селските общини и се опират основно върху Юстиниановата кодификация на римските закони от около средата на VI в., известна с името Corpus Juris Civilis. За времето на възникването на ЗЗ във византийската традиция се смята периодът VIII в., а появата му отново се свързва, както тази на Еклогата, с Лъв III Исавър (717–741), по-разпространеното мнение, или с предходника на исаврийската династия Юстиниан II (685–695, 705–711), с което предполагаемата датировка се измества към края на VII в. Има и мнения, отместващи датировката и съответно историческия контекст на възникване или назад към епохата на Юстиниан I (Юстиниан Велики, император на Източната Римска империя от 527 до 565 г.; съответно ЗЗ се смята за частна колекция, повлияна от делото на големия император законотворец), или напред към IX в., като се поставя в орбитата на законодателните инициативи на патриарх Фотий заедно с НМ и със същите цели, които А. Шминк, авторът на втората хипотеза, привежда по отношение на колекцията от Мойсеевите закони. Изказвани са и мнения, че ЗЗ има славянски произход. Последното мнение остава изолирано, но според наложеното становище в българската палеославистика ЗЗ, също като Еклогата и Прохирона, е преведен в Преславския книжовен център в епохата на цар Симеон (Славова 2009б: 202). Битуването на пър-

вичния текст и на последвалите редакции както във византийската, така и в славянската традиция е било обект на множество изследвания, които тук не е възможно да се приведат в пълнота. Според справедливото определение на Е. Липшиц „това е най-популярният паметник на обичайното право за Югоизточна Европа“ (Липшиц 1968: 53). Множеството засвидетелствани преписи и измененията в последвалите редакции спрямо текста, смятан за първичен, са имали за цел да уреждат ползването на земеделска собственост, някои специфични взаимоотношения, като арендата, и преди всичко да защитават правото на собственост и да предотвратяват самоуправството в случай на спорове. Всички тези въпроси са били с ясен практически характер, а урегулирането на подобни икономически отношения е пораждало правни последствия. Поради това наказателноправният аспект в самия паметник е безспорен. Съставът и особеностите на гръцкия образец в голяма степен влияят върху разпространението му в славянската ръкописна традиция. За нея днес са валидни няколко важни заключения. Въпреки че има дори по-късни румънски преработки на ЗЗ, с най-голяма стойност за иследването на ранните етапи на битуване на текста се отличават два сръбски и един руски превод. Те са застъпени в следните преписи:

1. Сръбски превод по единствения запазен препис в Хилендарския сборник № 466 от втората четвърт на XV в., издаден от Дж. Радойчич (Радојчић 1955; дигитализиран на www.monumentaserbica.com). Самият ръкопис представлява сборник от правни и догматико-полемични съчинения (Богдановић 1978: 178; **Matejic, Thomas 1992**: 556) с обем от 358 листа, изписан със смесен рашко-ресавски безюсов правопис. Преписът на ЗЗ не е свързан пряко с някакъв точно определен състав и е попаднал в кодекса самостоятелно, но интересно обстоятелство е наличието на извадки от Светисавското законоправило в самия Хилендарски ръкопис. Това са части от Увода, цялата 55-а глава, съдържаща Прохирона, и следващата глава за забранените бракове. Самият Дж. Радойчич споделя, че в предишна своя

публикация е направил грешката да опише този текст като Юстинианов закон, а не като самостоятелен сръбски препис от ЗЗ. Преписът на ЗЗ е непълен, с много липси. Последната запазена глава е номерирана от преписвача като 71-ва. За този препис Дж. Радойчич казва още, че е много архаичен и че не съвпада със засвидетелстваните руски. Различен е и от редакцията на онези членове от ЗЗ, които влизат в състава на Юстиниановото законодателство, разпространявано заедно със Съкратената синтагма на Матей Властар и Душановия законник.. Преписът на ЗЗ в Хил. 466 (както ще го наричам за удобство) съхранява оглавлението, което посочва Юстиниановите книги като източник за състава, въвеждайки прилагателното дѣлательнъ в наслова в съответствие на γεωργικός, производно от славянското съответствие на ὁ γεωργός – дѣлатель ‘земеделец, обработващ земята, селянин’. Оглавлението гласи Ꙁаконь дѣлательнь иꙁбрань ѿ книгь цара Іоустїнїана и в този си вид не се повтаря в нито един друг от известните преписи на ЗЗ.

2. Сръбски превод в състава на Кратката редакция на „Закона царя Юстиниана“, в която обаче влизат само избрани статии от ЗЗ, от 12 до 16 (Византийский земледельческий закон 1984: 191; Андреев 1972; Липшиц 1968; Драгин 2010). Става въпрос за византийско-сръбска правна компилация, която се позовава на няколко доказани източника: Еклогата, Прохирона, Василиките на император Лъв VI Философ (886–912) и ЗЗ. Голяма част от известните преписи се разпространяват заедно със Законника на Стефан Душан (1331/6–1355). Един от преписите на така наречената Кратка редакция на Юстиниановия закон е Софийският препис от XVII в. (ръкопис № 293 в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София), който е издаван още от Т. Флорински и обстойно е изследван от български правни историци, сред които М. Андреев (Андреев 1972). Именно в своето изследване М. Андреев предлага фототипно възпроизвеждане на текста и новобългарски превод. Един от последните приноси върху историята на

този паметник представлява филологическият анализ на А. Кемалова на софийския препис на сборника Судац, както в науката е известна цялостната компилация (Кемалова 2010). Тъй като паметникът има по-късна, самостоятелна текстова история и извадките от ЗЗ в него са вторични, т.е. не се дължат на славянския компилатор, а най-вероятно са възпроизведени по определен византийски източник, в който вече е било извършено заимстването от ЗЗ, на филиациите на пълната и кратката редакция няма да обръщам специално внимание, освен в общ сравнителен план при лексикални интерпретации.

3. Руски превод с възможен южнославянски (български) протограф в състава на така наречените „Книги законные“, издаден и коментиран от А. С. Павлов (Павлов 1885) и възпроизведен отново по това издание в най-пълното изследване до момента на гръцката и съпътстващата я руска традиция на паметника (Византийский земледельческий закон 1984: 233–256). Под названието „Книги законные“ се разбира компилация от византийското светско законодателство, която според А. С. Павлов съдържа четири части: 1. Земеделския закон; 2. 39-и титул на Прохирона за наказанията; 3. Закон за разтрогнатите и непозволени бракове – 11-и титул на Прохирона; 4. За свидетелите – 27-и титул от Прохирона и 5 глави от 14-ти титул на Еклогата. Тези извадки се оформят в единно цяло чрез Предисловието към Еклогата в преработен и съкратен вид. „Книги законные“ са известни в славянската традиция само в преписи от XV в. насетне, но не и в по-ранни. Именно в това обкръжение се разпространява самият ЗЗ, който на руска почва досега не е открит самостоятелно, а само в състава на тази компилация. Изказвани са различни мнения за нейния произход. Според А. С. Павлов преводът е староруски и се датира от края на XII – началото на XIII в., тъй като още тогава „Книгите“ влизат в състава на кормчиите от руски тип. Но А. И. Соболевски ги смята не за руска компилация, а за създадени в Славянския юг, където се разпространяват и преди XV в. Всичките четири

части, макар сведени до различни източници, са дело на едно и също отношение на преводача към гръцкия текст: „очевидно что перевод Земледельческого устава и глав Прохирона сделан одновременно одним и тем же лицом и что переводчик или сам выбрал статьи из греческих подлинников, или перевел целиком найденную греческую компиляцию“ (Византийский земледельческий закон 1984: 193). Според Д. Найденова „Компилацията „Книги законни“ се разпространява в състава на сборници със смесено съдържание, без да има постоянно обкръжение. Текстологическото проучване на преписите сочи, че те възхождат към общ архетип и компилацията има само една редакция“ (Найденова 2007: 16). Авторката привежда и редица езикови примери в подкрепа на ранната поява на компилацията, а в русифицирания текст на ЗЗ тя открива южнославянски езикови черти, свидетелстващи за предходен етап на битуване, а може би и възникване в южнославянска езикова среда (Найденова 2007: 17).

Още в началото може да се предположи, че за разлика от ПРЗСЛ, в славянските преводи на ЗЗ старозаветното влияние не е плод на намеса на славянските преводачи, а е продиктувано от самия характер на византийската редакция на ЗЗ, която е използвана от тях. ЗЗ във византийската традиция се счита за силно свързан с Еклогата, особено с нейната преработка Ecloga ad Procheiron Mutata, а неговата ръкописна традиция възхожда към итало-византийски образци, поне според най-разпространеното мнение. Задължително ще повторя вече отбелязаната по друг повод закономерност, а именно, че преписите на ЗЗ във византийската традиция документират една съществена особеност на неговото писмено разпространение в устойчиво текстово обкръжение и в позиционна близост (така наречения литературен конвой) с два други паметника: Еклогата или нейните преработки (Ecloga ad Procheiron Mutata), към която е прикачен като апендикс, и юридическата компилация Νόμος Μωσαϊκός.

Именно тази задължителна позиционна близост дава ос-

нования на учените да формулират извода, че върху паметника е оказало силно влияние старозаветното обичайно право (Ashburner 1912: 94–96; Svoronos 1981: 493–500). В контекста на това в науката се повдига и по-общият въпрос за влиянието на Стария завет, типично и за самата Еклога. Според П. Магдалино и Р. Нелсън, въпреки че следва Еклогата в наказателните казуси и репресивния апарат, ЗЗ е много повлиян от езика и концептите на Петокнижието и носи „следи от този старозаветен тон" (The Old Testament in Byzantium 2010: 21). Още гръцкият историк на правото Н. Матсис поставя аргументирано темата, като посочва, че глави 23, 24, 26 и 27 в самата гръцка редакция носят старозаветни следи (цитирано по Византийский земледельческий закон 1984: 22). Впоследствие старозаветното влияние е подкрепено в отделна статия на Н. Своронос (Svoronos 1981). На практика то не се оспорва от никого, тъй като е логично един текст на социално-икономическа тема, засягащ феодалната собственост на земята, да черпи от юридическата традиция на едно древно общество с основен земеделски и скотовъден поминък, за което са съставени Мойсеевите закони. Отново проблеми възникват при идентификацията на конкретните пътища за това влияние. И тъй като според византинистите самата колекция Νόμος Μοσαϊκός във византийската традиция следва Септуагинтата, би било интересно да се проследят някои конкретни паралели между посочените глави в славянските източници и как те предават гръцкия оригинал. При подобно сравнение това, което ще ме занимава, е диференцирането на старозаветното влияние – къде се наблюдава спазване на общия „старозаветен тон", къде се наблюдават конкретни съвпадения или различия в езиковия, основно в лексикалния състав.

Избирам за основен източник на анализ преписа в Хил. 466. Той заслужава целенасочено проучване най-малко по следните три причини: 1. Макар и единичен, без възможности за създаване на стема в неговото предходно разпространение, този пре-

пис очевидно е бил на разположение на преписвача в атонска монашеска среда. 2. Приобщаването му към други извадки от светскоправни преводни съчинения в самия кодекс Хил. 466 най-вероятно означава, че е копиран протограф, а не е извършен нов превод. 3. От това пък следва, че преписът би бил по някакъв начин представителен за южнославянската традиция на ЗЗ и няма типичните наслоения от източнославянската езикова среда, които се наблюдават в „Книги законные“.

1. Примерни текстови влияния от Петокнижието. Най-напред следва да се започне с характера на казусите, посочени от Н. Матсис като повлияни от Стария завет. Те засягат основно юридическата отговорност на пастирите в опазването или използването на работен добитък, затова се поместват в раздела „О пастухахь“ (Византийский земледельческий закон 1984: 157). В НМ всички подобни казуси са извлечения от книга Изход и могат да се открият в общо пет (13-а, 14-а, 18-а, 19-а и 21-ва) от състава на 50-те глави.

Нека сравним примерни старозаветни ексцерпти от различните славянски юридически източници:

Глава 23 в гръцката редакция на ЗЗ е първата от серията „О пастухахь“. Тя съответства на глава 21 в ЗЗ от Хил. 466 и на глава 22 в ЗЗ от „Книги законные“. Аналогичният текст от НМ е възпроизведен в 13-а глава, която е по-обемна, но конкретният казус следва Изх. 22:13. В библейския текст става въпрос за това, че ако поверено на някого чуждо животно е разкъсано от звяр и отговорният за него покаже като доказателство трупа му на собственика, не носи наказателна отговорност. Именно библейският старозаветен текст помага да се възстанови смисълът на използвания в гръцкия оригинал на ЗЗ израз δειξάτω τὸ πτῶμα τῷ κυρίῳ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς ἀναίτιος ἔστω (Византийский земледельческий закон 1984: 106). Може да го сравним с гръцкия оригинал на НМ: ἐὰν δὲ θηριάλωτον γένηται, ἄξει αὐτὸν ἐπὶ τὴν θήραν καὶ οὐκ ἀποτίσει (ВТ, 149). Докато в библейския казус субекти на казуса са изобщо

някое лице, някой, τις, и ближният му, ὁ πλησίος, в ЗЗ вече се говори за взаимоотношения между пастир (ἀγελάριος) и земевладелец (γεωργός). Библейският текст въвежда употребата на субстантивираното прилагателно в ср.р. θηριάλωτον, букв. ‘изядено от диви животни’, а ЗЗ споменава за труп, πτῶμα, което в двата славянски превода се предава с троупъ в Хил. 466 и стерво в „Книги законные“. Примерът е много показателен за осмислянето на начина на присъствие на старозаветното право в случаи, при които става въпрос не за преки, тъждествени заемания, а за преработки, някои от които според изследователите възхождат към римското законодателство. Смята се за твърде възможно при формирането на най-разпространената гръцка редакция на ЗЗ със засвидетелствани преписи от Южна Италия влияние да е оказал именно Lex Dei.

Ето пълния контекст на разисквания казус:

НМ: ...аще же ӡвѣремь иӡѣдено боудеть. приведеть ѥго на иӡѣдениноу. и не истежеть ѿ него.

Хил. 466: Аще пастърь волѡвь поӡдѣ приѥмь ѡть дѣлателꙗ вола и сьвькꙋпить его сь чрѣдою, и прилоучить се волꙋ ѡть влька ꙋꙗсти се. да покажеть трꙋпъ господинꙋ егѡ. и самь неповиннь бꙋдеть (цитирано по www.monumentaserbica.com).

„Книги законные“: Аще пастырь чреды по обычаю вола прииметь въ чрѣду и примѣсить его къ чредѣ и прилучится волкови его съясти, да покажеть стерво пастырь господареви его, и неповиненъ будеть (Византийский земледельческий закон 1984: 237)[1].

Същата 13-а глава от НМ е захранила още няколко глави от ЗЗ, като, естествено, те попадат в съседство. Затова следващият казус съответства на 27-а глава от гръцкия оригинал:

НМ, Изх. 22: 10–11, глава 13: Ѡ въӡемлющимь всакоу скотиноу глеть. ѿ исхода .гі. Аще дасть нѣкто ближнемоу ѡсле. или юньць. или ѡвче. или вьсакоу скотиноу хранити. и скроушить се. или оумреть.

[1] Възпроизвеждам текста според правописа на изданието, което цитирам.

или плѣнена боудеть. и никто же не вѣсть. да боудеть клетва б҃жиꙗ посрѣдѣ ѡбою. аще не самь тоу лоукавьствова. ѿноудь ѡ скотѣ ближньꙗго. и тако приѥть боудеть ѿ г҃на скотоу. и не вьзищеть ѿ него.

ЗЗ според Хил. 466, гл. 24: Аще пастырь прѣѥмь вола ѡть дѣлателꙗ и безь вѣсти бѫдеть воль да закльнеть се въ име господне, не лѫкавствовавь вь нѥго и ꙗко не приѡбщи се погыбѣли вола, безъ тьщеты да сьблюдеть се. (цит. по www.monimentaserbica.com).

ЗЗ според „Книги законные“, глава 25: Аще пастырь чреды прииметь вола от земледѣлца и без вести погибнеть волъ, да кленется именем господнимъ, яко не ухитрилъ есть, ниже причастенъ есть пагубѣ вола, и неповиненъ будеть (Византийский земледельческий закон 1984: 238).

Примерите могат да бъдат увеличени, но важният извод е един – не може да се говори за пряко езиково-текстологично влияние на НМ дори в Хилендарския ръкопис, в който присъстват извадки от Светисавското законоправило, макар и от други негови части. Това означава, *че славянските преводи на ЗЗ и на НМ очаквано имат своя независима една от друга писмена традиция,* която в голяма степен зависи от самите гръцки първоизточници. В същото време в ЗЗ има следи на старозаветно влияние и извън състава на Синайското законодателство. Това е така, защото нито НМ, нито Lex Dei съдържат цялостната библейска традиция, а само прототипното ядро на първичното Синайско законодателство с някои допълнения. Затова влиянието на Стария завет в юридическата сфера е надраствало казуистиката на специфично юридическите компилации и отново е ставало заемане от самия Стар завет. Продължава например да бъде обект на дискусия дали в ЗЗ е приложен принципът на антихрезиса, антихрезата – договор за ползване на земеделска земя с право кредиторът, вместо да получава процент, да ползва прихода до погасяване на задължението в течение на 7 години. Този тип договорно отношение е застъпено в глава 67 на оригинала, предадена само с фрагмент в Хил. 466, гл. 64: иже мьздные за дарь поемшеи села. а веще .з҃. лѣть ꙗветь се плѡдеще село. да изьѵтеть соудїа ѿ седмыхь лѣть и выше... Именно

седемгодишният срок напомня за възможния библейски прототип в Изх. 23:10–11, срв. „6 години сей земята си и събирай плодовете ѝ, а на седмата я оставяй да си почине“ – Библия 1982: 85). Текстът на казуса в Хил. 466 е непълен.

2. Наказателният апарат. Особено забележима е промяната на равнището на наказанията, които е трябвало да съответстват на тези усложнени социално-икономически отношения. Наказанията според ЗЗ са ясно разпознаваеми, защото те използват членовредителство, каквото сходни казуси от Стария завет не познават. Поначало членовредителството е чуждо на старозаветното обичайно право. В това отношение ЗЗ стои много по-близо да Еклогата или до нейните преработки. Такива общи между двата светски паметника членовредителни наказания са отрязването на езика на пастира, ако даде лъжлива клетва, че не е виновен за гибелта на повереното му животно, и бъде изобличен от двама или трима свидетели (28-а глава в гръцкия оригинал γλώσσοκοπηθείς – ѥзыкь да оурѣжеть се ѥмоу в Хил. 466, гл. 26). В други казуси се практикува бой (гл. 33 в гр. σφοδρῶς τυπτέσθω – ѕѣлѡ да бїеть се в Хил. 466, гл. 31); ослепяване (гл. 42 и 68 в гр. τυφλούστω – да ѡслѣпить се в Хил. 466, гл. 40 и 65), отрязване на ръката или ръцете (гл. 44, 59, 65, 66 и др. в гр. χειροκοπείστω – роука да оусѣчеть се емоу в Хил. 466, гл. 44 и др.); обесване като убиец в глава 46 и 47 (в гр. текст φουρκιζέσθω – да повѣсить се ꙗко оубїица в Хил. 466, гл. 44 и 45). Много интересен казус е глава 64 в гръцкия текст на ЗЗ, която предвижда изгаряне за лица, които са предизвикали пожар на гумно или копа сено (πυρίκαυστοι ἔστωσαν – ѡгнемь сьжежени да боудоуть в Хил. 466, гл. 62). Възможно е чрез идентичното наказание за престъплението да се практикува принципът на талиона, въпреки че сходни наказания се откриват и в други византийски светскоправни нормативни текстове (Византийский земледельческий закон 1984: 170). М. Андреев коментира друго интересно наказание от ЗЗ – бой и лишаване от дрехи на виновника, което липсва в

преписите на сборника Судац и е заменено от парична глоба, защото глобата остава „най-честата санкция на южнославянското обичайно право“ (Андреев 1972: 69). От друга страна, наред с разликите, общи прилики спрямо Синайското законодателство и съответните старозаветни правни текстове може да се открият в някои идентични практики. Най-важните от тях са следните, добре познати от Мойсеевите закони и вече коментирани по повод на старозаветната компилация Νόμος Μοσαϊκός:

– Прилагането на компенсация за нанесена щета (гл. 25 и 28 на гръцката редакция);

– Заплащането в двоен размер за нанесена щета (гл. 41, 54 и 47 и др.);

– Обща практика е клетвата пред Бога, ἐν ὀνόματι κυρίου, която е достатъчно правно основание да не бъде търсена наказателна отговорност от пастир, поел задължението да стопанисва вола на земеделец, в случай че волът се загуби не по негова вина (гл. 26 и 27 в гръцката редакция). Ищецът е длъжен да приеме клетвата пред Бога, защото това е един вид изпитание, поемане на голяма отговорност от заклеващия се пастир.

– Може да се говори дори за влияние на определени обстоятелства за извършване на провиненията, каквото е споменаването в гръцкия текст на ЗЗ на наречието ἕωθεν ‘на зазоряване, на разсъмване, по изгрев’ (напр. в гл. 23 и 25 от раздела за пастирите). Наречието е останало непреведено в Хил. 46 и в съответстващите членове на „Книги законные“. В Стария завет има различни видове светлина, в чието лексикално изражение на иврит стоят концептуални възприятия от семитската езикова картина на света (Алмалех 2014: 9). Някои от тях се свързват с идеята за правосъдието и правдата, светлината като символ на доброто. Изгряването на слънцето, началото на новия ден има особен правен аспект в Стария завет, срв. с ексцерпта в Изх. 22:2–3, постулиращ, че ако някой залови крадец, когато слънцето е изгряло над него, и го удари, така че той умре, за това се иска кръвнина, за разлика от казуса крадец да бъде заварен да

краде нощем (по подразбиране – Библия 1982: 83). Повечето тълкуватели на ексцерпта виждат в това проява на „милостивия закон на Израил“, който дава права дори на крадеца (Коул 2002: 227–228) В глава 15 на НМ според Светисавското законоправило стои пълният текст: аще же ѡбрѣщеть се тать. и ѹраненъ бывь ѹмреть. нѣсть то ѹ҆биииство. аще же всиꙗеть слнце на нь. да ѹмреть самь ѹ того мѣсто. повиньнь бо ѥсть. Римската компилация Lex Dei отделя голямо внимание на крадците и техните наказания в своя 8-и титул. Разделянето на крадците на дневни и нощни се основава на същото Мойсеево предписание, което се е превърнало в основа за римските юристи. Убийството на крадец през нощта оневинява убиеца, но същият се наказва също със смърт, ако убие крадец на дневна светлина. В първия случай на потърпевшия се признава правото на спонтанна защита на собствеността при залавянето на крадеца и тъмнината е смекчаващо вината му обстоятелство, а във втория дневната светлина разкрива видимостта на престъплението, т.е. неговия съзнателен, преднамерен характер. По тази причина римските юристи смятат убийството през нощта оправдано при всички обстоятелства, но през деня само ако крадецът вдигне оръжие да се защитава (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: 72–75). Един от мотивите е превенция на саморазправата и така наречените дневни крадци е трябвало да бъдат изправени пред магистратите, за да подлежат на обществена законова санкция.

3. Общи езиково-стилистични наблюдения.

а) Различната философия на наказанията, различният исторически контекст на възникване на Νόμος γεωργικός в гръцката традиция са се отразили на неговия език, съответно и в славянските преводи, които го следват. За Хил. 466 Дж. Радойчич посочва следването на гръцкия прототип като преводачески принцип. Впрочем един от езиковите аргументи в подкрепа на това е фактът, че в Хил. 466 личат явни следи от гръцко влияние на лексикално равнище – оставени без превод термини, както

и грешни, смислово неиздържани места поради неразбиране на даден термин. Такива са например термините:

– Аравона, ἀῤῥαβών ‘капаро, предварително изплатена сума за извършване на някаква работа’ (гр. гл. 16; в Хил. 466 гл. 15, където стои изразът аравонѹ вьзьмъ; в *„Книги законные“ задаток“*). Гръцкият термин има широко приложение в различни правни текстове. В Еклогата той отново е преведен със *задатък* или *обручение*, т.е. предварителна сума, обезпечаваща, гарантираща сключването на договор за продажба (Византийская „Эклога законов“ 2011: 117).

– Харакосати ‘оградя, заградя с кол при обработка на лозя’ (гр. гл. 13 χαρακώσας < χαρακόω ‘ограждам с колове’ Хил. 466 , гл. 11; в „Книги законные“ липсва). Този гърцизъм се лексикализира в българските диалекти с материални еднокоренни наследници, сравни: *харàк* ‘прът за увиване на фасул, за връзване на лози, домати и др.’ предимно в района на Гоце Делчев, Велинград, Батак, Пещера и др. (Дзидзилис 1990: 141; Филипова-Байрова 1969: 169); вероятно от същия гръцки корен през турски *харалък* ‘междина, междинна бразда’ в Крумовградско и др. (**ДА**).

– В 17-а глава на сръбския ръкопис стои недоразбраното от преводача .ѕ. траѡрдинь, с което се предава терминът τὰ ἐκστραόρδινα, или така наречените екстраординарни налози, които земеделецът дължи на хазната (Византийский земледельческий закон 1984: 154–155). В „Книги законные“ няма следи от този термин.

ЗЗ отразява по-развити аграрни отношения и съответно взаимоотношения между собственици и ползватели на земеделска земя. Затова в ЗЗ старозаветната казуистика се е променила, но въпреки това продължава да бъде фактор, който задава образеца.

Преписът в Хил. 466 има подчертано южнославянски езиков характер и това го прави приложим в един много по-широк балкански ареал. Той съдържа такива особености, които отразяват междинен хронологически срез, незасвидетелстван със самосто-

ятелни преписи, но за който със сигурност може да се твърди, че е съхранил някакво по-старо състояние на писмената традиция. Едно от най-силните доказателства за това са именно следите от влиянието на Стария завет, а това безспорно доказва неизбледнялата връзка със самия византийски оригинал. Лексикалният фонд в този препис включва някои характерни лексеми: едновременно чрѣда, стадо за ἀγήλη; едновременно искрьнъ и ближьнъ за назоваване на ближния, който и да е член на общността; съседа, гр. πλησίος (срв. още в първата глава прѣоравати бразды искрьнıаго, но в същата глава искривити мєгю ближнıаго); попаш꙯ сътворити (гл. 23), което съответства на съчетанието πραῖδαν ποιέω и в „Книги законные" е заменено от *истраву доспѣеть* (Византийский земледельческий закон 1984: 106, 238). При висока честота на употреба на прилагателното тоуждь в тази фонетична форма и единичен вариант чюждь се използва рядката наказателна форма за лишаване от права с глагола отоуждити сѧ, ἀλλοτριόω: ıако тать ѡтꙋждить сє в гл. 8, съответстваща на гр. 9/10.

Самият гръцки оригинал е забележителен с въвеждането на субекта земеделец мортит, γεωργός μορτίτης. Колокатът е рядък и не е регистриран дори във византинистичните речници. С него се назовава лице, което обработва земята по договорни отношения с нейния собственик и има право на част от придобитата реколта. Става въпрос за две глави (9 и 10) в гръцкия текст, в които единствено се среща редкият термин „мортит", производен от гр. μορτή ‘процент от прихода, десятък’. Според ЗЗ договорните отношения между земеделец и земеползвател определят 1 сноп за земеделеца и 9 за обработващия, откъдето следва, че размерът на рентата е 1/10 (Византийский земледельческий закон 1984: 100). Хил. 466 предлага преводното съответствие дѣлатєль исполникъ ‘изполичар; който обработва земята на изполица, т.е. срещу приход от реколтата’, фиксирано в гл. 8, а в „Книги законные" на същото място е налице описателна конструкция *аще землєдѣлецъ десятину отмѣрит* (Византийский земледельческий закон

1984: 235). В случай на набези в собствеността, които водят до увреждания, и без знанието на господаря той се наказва като крадец с лишаване от правото на неговата част по договора (Византийский земледельческий закон 1984: 100). Извън този колокат дѣлатель е ключов термин за преписа в Хил. 466 и може да влиза в свободни съчетания, повлияни от гръцкия оригинал, например прѣоравъıи дѣлатель, т.е. земеделец, който нарушава синора, междата между две ниви. Вижда се, че в ЗЗ има контекстово специализиране на лексемата дѣлатель в сравнение с други паметници (освен известното от КСП, срв. напр. дѣлатель само срещу τέκτων, т.е. дърводелец или строител, занаятчия в по-широк смисъл според Григоровичевия паримейник – Рибарова, Хауптова 2014: 145).

Разгърнатата феодално-аграрна тематика в ЗЗ е довела до натрупването в Хил. 466 на множество названия за земеделски сечива и оръдия на труда (орало, ральникъ, бранъ, ѩрьмъ, косиръ, срьпь, сѣкъıра, трьнорѣꙁь) или за обработваемата земя и нейните форми, (браꙁьда, межда, оугаръ, ледина, трѣбежь)[1], които не намират аналог в старозаветното законодателство поради по-примитивния характер на неговата казуистика и разликата в културно-историческите реалии. Ако се направи сравнение с лексикалния фонд на НМ, старозаветната казуистика е опростена от гледна точка

[1] Поземлената собственост, наречена ледина ‘гора, лес, гориста местност’ (още вь врѣме ледини сѣченїа, вь лединѣ – гл.18, 20, 42, 43), съответства на гр. ὕλη, което пък „Книги законные“ заменят или с *нива*, или с *чаща* ‘гъсталак’ (Византийский земледельческий закон 1984: 241 и др.). Лексемата е запазена в българските диалекти със значение ‘поляна, ливада, целина, гориста местност, запустяла нива, лъг и др.’ Последователното превеждане в Хил. 466 на гръцка дума за гора, лес с тази стара, с праславянска етимология, лексема означава, че тя със сигурност е битувала и в значението на старобългарското лѫгъ ‘гора, гъсталак, храсталак’ (**СТБР 1999**: 826; **БЕР 3**, 1986: 345–346). Лексемата чаща е непозната на преписа в Хил. 466 и липсва в КСП, но в Григоровичевия паримейник се среща еднократно чаща – δάσος ‘гъсталак, гъста гора’ по Ис. 9:18, и раꙁгоритъ сѧ (за огъня) въ чащахъ лѫгоу, т.е. в горския гъсталак (Рибарова, Хауптова 1998: 131; 2014: 39; по данни на **ДА** в Костурско *чешавѝна* ‘хвойна’).

на тези битови подробности и преки лексикални съответствия могат да се намерят в определени лексико-семантични полета на базисната лексика от НМ: нива, виноградъ, винаги ближьнъ, а не искрьнъ, винаги съвѣдѣтель, а не послоухъ; господинъ в значение ‘господар’; липса на лексемите стадо или чрѣда, въпреки че без руското пълногласие и с южнославянския рефлекс от ликвидната метатеза втората лексема характеризира както Хил. 466, така и редакцията на „Книги законные“; нито една от редакциите на ЗЗ не използва лексемата юньць от НМ и я заменя с волъ, а за разлика от НМ южнославянският превод в Хил. 466 въвежда общ термин за селскостопанско животно животно, докато в НМ от ИК се използват само обобщителните названия скотъ, скотина. Прилика се наблюдава в някои общи наказателни формули, соугоубою цѣною да отъщетитъ се, като и двата елемента на наказателната формула могат да се срещнат поотделно (гл. 5, 14, 16, 27, 65 и др. в Хил. 466), а така също формулата за невинност по даден казус, съдържаща се в израза безъ тъщеты (гл. 68 срещу гр. ἀζήμιος в гл. 71); глаголът лѫкавьстовавати, който отвежда към един стар книжовен пласт (гл. 70 и др. в Хил. 466). Много подходящ пример за изтъкване на спецификите на ЗЗ спрямо НМ е формалното наличие на една и съща лексема, която се натоварва с допълнително значение. Такава лексема е ключовата за ЗЗ дѣлѣтель, ὁ γεωργός, на която се спрях. В НМ еднократната поява на същата лексема дѣлатель от Лев. 25: 40 реферира изобщо към наемник, нает за някаква работа лице с гр. еквивалент ἐργάτης (ВТ, 150), съответно допълнителна, специализирана лексикална информация въз основа на общия признак на глагола дѣлати ‘върша, правя нещо, извършвам някаква дейност’ носи контекстът от ЗЗ.

Въпреки всички очаквани раличия обаче в някои лексикални употреби косвено може да се предполага библейско влияние. Рядка употреба е старинници в гл. 6 на Хил. 466, която съответства на гр. οἱ ἀκροαταί ‘съдии арбитри при съдебни спорове’ (гр. гл. 7) и в „Книги законные“ се предава със сѫдии (Византийский земледельческий закон 1984: 235).

Въпреки че в главата е проектирано влиянието на Еклогата, в която е въведена институцията на съдиите арбитри със същото гръцко название, изплозваният хапакс в Хил. 466 напомня за семантиката на лексемата старѣишина (срв. старѣишини града за γερουσία според 23-та глава на НМ, където в съответствие с Втор. 22: 13–21 именно старейшините на града са арбитри в уреждане на семейноправни отношения). В други свои глави Хил. 466 познава и лексемата соудии (напр. гл. 35).

Глава 10 от гръцкия оригинал завършва с необичайна като цяло формула за цялостния текст на ЗЗ – θεοκατάρατος, преведена с богопрωклетъ в Хил. 466 и с *богомь проклят да будет* в „Книги законные" (Византийский земледельческий закон 1984: 100, 149). Казусът урежда частта от приходите (рентата), която се полага на земедателя и земеползвателя, а ако се пристъпят договорните отношения, провинилият се се подлага на Божието проклятие. Именно необичайната мярка в един светскоправен източник е породила предположението, че е възможно казусът да е уреждал правата върху църковна собственост, за обработването на която е било наемано лице. Възможно е обаче проклятието от Бога да е отново свързано със старозаветно влияние, особено проявено в книга Второзаконие дори на равнището на езикова формула. Това е поредният пример за развитието на казусите в ЗЗ и за влиянието върху текста му на различни правни системи и юридически източници.

б) Форма на езиковото влияние на Стария завет е присъствието в Хил. 466 на една от най-ярките разпознаваеми стилистични формули на старозаветния дискурс, каквато е етимологическата фигура. Така нареченият от Н. Своронос елиптичен език на гръцкия оригинал на ЗЗ също е повлиян от библейския текст (Svoronos 1981: 498). В Хил. 466 са налице следните етимологически фигури, изброени по реда на появата им, без при всички да е спазена симетрията с гръцкия оригинал: подобаѥть дѣлателю дѣлаюциомѹ (гл. 1) за гр. χρὴ τὸν γεωργὸν ἐργαζόμενον; аще дѣлатель въζъмь дѣланїє (гл. 15) за гр. ἐὰν γεωργὸς ἐκλαβόμενος

γεωργίαν; аще ли небрѣженїемь небрѣжеть (гл. 19) – εἰ δὲ ἀνανεύων ἀνανεύσῃ по Изх. 22:16; по традиция към този тип фигури се включва талионната формула да дасть живѡтно ꙁа живѡтно (гл. 37) – ἀποτισάτω ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς (старозаветна формула от Изх. 21:23, Лев. 24:18 и др.); да ѡтьщетить се сꙋгꙋбымь тьщетою (гл. 55) – καὶ ζημιούσθω διπλὴν τὴν βλάβην.

4. Старозаветният „тон“. Целта на приведените наблюдения не бе да се правят изчерпателни съпоставки между славянските редакции на ЗЗ, а да се обоснове присъствието в тях на старозаветното влияние като пряка последица от състоянието на самия гръцки първоизточник, довел до промени в тълкуванията на казусите в посока към тяхното усложняване и съответстващото обогатяване на езика, с който се изразяват те. Безспорно славянската преводна традиция създава свой собствен лексикален фонд и адекватно предава същността на правните казуси, но в същото време интертекстуалните взаимоотношения между славянските преводни паметници далеч не са така единни и показват различно отношение към изходния текст и самия превод. В много случаи изследователите на гръцкия текст на ЗЗ си служат с езикови аргументи, за да докажат произхода на паметника, и търсят къде, кога, с какво значение се употребява даден правен термин, понятие или обща правна регламентация, които могат да датират и локализират даден текст в по-точни граници. За славянската преводна традиция това не е направено в задоволителна степен, затова засега само може да се констатира, че влиянието на Стария завет върху славянските преводи на ЗЗ не изисква задължително пригаждане или заимстване от самостоятелните преводи на старозаветните правни регламентации. Иначе казано, най-ранният засвидетелстван славянски превод на НМ не би могъл да бъде пряк езиково-текстологичен източник за ЗЗ дори в запазения единичен южнославянски превод със сръбски езикови черти от Хил. 466. Пряко заимстване от библейските преводи също не се наблюдава. На дистанцията на времето ли се дължи това предвид липсата на съхранени стари

преписи и от НМ, и от ЗЗ, макар очакваното време на тяхната поява да би следвало да е самото начало на изграждане на християнски държавни структури сред славяните? Или на различния статус на самите славянски преводи? Поставените питания далеч не могат да се разрешат само с убедителността на езиково-текстологичните аргументи. Става въпрос за правовата култура на средновековното общество, която дори от филолозите не би могла да се опише само и единствено чрез текстологични съпоставки. Тя се материализира и в лингвокултурни концепти, като употребения от П. Магдалино и Р. Нелсън израз „дух на Стария завет“. А. Лопухин пък говори за „теократичното старозаветно законодателство“ и за „законодателната мъдрост на древността, респективно на Стария завет“ (Лопухин 2005: 8). Това са общи философско-исторически съждения, с които също може да се опише изследваният обект. Затова освен с конкретни текстови заимствания, казуси, норми, езикови формули „духът на Стария завет“ може да се открие имплицитно замесен в нормотворчеството. В тези случаи той действа като универсална, безвременна норма, като вечен еталон.

Ще приведа един последен пример. Глава 67 от Хил. 466 интерпретира аналогичния казус от гръцката редакция в глава 70. Той не съдържа някаква обстоятелствена конкретност, но ясно подчертава, че лица, които използват незаконни (т.е. съзнателно намалени) мерки в измерването било на вино, било на зърно, водени от алчност и стремеж към лично облагодетелстване, трябва да се подложат на наказателната мярка бой като нечестивци (ἀσεβεῖς – Византийский земледельческий закон 1984: 122; 173). Нечестивостта, ἀσέβεια, е обща морална категория, която засяга вече не просто отношение на индивид към индивид, а на индивид спрямо Божията воля, спрямо всевиждащия арбитър за правилното и грешното. Това е основополагащ новозаветен термин (**Dictionnaire Grec-Français 1996**: 22). Боят пък е конкретна наказателна мярка. Но както гръцката редакция, така и нейният славянски превод съдържат една ценна

вставка с аксиологичен характер, която очевидно възхожда към автентичния състав на ЗЗ в най-ранната му форма на битуване, защото съдържа кратък пасаж с ясни референции към Стария завет: и не послѣдѹющеи начелномоу ѡтцепрѣданїѹ, в гр. καὶ μὴ ἐξακολουθοῦντες τὴν πατρικὴν ἀρχαιοπαράδοτον μέτρησιν – т.е. тези, които не следват унаследените от отците старинни мерки, са именно нечестивците, подложени на наказателната мярка бой. Патронимичното наследство, за което имат съзнание и съставителят, и славянските преводачи на ЗЗ, е именно Мойсеевото законодателство с неговите норми за правилните, справедливите мерни единици, както е отразено и в НМ (срв. Лев. 19:35–36 в гл. 9; ВТ, 145). При това в Хил. 466 е използван композитът отцепредание, както се схваща наследството на Стария завет в цялост в същата философска триада: Върховния субект (библейския Бог) – посредниците в предаването на Неговата воля (Мойсей) – Човека (хората, общността) като неин изпълнител. Нека да припомня, че под отьчьскꙑи ꙁаконъ редица славянски средновековни текстове разбират именно Стария завет (срв. напр. аналогично употребения израз в „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак – Кабакчиев 1997: 99). Именно това присъствие на Стария завет като образец, еталон в изследваната глава от ЗЗ води Н. Своронос до заключението, че тук е налице така наречения от него „религиозен цвят, нюанс“ – „couleur religieuse“ (Svoronos 1981: 497).

От всичко изложено следва, че влиянието на старозаветния правен норматив, особено в частта от Синайското законодателство за регламентация на взаимоотношенията при притежание и обработка на земя, притежанието и използването на работен добитък, е рефлектирало пряко върху ЗЗ още в неговия първичен гръцки текст. С тази своя битност ЗЗ наистина отразява взаимодействието на наказателноправни системи с различен произход. Коренно различните мнения за произхода и появата на ЗЗ във византийската традиция се опират именно на различно тълкуване на причините за това влияние, но досега нито един изследовател

не е оспорил, че един от източниците за ЗЗ е Синайското (Мойсеевото законодателство). Но тъй като в това общо название могат да се впишат както специфично юридически компилации, така и извлечения от библейския текст, в славянските преводи на ЗЗ е трудно да се установи с библейски или специфично юридически източник на влияние съществува по-голямо сходство на езиково ниво. Независимо от това извадките от Мойсеевото законодателство в ЗЗ несъмнено представляват един аспект от битуването на Стария завет с юридическа функция. Досегашните наблюдения ми дават основание да поддържам предварителната работна хипотеза за *самостоятелен характер на ранния превод на ЗЗ в Хил. 466, независим от Νόμος Μοσαϊκός, библейските преводи и редакцията в „Книги законные“.*

Еклогата

Що се отнася до Еклогата, промулгирана от императорите иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и съуправителя му Константин V Копроним (съуправник 720–740; император от 741 до 775 г.), връзката със Стария завет се търси преди всичко в общите идейни нагласи на иконоборците срещу почитането на идоли. Нека да припомним, че именно със забраната срещу идолопоклонничеството започва фундаментът на старозаветното обичайно право – Декалогът. Значението на Еклогата в ракурса на настоящата работа е по-скоро за изясняване на спецификата на ЗСЛ, ПРЗСЛ и ЗЗ, отколкото в търсенето на преки старозаветни съответствия в нея. Изследователите посочват като цяло Светото писание като общ основен източник за Еклогата. Въпреки че тя бива сравнявана с leges barbarorum, в нея очевидно се изхожда от стремежа да се наложи по-човеколюбиво отношение към правните субекти, следвайки Юстиниановото законодателство (Schminck 2005b; Илиевска 2004: 136–137). Разбира се, от съвременна философска гледна точка може да се спори дали замяната на смъртното с členовредително наказание е наистина такава по-хуманна мярка. Всички изследовате-

ли на Еклогата посочват специфичните за нея членовредителни телесни наказания не само като разпознаваем белег, а като опит да се обобщи опитът на обичайното право на различни народи, в което често престъпникът се наказва с отнемането на този телесен орган, с който е извършил престъплението (Медведев 1989: 218). Това е вид приложение на принципа на талиона като също толкова обичайноправен принцип на правото. Пряко позоваване на Библията обаче има само в увода към Еклогата, който може да се разпространява и самостоятелно в славянската традиция. Самата Еклога според наслова си е наричана просто νόμος, или още νεαρὰ διάταξις 'ново нареждане' (Благоев 1932). Новото реформаторско дело съдържа 18 глави и се предшества от споменатия увод, застъпващ идеята, че императорското законодателство е пряко последствие от Божието откровение (Византийская „Эклога законов" 2011: 7). За значението и развитието на този юридически свод свидетелстват многобройните му преработки, но най-вече известните като Ecloga Privata, Ecloga privata aucta, Ecloga ad Procheiron mutata (Липшиц 1981). Следва да се припомни, че именно с преработките на Еклогата често се разпространява Νόμος Μοσαϊκός поради принадлежността му към светското законодателство. Приема се, че първият пълен славянски превод на Еклогата е български по произход и най-вероятно е продукт на цар-Сименовата епоха и Преславската книжовна школа (обобщено у Найденова 2007: 15; Славова 2009б: 202). Славянската традиция на Еклогата е много обемна изследователска тема. В съответствие с последния принос на Я. Н. Щапов тук ще отбележа следните основни писмени филиации: 1. Пълната редакция на славянската Еклога в 49 глави се разпространява в кормчии, в сборника „Мерило праведное" и достига до печатната Кормчая 2. Съкратената редакция на Еклогата се разпространява също в сборника „Мерило праведное" и в кормчии книги 3. В „Книги законные" се разпространяват Уводът към Еклогата и извадки от главата за свидетелите. За славянската история на

текста най-перспективно би било да се проучат езиково-текстологичните взаимоотношения с НМ на равнището на правната терминология, тъй като това би отразило развитието на славянската правна езикова норма в диахрония. Така постъпих при конкретната интерпретация на някои лексеми в анализа на НМ. Ето защо тук, следвайки анализа на Я. Щапов, ще приведа само някои примери за сходство и възможността за влияние на старозаветното законодателство в текстове на Еклогата, особено такива, които са останали извън обсега на компилацията НМ:

1. В титул 10 за заемите в писмена и устна форма и за гаранциите във връзка с тях, по-специално в неговата гл. 3, е използван терминът κεφάλιον в значение 'основна сума, за която се спори', аналогично на употребата на термина в книга Левит (Византийская „Эклога законов" 2011: 121–122). Наблюдава се еднотипност в руски преписи на книга Левит и преводното съответствие в Еклогата *истовое само* наред с *исто, истина*. Подобен превод възхожда към много архаична преводаческа традиция, още към Номоканона на св. Методий, където в 72-ри канон на св. апостоли е използван терминологичният израз съ истиною (Vašica, Haderka 1971: 225). Праславянската дума **jьstina* развива значенията 'основна сума на дълг, стойност, цена на стока, капитал' (**ЭССЯ 8**: 242; **БЕР 2**: 90; **СРЯ 6**: 320).

2. Изключително интересен пример за старозаветно присъствие е наличието на позоваване на пророк Давид в титул 18.3 на славянската Еклога и в гл. 3 от Кратката редакция на ЗСЛ, при положение че такова позоваване липсва в гръцкия оригинал на Еклогата. Става въпрос за разпределение на плячката при военни походи не само сред участниците в битката, но и сред тези, които са останали в лагера, срв. вставката в ЗСЛ тако бо и глаголано и писано и предано от пророка давида, аналогично в Пълната редакция на Еклогата (Vašica: 1971: 181; Византийская „Эклога законов" 2011: 47–48, 146–147). Референцията е към 1Царств. 30:23–25, където именно пророк Давид установя-

ва нормата плячката да се дели между всички: „и постави това *като закон и правило за Израиля* до днес“ (Библия 1982: 336). В контекста на хронологията на възникването на ЗСЛ в Кратката редакция би могло да се приеме, че това е поредната интерпретация на самия съставител на паметника (св. Методий), добре запознат с цялостното старозаветно законодателство и припознал като важен аргумент, допълващ и тълкуващ разпоредбите на Еклогата, един старозаветен текст извън Синайския корпус, но наречен в самата Библия *закон*. Не може да не възникне въпросът кое позоваване е първично, кой текст откъде е заимстван – ЗСЛ от Еклогата или Еклогата от ЗСЛ. Това би могло да е пример за обратното въздействие на ЗСЛ върху славянската традиция на Еклогата в периода на съвместното им разпространение от края на IX–X в. насетне в България. Утвърдени изследователи в материята, като Я. Н. Щапов, а в последно време и К. А. Максимович, не отричат възможността Методиевата компилация по член 17 на Еклогата да е била позната на преславските книжовници и да се е разпространявала в България.

3. За кръвосмешението като квалифицирано престъпно деяние византийската Еклога говори само в един параграф от титул 17 за наказанията (Благоев 1932: 137, 17.34). Тук се въвежда типичното членовредително и опозорително наказание отрязване на носа за няколко конкретни казуса. В пълната редакция на славянската Еклога 25-а глава разглежда кръвосмешението едновременно с майка и дъщеря. В гръцкия текст е използван терминът μητροθυγάτηρ ‘майка и дъщеря в съвкупност’, на който съответства *матерница* (Византийская „Эклога законов“ 2011: 167). По данни на Я. Н. Щапов славянският термин се среща и в преводи на книга Левит под влияние на превода от Еклогата, макар че в библейския гръцки в Лев. 18:17 и Лев. 20:14, където се разисква връзката едновременно с майка и дъщеря, няма такъв сложен термин и се назовават поотделно субектите на казуса. Нека си припомним, че точно така е и в Νόμος Μοσαϊκός от Иловичката кормчая. Примерът е много

показателен за взаимодействието между юридически и библейски казуси на езиково равнище, особено когато става въпрос за редки и разпознаваеми термини.

В заключение може да се потвърди още веднъж, че разгледаните случаи на старозаветно влияние в славянските компилативни и преводни правни паметници са много важни. Те свидетелстват за високата юридическа култура на нивото на писмения текст и за създаването както на общ славянски терминологичен ресурс на правния език, така и на редица специфики, които открояват различните паметници, различните им редакции или дори индивидуалния подход на преводачите, когато има основания да се предполага кои са те.

Присъствие и функция на старозаветни ексцерпти в юридически сборници от епохата на Второто българско царство

Въпросът за пътищата, по които прониква старозаветното влияние, както отбелязах вече, е основен. Подобно питане си задава и изследователят на старозаветните ексцерпти в по-късни славянски юридически източници. Подходящ пример за илюстрация на това са сборниците с преобладаващо правен състав от епохата на Второто българско царство и по-специално тези, които със сигурност са се разпространявали през XIV в. За техния характер и произход е още рано да се дават категорични оценки, доколкото едва в последните години благодарение на извороведските приноси в описанието и обнародването на някои ръкописи от XIV в. и на отделни изследвания (Турилов 2005; Белякова 2007; Найденова 2008; Цибранска-Костова 2008, 2011: 259–410) все по-безспорен стана фактът, че самостоятелните сборници с юридически състав са съставлявали част от традицията на сборниците – патерични, монашеско-аскетически, за личен духовен прочит на

царското семейство или енциклопедични, която завещава богато документираното с писмени паметници царуване на Йоан Александър (1331–1371). Те се вписват в цялостния процес на духовно обновление и подем, известен като Втори златен век на българската книжнина и култура, вдъхновител и покровител на който е самият цар. Неговото управление също има привилегията да е период с най-много оцелели до днес писмени паметници, някои от които след османското нашествие проникват във влашките княжества и Молдова, а оттам достигат Русия. В известните Йоан-Александрови сборници, въпреки различния им състав и предназначение, се повтарят текстове, чиято функция е да регламентират чистотата на православната вяра и да подплатят усилията по нейното съхранение с основополагащи догматически идеи. Открояват се някои тенденции: *енциклопедичната*, застъпена чрез повишения брой въпросоответни текстове в някои сборници (особено в Лаврентиевия от 1348 г.); *монашеско-аскетическата*, покровителствана от силната подкрепа на самата царска институция за българското монашество и неговите исихастки практики. В обсега на текстовете, които се разпространяват в монашеска среда, попадат тези на църковното право. Досега най-голямо внимание са привличали различните редакции на вероизповедното определение „Символ на вярата“ и „Изложението за вселенските събори“, които обикновено са задължителни в състава на славянските кормчии и номоканони, но се съдържат и в други типове сборници от епохата (например в поп-Филиповия сборник от 1345, Лаврентиевия от 1348 г.). Те обаче не са единствени. В резултат на популяризирането в цитираните изследвания на четири запазени църковноюридически сборника от XIV в., съхранявани днес в едно българско и три руски книгохранилища – *ЦИАИ 1160, ГИМ Хлуд. 76, РНБ Q. II. 90, РГБ Муз. собр. 3169* (всички преписани с двуюсов български правопис), днес е ясно, че това са най-ранните известни на науката текстови представители на устойчив църковноюридически състав, влязъл в науч-

но обращение с няколко (и все незадоволителни според мен) названия: *Псевдо-Зонарин номоканон*, само *Псевдо-Зонара* или *Номоканон на Котелерий.* На този сборник посветих една глава в предишен свой труд (Цибранска-Костова 2011). Всички преписи възхождат към един общ протограф, който по езикови особености без колебание може да се определи като среднобългарски.

За самия църковноюридически сборник са валидни следните предварителни изводи, които са необходима отправна точка за моето настоящо изследване:

1. Той възпроизвежда неустановен до момента с точност гръцки прототип. Най-вероятно източник за славянския превод е *цялостен гръцки църковноюридически сборник* с устойчиво текстово ядро и подвижна периферия, който показва типологическа общност с публикувания още през 1677 г. Номоканон на Котелерий (Cotelerius 1677: 68 – 158; Павлов 1897), без да може да се отъждестви с него. Тази общност се изразява в следните същностни особености: преобладаващо присъствие на канонични (покайни, църковни) норми; силна антиеретическа линия; ярки следи от римо-византийското светско право и някои варварски черти, заимствани от обичайното право или така наречените „правди" на ломбардите и германските народи. Съответстващите наказателни практики отразяват същото смесване на правни системи и в ръкописите е отразено практикуването както на покайната дисциплина (пост, поклони и други покайни практики), така и светски наказания като смърт, членовредителство, парични глоби. Един от предварителните ми изводи за характера на славянския преводен сборник беше този за влияние на Стария завет и за Мойсеевото законодателство *като един от сигурните източници* за компилацията от светски законови норми, разпръснати сред доминиращите покайни. Предположих също така, че това присъствие е било провокирано от състоянието на самия гръцки източник за славянския превод (Цибранска-Костова 2011: 288–290).

2. Езиковите признаци на всички ранни преписи са единни и свидетелстват за българския характер на превода. По предварителни проучвания възникването му би могло да се постави в хронологическите граници между втората половина на XIII – начало на XIV в. Във всеки случай още през втората четвърт на XIV в. той вече бележи езикова и структурна вариантност, повече в периферните текстове, отколкото в ядрото на сборника прототип, което запазва своята устойчивост. Само в основните български ръкописни депозитории днес се идентифицират общо 8 преписа на относително пълния текст; отделни текстови части се съдържат в други 6 ръкописа, а в 5 ръкописа извадките от Псевдо-Зонариния номоканон по същество са комбинирани с други правноканонични редакции. До тези заключения стигнах въз основа на Каталога на ръкописите с юридически състав, изготвен от Д. Найденова (Н а й д е н о в а 2008). Известни са множество преписи от чуждестранни, предимно руски и румънски ръкописни сбирки. В същото време все още не се знае нищо категорично нито за мястото, нито за лицето или лицата, извършили този превод, но предварителни хипотези вече са формулирани в науката (Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2011: 396–410).

Най-подходящият източник за проучването на старозаветното влияние в сборника Псевдо-Зонара е ръкопис *ЦИАИ 1160*, който тук избирам за основен препис при публикуването на текстовете и анализа. Този избор се основава на факта, че без допълненията от по-късна епоха той съдържа 205 листа спрямо само 90 листа в българската част на *ГИМ Хлуд.76* или съвременно състояние на *НБКМ 1117* само от 57 листа. Следователно може да се очаква, че *ЦИАИ 1160* отразява в по-голяма пълнота архетипния състав на църковноюридическия сборник.

ЦИАИ 1160 е най-ранният запазен църковноюридически сборник в съвременните български ръкописни сбирки. Той е бил обект на кратко каталожно описание, където е въведен като Номоканон от края на XIV в. (**Христова, Караджова, Икономова 1982**: 55–56). През 2007 г. ръкописът бе възпроизведен фототип-

но под името Архивски номоканон и без промяна в датировката (Архивски номоканон 2007). Основният преписвач е оставил запис на последните два реда в текстовото поле на л.192а: писавшаго сїе г҃и помѣни, въ цр҇твї своеⷨъ. Сумеѡⷩ҇, тⷯа ієрѡмⷪнⷯа. Въз основа на филигран вариант Мошин-Тралич 1944 от 1352 г. румънският изследовател Р. Константинеску датира *ЦИАИ 1160* към периода 1351–1360 г. и предлага локализация в района на Видин (**Constantinescu 1984**: 37, 107). В дисертационния си труд върху филиграните в ръкописите от XIV в., запазени в България, Н. Атанасова датира *ЦИАИ 1160* от 70-те – 80-те години на XIV в. (Атанасова 1984). По-прецизната датировка се основава на два точно идентифицирани водни знака за периода 1363–1366 г. Един воден знак от типа кораб остава недатиран (Атанасова 1984: 73). Изложените мнения позволяват времето на възникване на *ЦИАИ 1160* да се постави приблизително между 60-те и 80-те години на XIV в.

Заедно с него ще използвам за сравнителни източници следните ръкописи:

1. *ГИМ Хлуд. 76* от около 1330–1350 г., двусъставен кодекс с българска и сръбска част (Турилов 2005; Белякова 2007). Първите 90 листа са изписани с двуюсов търновски правопис. Въз основа на палеографски критерии А. А. Турилов идентифицира един от преписвачите на кодекса в българската му част с ученика на поп Филип, който заедно със своя учител е основният копист на известния Синодален препис на Хрониката на Константин Манасий в сборника на поп Филип от 1344–1345 г., ръкопис № 38 в Синодалната сбирка на ГИМ, Москва. Авторът допуска, че *ГИМ Хлуд.76* също е излязъл от скрипторий, свързан със столицата на Второто българско царство.

2. *Ловчанският сборник на монах Пахомий*, ръкопис № 13.3.17 от сбирката на А. И. Яцимирски в Библиотеката на Руската академия на науките в Санкт Петербург. В съвременния си вид това е ръкопис от края на XIV в., в чиято приписка обаче се възпроизвеждат по-ранни сведения за създаване на сборник прототип в

духовно средище около митрополитския център Ловеч по времето на благочестивия деспот Йоан Александър, неговия син Михаил Асен и архиепископ Симеон, т.е. преди 1331 г. (К у е в 1971: 79–88). Този съвършено непроучен ръкопис е достъпен под формата на микрофилм Мф 266/79 в Библиотеката на БАН. От особена важност е, че той се родее с поп-Филиповия сборник от 1345 г. и с Лаврентиевия от 1348 г. в някои свои съставни части.

3. *Ръкопис НБКМ 1117* – Номоканон от втората половина на XV в. с югозападно български произход (**Стоянов, Кодов 1964**: 455–456; **Христова, Караджова, Икономова 1982**: 81; Р а й к о в а 1997). Това е един от най-ранните и важни български преписи на Псевдо-Зонариния номоканон, неиздаван до момента. По езиково-правописни особености и лексика ръкопис *НБКМ 1117* се локализира в Югозападна България, което се потвърждава от маргиналните записи, свързващи го с района на Битоля. Той е единственият в България, в който има система за номериране и разпределение на църковноюридическото съдържание по глави. Последният номериран текст от оцелялата част на ръкописа е оформен в глава о҃в (72), но по принцип в други южнославянски, влашки и молдовски преписи главите достигат до 149 или 151, а в руските – дори до 200 (Б е л я к о в а 2007: 115).

Типовете старозаветно влияние в *ЦИАИ 1160* могат да се представят по следния начин.

А. Точни референции към Синайския корпус

А.1. В своя предходна разработка идентифицирах няколко старозаветни ексцерпта в *ЦИАИ 1160*, на които отново ще се спра (Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2011: 280–292). Те са въведени на л. 137а–137б след запис ѿ ꙁакона и включват следните разпоредби:

1. Ѡ па҃дꙋщи҃х съ свои́ми снѫхами, ре́кше сно҃вними женами:– а҆ще кто лежи҃т съ съньхоа своѥ҆а, съмⷬтїа да ѹ҆мрѫть и҆ обои̇ :~

2. Ѡ и҆же҃с съ же҃сноа бра҃т своѥ҆го:– Мѫжъ и҆҆же а҆ще пои́ме҃т женѫ бра҃т своѥ́го, нечи҃стота ѥ҆. срамотѫ бѡ҃ бра҃т своѥ҆го ѿкрылъ ѥ҆сть. и҆ ти беꙁча-дни оу҆мрѫтъ :~

3. О иже съ женоѫ и съ дъщеріѫ еѧ събл҃ж.— Иже аще поим҃е женѫ и мт҃ре еѧ, безаконїе ѥ. ѿгнѣ да съжегѫть ихь и тѡ, и не бѫть безаконїе въ вась :~

4. О иже съ скѡ҃ падащим:— Въсѣ ѡсквръньаи сѧ съ скотѡ҃, съ ꙗковѣ же аще падеть скотѡ҃, съм҃ртїа да ꙋмреть:~

5. О прѣлюбодѣиствꙋащи:— Чл҃къ чл҃къ иже аще прѣлюбодѣиство сътворить съ женоѫ искръньго своего, съм҃ртїа да ꙋмр҃е прѣлюбодѣи и прѣлюбодѣица.

Независимо че става въпрос за минимални текстови единици с всички произтичащи трудности за езиков анализ, основанието в наслова ѿ закона да се търси влиянието на Νόμος Μοσαϊκός произтича от две неща:

1. От наличните оглавления, с които са снабдени петте ексцерпта.

2. От идентификацията на фрагментите само с книга Левит, при това не от компактен текстов блок в последователност, а на тематичен принцип.

Ексцерптите възпроизвеждат следните глави от юридическата компилация Νόμος Μοσαϊκός:

1. Глава 35, Лев. 20:12, в Иловичката кормчая Ѡ сьгрѣшающимь сь своѥю сньхою. ѿ левитика. л҃е. Аще кто спить сь своѥю сньхою. сьмрьтию да оумрета ѡба. ꙗко нечьстиѥ створиста⁖ Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 158.

2. Глава 36, Лев. 20:21, в Иловичката кормчая Ѡ поимьшимь женоу брата своѥго. ѿ левитика. л҃ѕ. Моужь аще поиметь женоу брата своѥго. нечистота ѥсть. срамотоу брата своѥго ѿкрыль ѥсть. безьчедни да оумроуть⁖ Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 158.

3. Глава 37, Лев. 20:14, в Иловичката кормчая Ѡ поѥмшимь дьщерь жены своѥ. ѿ левитика. л҃з. Иже аще поиметь женоу и дьщерь ѥѥ. безакониѥ ѥсть. ѡгнемь да сжегоуть и того и тою⁖ Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 159.

4. Глава 42, Лев. 20:15, в Иловичката кормчая Ѡ творещихь блоудь сь скотомь. ѿ левитика. м҃в. Всакь спеи сь скотинею смртию да оумреть. и иже аще дасть ложе своѥ вь четврѣногыхь. смртию

оумреть. и самь и скотина: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 160.

5. Глава 26, Лев. 20:10, в Иловичката кормчая Ѡ прѣлюбодѣихь. ѿ левитика. кѕ. Чловѣкь чловѣкь иже аще прѣлюбы створить сь женою моужа. или аще прѣлюбы створить сь женою ближнıаго своıего смртию да оумрета. и прѣлюбодѣи и прѣлюбодѣица: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 155–156.

Всички глави според НМ в Иловичкия кодекс следват номерацията и съдържанието на гръцкия оригинал, от който е извършен славянският превод. Сравнението на ексцерптите от ръкопис *ЦИАИ 1160* и НМ в ИК разкриват разночетения, които изключват възможността да се говори за директно възпроизвеждане на архетипния превод от Южнославянската кормчая с тълкования, а за някакъв тип езикова редакция.

ЦИАИ 1160	Иловичка кормчая	Νόμος Μοσαϊκός
Ѡ падащи съ своими снѫхами	Ѡ сьгрѣшающимь сь своıею сньхою	Περὶ τοῦ εἰς τὴν ἑατοῦ νύμφην ἤγουν γυναῖκα υἱοῦ
Иже аще поимет женѫ и мтре еѧ	Иже аще пойметь женоу и дьщерь ıеıе	ὃς ἂν λάβῃ τὴν γυναῖκα καὶ τὴν μητέρα αὐτῆς
Аще кто лежит съ съньхоѧ своеѧ	Аще кто спить сь своıею сньхою	Ἐάν τις κοιμηθῇ μετὰ νύμφης αὐτοῦ
Въсѣк оскврънѣѧи сѧ съ скотом	Всакь спеи сь скотинеıю	Πᾶς κοιμώμενος μετὰ κτήνους
Члкъ члкъ иже аще прѣлюбодѣиство сътворитъ	Чловѣкь чловѣкь иже аще прѣлюбы створить	Ἄνθρωπος ὃς ἂν μοιχεύσηται
Съ женоѧ искрънѣго своего	Сь женою ближнıаго своıего	τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίου αὐτοῦ

Разночетението искрьнии 'ближен' за πλησίος в *ЦИАИ 1160* например е специфична лексема за целия сборник и не просто е белег на превода, но не се заменя в нито една от контекстовите употреби, в които се среща дори в най-късните преписи на Псевдо-Зонариния номоканон от XVII в. (Цибранска-Костова 2011: 259–410). Това е архаична лексема, отразена предимно в глаголическите евангелия, Синайския псалтир и Клоцовия сборник, а от кирилските е засвидетелствана само в Савина книга. Известна е и на редица ръкописи от XIII–XIV в. както в сръбската, така и в българската книжнина (Цибранска-Костова 2011: 352), включително, както видяхме, в сръбския препис на Земеделския закон.

От една страна, подобна подборна извадка от старозаветни ексцерпти в *ЦИАИ 1160* би могла да подкрепя извода, че части от Светисавското законоправило са присъствали в българска езикова среда извън съставите на кормчиите, чиято съхранена писмена традиция на българска територия и в български ръкописи е оскъдна. От друга страна, налага се самостоятелно проучване на пътищата и начините за заимстване на старозаветните ексцерпти и причините за езиковите разночетения. Една предварителна хипотеза допуска възможността те да са били подвеждани под общата езикова редакция на сборниците, в които са попадали. В конкретния случай наистина е по-логично да се предположи, че ексцерптите от Νόμος Μοσαϊκός са се подчинили на общите езиково-стилистични тенденции при съставителството на самия църковноюридически сборник от XIV в., който означаваме като *ЦИАИ 1160,* и че може би извадката е съществувала вече в гръцкия първоизточник, откъдето е била преведена. Това би бил логичният отговор на въпроса откъде в *ЦИАИ 1160* е попаднала тази кратка старозаветна вставка, която има характера на обособена текстова микроединица с оглавление. Важно е да се направи също така уточнението, че тя не се открива в другите сравнителни преписи от XIV в., които по състав показват близост с българския ръкопис, а в някои свои части и пълна идентичност с

него. Старозаветната юридическа вставка е разположена между сборни църковни правила основно от Неокесарийския поместен събор в началото, последното от които третира опиването с вино и повръщането на свещеник или монах, а в края се рамкира от правило 34 на Трулския вселенски събор. Като цяло това разположение е нетипично и най-вероятно се дължи на следването на гръцки прототип със смесено съдържание от различни юридически източници, какъвто е самият Номоканон на Котелерий. Подобни несистемни юридически компилации спадат към така наречените периферни юридически образци, но съвсем не са изключение в гръцката традиция.

А.2. В цялостния корпус от църковноюридически норми на Псевдо-Зонариния номоканон освен доказаните ексцерпти от Νόμος Μοσαϊκός само в *ЦИАИ 1160* старозаветното право битува и под други форми.

Една такава форма е вмъкването на части от Декалога и по-специално Изх. 20:12–17 на л. 43а в *ЦИАИ 1160*: : ꙁане г҃ь б҃ъ повелѣ мѡѷсе҃ѥ. да не ꙋ̓биѥ́ши, да не ꙋкра҃дешi. да не прѣлюбы сътвориши. да не слъжеши. чьти ѿца своѥо и̓ мт҃ре своѭ и̓ и̓скрънѣ҃го своѥ҃го ꙗ̓ко самъ себе.·–. Цитатната вставка е попаднала между норми за кръвосмешението и отговаря на правило 168 от Номоканона на Котелерий. Съдейки по началото ѝ и непълното съдържание на Декалога, нейната цел не е била да подсили правно-наказателния аспект, а да го допълни чрез катехитично-възпитателни елементи. Честите общи позовавания и цитати от основополагащи старо- и новозаветни текстове, оформени под отделен номер, без на практика да имат стойността на канон, са структурна особеност на самия гръцки източник. Катехитичният елемент проличава например в двукратното цитиране на 10-те Божи заповеди не само в 168-о правило от Номоканона на Котелерий, но и в неговото 324-то правило. В този гръцки номоканон поначало под νόμος, παλαιὸς νόμος за разлика от κανών се разбира именно Старият завет. Такива са цитатите от Трета книга Мойсеева, Левит – Лев. 17:14 в 134-то правило,

Бит. 9:4 в 292-ро правило и др. Подобен принцип на структуриране е типичен още за ранните текстови форми на покайната дисциплина, сред които първите ирландски и последвалите ги западноевропейски пенитенциали, които използват задължително старозаветни регламентации.

За да разберем по-добре логиката на вмъкване на старозаветните норми, заслужава да се разгледа цялостният поместен текст в *ЦИАИ 1160,* който предшества вставката от Декалога. Това е микротекстовата единица с оглавление Ѡ родителе͡х и о чадѣ͡х. правило с начало на л. 41б. Тя е основна структурна единица във всички преписи на Псевдо-Зонариния номоканон, следователно принадлежи на ядрото на сборника. Началото ѝ е Рѡ́дителїе чадѡ͡м свои͡м равно да раздлѣ͡тѫ и҆мъ и҆мѣнїа своа̀. В нея са вмъкнати основните постулати на книгите Левит, Изход и Второзаконие относно взаимоотношенията между родители и деца:

Сн҃ъ ѹ҆бо а҆ще хѹли͡т ѡ҆ц҃а и҆лѝ мт҃ре и҆ли о҆злослови͡т неправе͡дно. съмр҃тїѫ да ѹ҆мртъ. поне родителъ е҆го подалъ е҆стъ е҆мѹ свѣтъ и живо. а҆ще ли же пока҆ет са ѡ҆ и҆м же съдѣла, да да͡с са е҆мѹ канѡ͡н пока́анїю по лѣтѣ. ꙗ҆ко да и҆ ѿц҃ъ е҆го и҆ мт҃и проста͡т е҆го. а҆ще ли же и҆ме͡т дрѣво и҆ ѹ҆дари͡т ѡ҆ц҃а своего. да ѿсѣчет са рѫка е҆го.÷ Сн҃ъ а҆ще о҆скрьбить мт҃ръ своѫ, лѹчшее би е҆мѹ не родити са. Родителїе же да наказѹѫтъ своа̀ чада въ страсѣ бж҃їи. любаи родители своего сн҃а, прилежно да наказѹ҆етъ е҆го. ꙗ҆ко да не навыкше ѿ юности въ свое бѹ́иствѣ. Таковаа чада ѿстѫпнїци бѫ͡дтъ. и҆ е҆гда видиши е҆го равна ти сѫща възрастѡ͡м, наказѹѫ мл҃и, да а҆ще слышит та, б҃ъ е҆го да съблюде͡т. а҆ще лї та не послѹшае͡т, самъ тъи́ да ѹ҆мре͡т еже твори͡т.

В продължението си тази текстова микроединица развива разсъждения върху духовното родство и неговата по-висша стойност от телесното, биологичното родство. Тъй като духовното родство попада в обсега на кръвосмесителните забрани, текстът естествено прелива в проблема за видовете и степените на кръвосмешенията.

Досегашните ми наблюдения стигнаха до извода, че Ѡ родителе͡х и о чадѣ͡х правило е сред безспорно най-устойчивите

микроединици в славянския сборник (*ЦИАИ 1160*, л. 41б–44б; *ГИМ Хлуд. 76*, л. 11а–11б, но в този ръкопис има липси именно в тази глава – Белякова 2007: 117; *РГБ 3169*, л.3а; *ГИМ Хлуд. 123*, л. 419б–120; в *НБКМ 1117* също липсват листовете, на които би следвало да се разполага текстът). Тя дори се преписва самостоятелно в други номоканони. Сравнението с Номоканона на Котелерий показва, че славянският текст обединява елементи от следните оглавления: περὶ γονέων καὶ τέκνων ἰσότητα (правила 150–156); περὶ κατάρας γονέων σαρκικῶν (правила 157–167); περὶ τῶν πρώτων καὶ μεγάλων ἁμαρτιῶν καὶ μίξεων (правила 168–200). Всички те могат да се намерят в оригиналния гръцки текст в изданието на Ж.-Б. Котелие (Cotelerius 1677: 93–94, 94–96 и др.). В същото време в самия Номоканон на Котелерий се повтарят някои от правилата от тези рубрики, например 150-о правило е идентично с 513-о. Правилата постановяват родителите да обичат децата си поравно и да разделят справедливо наследството между тях.

Анализирайки детайлно структурата на приведения по-горе текст, може с голяма степен на вероятност да си представим как е била съставена текстовата микроединица ѡ родителе҃ и ѡ чадѣ҃. правило. В рамките на зададената тематична рамка за взаимоотношенията между родители и деца са приведени най-авторитетните норми в материята. Поради това в нея естествено са попаднали в последователност перифрази от няколко старозаветни казуса на Синайския корпус, които са били допълнени:

– **Лев. 20:9 и Изх. 21:17** третират обидата, хулата и злословенето към баща и майка, които се наказват със смъртно наказание. Ще припомня, че в НМ именно Лев. 20:9 е първият ексцерпт от главата Περὶ πατραλοιῶν, който дори завършва с допълнителната наказателна формула ἔνοχός ἐστι, букв. „виновен е“, но в съвременния библейски превод на това място стои изразът „кръвта му е върху него“ (ВТ 143; Библия 1982: 133). Самата наказателна формула изразява не просто идеята за виновност, а в някои новозаветни свои употреби визира та-

кова сериозно нарушение на моралния ред спрямо ближния, което изисква провинилият се да бъде предаден на огнената геена (срв. в Мат. 5:22). Според казуса в *ЦИАИ 1160* за обида на син към баща също се предвижда смъртно наказание. Той съответства на 151-о правило в Номоканона на Котелерий (Cotelerius 1677: 93). От филологическа гледна точка прави впечатление, че в гръцкия текст на Котелерий нанасянето на обида е изразено чрез глагола ὑβρίζω, който заедно със съществителното ὕβρις означава основно понятие на гръко-римското право: тежка, граничеща със светотатство обида. Понятието и същата лексема се използват в Еклогата и Прохирона. Гръцкият глагол ὑβρίζω се предава с два глагола във всички преписи на Псевдо-Зонариния номоканон: хоулити и ꙁлословити, оꙁлословити. Същите казуси за обида към родители се възпроизвеждат и в новозаветен контекст, срв. напр. подобно в Мат. 15:4 и Марк. 7:10. Схематично отношението между гръцкия и славянския контекст изглежда така:

Изх. 21:17	**Лев. 20:9**
ὁ κακολογῶν	κακῶς εἴπῃ
Библия 1982: 82	Библия 1982: 133
„който злослови“	„който хули“
Мат. 15: 4	**Марк. 7:10**
ὁ κακολογῶν	ὁ κακολογῶν
Библия 1982: 1212	Библия 1982: 1242
„който злослови“	„който злослови“

Конкретно текстологично основание за въвеждането на глагола хоулити дава именно ексцерптът от книга Левит, така както в славянския превод на НМ същият е преведен с глагола оꙁлобити. Със сигурност проучването само на този казус в старозаветната и новозаветната славянска традиция би дал интересни примери за контаминации и взаимни влияния между частите на Стария и Новия завет. Що се отнася до смъртното наказание на

това място в Псевдо-Зонариния номоканон и неговите преписи, едва ли може да има съмнение, че то е въведено с типичната наказателна формула сьмрьтїю да ѹмреть, която си остава разпознаваем признак на старозаветното право. Оригиналната старозаветна формула на гръцки според Септуагинтата и НМ е, както видяхме, θανάτῳ θανατούσθω. Тя следва еврейския текст и е изградена на принципа на етимологическата фигура, запазена и в славянския превод. При приравняване на това деяние към покайна схема се предвижда алтернативно, но твърде леко покаяние – една година и 100 поклона, като конкретните покайни елементи се посочват само в някои преписи. Ето защо в хода на преписването в славянските ръкописи правилото е породило колебания поради несъразмерността на санкциите. Самият Номоканон на Котелерий посочва, че при искрено разкаяние канонът следва да накаже провинилия се по подходящ начин – κανονιζέσθω κανόνα πρέποντα, и едва след това добавя едногодишната епитимия. В *РГБ 3169* каноничната мярка изобщо се пропуска, в *ГИМ Хлуд. 123* – обратното. Запазен е не само точният славянски превод да дасть се емѹ кано҇н покаıанїю по лѣпотѣ, но преписвачът е добавил изискването за родителска прошка, което виждаме и в *ЦИАИ 1160.* В това допълнение също може да се търси отглас от библейски мотив и по-конкретно от притчата за блудния син и разкаянието му (Лук. 15:11–32). В такъв вид правилото се открива в много славянски ръкописи.

– **Изх. 21:15** третира казуса дете да удари баща си или майка си. Според Стария завет наказанието отново е смърт. Допълнението в Псевдо-Зонариния номоканон уточнява средството, с което е извършено наказуемото деяние, и въвежда вместо смъртното членовредителното наказание отрязване на ръката. Интересното е, че гръцкият съответник – правило 152 в Номоканона на Котелерий, е предаден без никакви промени в славянския текст и без никаква покайна алтернатива (Cotelerius 1677: 93–94). Ексцерптът от Изх. 21:15 е втори поред в шеста глава Περὶ πατραλοιῶν в гръцката традиция на Νόμος Μοσαϊκός (BT 143).

– Последните разсъждения за възпитанието на децата и родителската отговорност във финала на приведения по-горе текст също имат своя прототип в Стария завет и по-специално във Втор. 22:18–21, където непокорството на сина към родителите се наказва със старозаветното побиване с камъни до умъртвяване на виновника. Тази сурова мярка се прилага само ако въпреки увещанията на родителите той не поправи нрава и постъпките си. Не може да не се отбележи, че отново има съвпадение. Именно този ексцерпт от Второзаконие се помества като трети, последен ексцерпт в гръцката традиция на Νόμος Μοσαϊκός и неговата шеста глава Περὶ πατραλοιῶν (BT 143). Това обстоятелство е от изключителна важност, защото потвърждава влиянието на гръцки образец за превода, въпреки че в славянската традиция от Иловичката кормчая същият трети ексцерпт не е преведен.

Всички приведени факти ми дават основание да предположа, че събирането на старозаветни казуси по сходен въпрос и особено това, че се следва разположението на водещите ексцерпти в юридическата колекция Νόμος Μοσαϊκός, се дължат на разпространението и влиянието на самата юридическа компилация във византийската традиция. За пореден път трябва да се припомни, че именно в обкръжението на Еклогата, нейните преработки и допълнения, се преписва Νόμος Μοσαϊκός. Номоканонът на Котелерий и/или типологически близкият до него неидентифициран засега гръцки първоизточник за славянския превод на Псевдо-Зонариния номоканон *отразяват именно това съжителство на византийското светско и канонично право до създаването на нови текстове, в които се натрупват казуси от различни правни системи.* Една от тях е старозаветното право. Само в микроедницата Ѡ родителе҃х и҆ о҆ чадѣ҃х. правило се открива влиянието на три правни системи – Стария завет, на византийското светско законодателство и на византийската покайна дисциплина. Те взаимно са се допълвали и са си влияели по отношение на третираните казуси за взаимоотношенията между родители и деца. Сега може да си обясним по-добре

защо в близост до приведения текст са поместени частите от Декалога, в които почитта към родителите е основен морален постулат. Нещо повече, остава общото впечатление, че целта на гръцкия юридически сборник, послужил като първоизточник за славянския превод, е била да се утвърди превесът на каноничното над светското законодателство и да се осигури покайна алтернатива в духа на християнските ценности. Морализаторският елемент проличава още повече от разпръснатите из целия текст сентенциозни изрази, които славянският преводач също е привел. Те звучат разбираемо и се отличават с безспорен катехитично-възпитателен тон, срв. напр. в същия текст сентенцията ѧ҆ще ли҃ родителїє гнѣваѫт сѧ, нѫ ѕако҃ не гнѣваєт сѧ (*ЦИАИ 1160*, л. 41б). Въпреки този безспорен превес на каноничното право във финала на микротекстовата единица Ѡ родителе҃ и҆ о҆ чадѣ҃. правило според приведения текст откриваме отново намек за валидността на старозаветните казуси – самъ тъи́ да ꙋ҆мре҃ еже твори҃ (т.е. смърт очаква непокорния син).

Б. Текстове, инспирирани от старозаветни норми извън Синайския корпус

В някои случаи в Псевдо-Зонариния номоканон не може да се идентифицира точна старозаветна норма, ако говорим за пряко текстологично заимстване. Но са налице редица общи позовавания на Стария завет, към който отново се реферира с израза ѕаконъ божии.

Б.1. Първият текст, който заслужава внимание, е поместен на л. 66б–67а в *ЦИАИ 1160* без специално оглавление, но в лявото странично поле е оставен уточняващ запис ѡ мрьцинѣ. В *НБКМ 1117* вече е налице оглавление и оформяне на текста в глава 37 с начало на л. 11а: О ꙋдавлени и о мрьцинѣ и о крьви оудрьжан҃ѣ. Привеждам текста според *ЦИАИ 1160:*

Повелѣва҃ оу҆бо и҆ ѡ҆ оуда́вленинѣ и҆ ѡ҆ мръцинѣ, ꙗ҆ко не въкоушати та҆ комꙋ҃жо ѿ҃ хрїстїа́нъ. ни҃ кръвь и҆сточївъ иѕѣсти ѕаколеномꙋ, е҆же нѣцїи ѿ҃ беѕмны сє҆ твора҃. ѕакон҆ бо бж҃їи повелѣвае. ꙗ҆ко маса въ кръви дш҃ѫ не ꙗ҆сти. въсѣкомꙋ скотꙋ оу҆бо̀ кръвь е҆го ѥ҃ дш҃а е҆гѡ̀.

также же и полаажщеи сети лова ради, и давлат са въ ни скоти, ово же, ли гадове, и ти приемлаще снѣдаж. или ѿ песъ гонимо и оудавлено. таковый запрѣщаетъ зако бжїи сїа не творити. тъчїа еже оубиет са или стрѣлож или мече или копїемъ ѿ ржкꙋ члчькꙋ еже пролїати са кръви его, и се да снѣдаетъ всѣ. иже кромѣ сего закона ино что снѣ ѿ възбраненый, таковыи да ѿтлжчита. рн. днїи. покло. вії. :~ А еще крагꙋемъ имет са каков либо гд да аще наскорѣ внезаапж иметъ е кто и еще топло сжще въ кръви своей, то да колетъ и ꙗстъ вьсѣкъ. Аще ли оукъсни донде стꙋдено бжде, не доитъ ꙗсти таковое:~ Кромѣ же сицевы еже повелѣно бы ꙗсти вьсѣкомꙋ хрїстїанїнꙋ, и ина всѣ елика ꙋдавлена и незакалаема. псо и гадѡ да помѣтажт са:~ Ꙗджщеи гаврана или вранж. галїцж, кꙋкꙋвицж. крагꙋꙗ какова либо. ѡрла, глароса. таковїи да кажт са лѣто едино покло. р. Ꙗджщеи влъка, лисїцж, ѱа, коткж и ежа, плъха, кꙋнж, вѣверицж. и ина прочаа елика сж нечиста. смока, жлъвж, и вьсѣ ѕвѣрь мал же и вели или конѣ или ѡсла. или ѿ дивїи или ѿ пасомы елика нечиста наре зако бжїи. аще кто ѡбращет са се снѣдъ съ волеж своеж и хотѣнїемъ да покает са лѣ. д. Аще ли по неволи своеи и по нжжи снѣстъ. да покает са лѣ едино покло .еі.

В основата на тази микроединица стоят няколко норми от Лев. 11 за нечистите животни, както и на Лев. 3:17, Лев.7: 21–27, посветени на проблема за ритуалната чистота като цяло. В това няма никакво съмнение преди всичко поради *позоваването четирикратно на Божия закон* и мотивирането на забраните за консумация със старозаветната представа за елика нечиста наре зако бжїи. Същата норма се повтаря в Ловчанския сборник, в *НБКМ 1117* и с различна степен на пълнота във всички известни ми преписи на Псевдо-Зонариния номоканон от различни български и чуждестранни книгохранилища. Старозаветните представи кои животни са чисти и кои нечисти, са много сложен комплекс от възгледи, в който се преплитат онтологични, аксиологични, култово-религиозни, общи хигиенни и други мотивации. Безспорно е културното значение на Лев. 11 за историята не само на близкоизточните общества и тяхната връзка с околния свят, но и за

човечеството, а познавателната му функция е толкова голяма, че и до днес някои споменати названия на животни остават неясни и проблемни за идентификация и търсенията в полето на библейската зоонимия продължават. За преводачите и в миналото, и днес културемите, независимо от кое лексико-семантично поле се извличат, са едно от най-сериозните предизвикателства, а за избягване на потенциалните конфликти между думата и понятието различните преводи прибягват до екзотизиране, т.е. запазване на езиковата реалия, вместо неутрализиране със средствата на езика реципиент. Като изхождаме от прототипа на забраните за консумацията на месо от животни в Стария завет, да видим какво съдържа славянският преводен текст.

Най-напред следва да се уточни съдържанието на двата основополагащи термина от текста – мрьцина и оудавлѥнина. Двата термина са регламентирани в църковното законодателство с постановление на св. апостоли, във второ правило на Гангърския поместен събор и в 67-о правило на Трулския вселенски събор. Патронимичното наследство на св. апостоли в своето 63-то правило предвижда отнемане на сана за епископ, свещеник или дякон и отлъчване от причастие за миряни в случай на употреба на кръв и мърша за храна. Правилото се позовава на повелите на библейския Бог в Бит. 9:4 и Лев. 17:15, според които не бива да се яде „плът с душата ѝ, т.е. с кръвта ѝ“. Всички големи тълкуватели на канона приемат, че при животните кръвта заменя душата и че именно този възглед е в основата на старозаветната забрана още от книга Битие. За древните израилтяни кръвта е свещена субстанция, която се използва за ритуални и култови цели, но не може да се използва за храна. Доразвивайки тази теза, каноничното право формулира своите забрани, основани на Стария завет. В първия славянски преводен номоканон на св. Методий правило 63 съдържа ключовите думи мрьтвичина ‘месо от умрели животни, мърша’, гр. θνεσιμαῖον, и ꙁвѣроꙗдина, събирателно ‘трупове на животни, убити от хищни зверове’, гр. θηριάλωτον (Vašica, Haderka 1971: 306; Правилата на св. Пра-

вославна църква 1912: 177–178). Допълнение към казуса за консумация на мърша дава второ правило на Гангърския поместен събор, което вече включва към забраните и оудавлѥнина ‘животно, удушено от друго животно’, гр. πνικτός (Vašica, Haderka 1971: 307). Една много ценна забележка към своето тълкуване на 63-о правило на св. апостоли дава Теодор Валсамон, който смята, че латините го нарушават, тъй като безразборно употребяват удушени животни за храна (Правилата на св. Православна църква 1912: 177).

В структурно отношение микротекстовата единица от състава на Псевдо-Зонариния номоканон се изгражда *от общите забрани към конкретните профилирания на нечистите животни,* чието месо не се консумира. Прави впечатление изключително устойчивата номенклатура на споменатите животни, чиито названия също не търпят съществени разночетения, ако не се броят някои фонетични и словобразувателни варианти: вм. коукоувица в *НБКМ 1117* четем коукавица; вм. жльва от *ЦИАИ 1160* в *НБКМ 1117* стои желка. От *ЦИАИ 1160* и някои други преписи отсъства названието мечка, което е налице в *НБКМ 1117*. В някои молдавски преписи тук вече се чете мєдвѣдъ. В една съвсем скорошна публикация А. Николов и К. Станев издадоха и преведоха на руски същия този текст от *ЦИАИ 1160* в сравнение с други по-късни преписи от български ръкописни сбирки във връзка с по-общия въпрос за антилатинската полемика във Византия и в Средновековна България (Николов, Станев 2014). В приведените от тях разночетения се наблюдават минимални, но интересни допълнения, като сврака, жаба, лѣгоушка, които очевидно са по-късни и не присъстват в най-ранните преписи на Псевдо-Зонариния номоканон. Лексикалният състав напълно подкрепя южнославянския (български) характер на превода, а много от лексемите и до днес са общоупотребими названия или битуват в диалектите: вѣверица ‘катерица’, котька, лисица и др. В пълнота, доста точно възпроизвеждана от преписвачите, във всички преписи се изброяват още гавранъ, влъкъ, пьсъ, конь, осль, смокъ,

ѥжь, плъхъ, коуна (става въпрос за праславянската лексема **kuna*, животното бялка, златка, от класа на лисиците, с мека златиста козина. По този начин днес в български диалекти се нарича и лисицата (**ЭССЯ 13**: 102–104; **БЕР 3**: 133–134).

За редица имена на животни и птици има директен гръцки кореспондент в Котелериевия текст: врана – κορώνη, крагоуи – ἱέραξ, орьлъ – ἀετός, коукоувица – κόκκυξ, желка, жльва – χελώνη; устойчиви названия в преписи на Псевдо-Зонара от различни епохи са още галица ‘гарга’; думата глароусъ, която също е гръцка заемка γλάρος, но пък отсъства от съответното правило 317 в Номоканона на Котелерий, и др.

Пълният старозаветен списък на нечистите животни е представен в Лев. 11:13–19. Ако направим сравнение с поместеното в *ЦИАИ 1160*, се наблюдават някои явни признаци:

1. Напълно отсъства разделът за животните, живеещи във вода, а влечугите са слабо представени с изключение единствено на най-устойчивите в животинския вид названия за костенурката (жльва) и смока (смокъ).

2. Подобно на старозаветния текст птиците преобладават.

3. Голяма група животни отразяват традиционната зоонимия на Балканите и естествено, не могат да се открият в старозаветния текст, както и обратното – екзотични библейски животни не присъстват в славянския текст.

В таблица 3 по-долу представям названията според *ЦИАИ 1160* по реда на появата им в текста, както и някои названия от Лавърското петокнижие и Пшинската библия в контекста на Лев. 11:13–19, които групирам по близост поради невъзможността да се направи точен паралел на повечето места. Запазвам написанието в преписите. Всъщност в библейските преписи може да се говори за контаминация на раздела за чистите и нечистите животни, който обединява аналогични норми от две библейски книги – Левит и Второзаконие (цялата глава 14). Причината в Лев. 11:13–19 от Пшин. да не са посочени никакви птици, е фактът, че самото оглавление от книга Левит на л. 71а е наречено

ѕ҃е ѕапльѕаюштихь по ѕемли гадохь нечистихь не ıасти, затова липсва пълният библейски списък на животните и птиците:

Таблица 3. Названия на нечистите животни

ЦИАИ 1160	Лавърско петокнижие	Пшинска библия
Гавранъ	Врана, врана ноштьнаıа	
Галица	Ногъ (гриф)	Негъ, но по Втор. 14
Коукоувица	Въıпѣлица	Врабїа, выплıа, но по Втор.14
Крагоуи	Iастрѫбъ, сова	Iастребь, врана, но по Втор.14
Орьлъ	Орьлъ, морьскъıи орьлъ	Ѿрль, ѡрль морскъıи, но по Втор. 14
Гларосъ	Соухолѣпль, спилѣкъ	Във Втор. още родиѡнъ, лебедь
Влъкъ		
Лисица	Лисица	Лисица
Пьсъ		
Котка	Котина ?	
Коуна		
Єжь		
Вѣверица		
Плъхъ		
Мечка, липсва в *ЦИАИ 1160,* но налично в *НБКМ 1117*		
Смокъ	Гоусѣница, сверчекъ, прѫгъ, Iаштеръ	Iаштеръ, крьть

ЦИАИ 1160	Лавърско петокнижие	Пшинска библия
Жльва		
	Мъішь, коркодилъ, мүгали, левъ, калаво-тисъ, кротаръі	Мышь, коркодиль ѕемльны, мѹгали, львь, калавотись
	Порфүрионъ, іродионъ, харадраꙗ	Порьфириѡнъ, гесьсонось, харадрїа, но по Втор. 14

Изследването на зоонимите в този библейски контекст, разбира се, не е непосредствена задача на настоящото изследване. Моята цел бе да илюстрирам образеца, въз основа на който е могло да се развиват текстове, в които каноничните забрани е трябвало да регламентират чистотата на хранителния режим спрямо съответната околна среда и спрямо богословско-догматичните цели. Една такава цел за славянския текст и неговия неоткрит гръцки първоизточник (ако има точен такъв) би могла да бъде превантивната мярка срещу злоупотребите на еретиците и по-специално на латините с такива храни. Ако приемем за достоверна предполагаемата хронологизация на славянския превод спрямо неговия гръцки оригинал, то периодът от втората половина на XIII и началото на XIV в. е особено активен по отношение на антилатинската полемика на Балканите, когато и отзвукът от прекия сблъсък на политическа и верска основа с повече от половинвековното присъствие на Латинската империя на Балканите е още силен. Известно е, че антилатинската тема намира много изражения в правната книжнина от XII в. насетне. Търсят се всякакви поводи за разобличение на латините и се намират разнообразни основания, но едно от най-разбираемите традиционни обвинения, очевидно оставило трайни следи в представата за тях като за Другия, Еретика, Различния, Неправославния, е именно тяхната хранителна и ритуална нечистота. Така първообразните библейски модели са можели гъвкаво да се приспособят към новите цели на изобличе-

ние. Византийските полемисти изграждат представата за католиците като за хора, които ядат удушени животни, мърша, свинска мас и различни скверни храни, сред които диви коне, магарета, мечки, бобри и особено жаби и костенурки, пият кръв и поделят храната си с псетата, с които се хранят от един съд (Н и к о л о в, С т а н е в 2014). Точно поради това едно от най-устойчивите обвинения срещу тях в текстове с различен характер е това, какво консумират еретиците, последвано от забраната православен да се храни от един и същ съд с тях. По традиция общуването с еретици е забранено във всичките му аспекти. Православен не бива да влиза в контакт с еретика по никакъв начин. В списъците със заблуди и грешки на латините дори се посочва, че единствено изключение може да се направи, ако странници еретици влязат в православна църква, но дори тогава храната, която им се дава, трябва да е нѫ нє въ съсѫ́дѣͯ нашͯи, нѫ въ съсѫ́дѣͯ ͯи (цит. по BAR Ms. slav. 636). Можем да си представим педагогическия ефект на серията забрани върху членовете на православната общност, които е трябвало да разпознаят еретика по много ясни битови детайли, съвсем различни от строгата догматическа материя на Филиоквето например. Това обяснява устойчивостта на микротекстовата единица, чрез която и православният свещеник е имал наръчник какво да съветва паството си.

От друга страна, подобни текстове на тема хранителна чистота като аспект на ритуалната чистота в цялост неизбежно са се подлагали на адаптация според ареала на преписването си. Дори в ексцерпта с богослужебна функция от Лавърското петокнижие е вмъкната лисицата, макар че няма такова животно сред споменатите в библейския първообразен контекст. Това са текстове с отворен характер и допускат допълнения, често плод на преписваческата инициатива. Приведените наименования на животни от А. Николов и К. Станев според различните Листи (Списъци) с изброените заблуди на латините доказват, че епитимийните норми от Псевдо-Зонариния номоканон се основават на същите прескрипции. Следователно може да се говори за един *общ гръ-*

ко-славянски (балкански) образец на покайната дисциплина за нечистите животни. В него са изработени точни епитимийни норми. За консумация на забранени птици се предвиждат 1 година покаяние и по 100 поклона на ден; за консумация на всички останали бозайници, чифтокопитни, диви и домашни животни – 4 години покаяние. Покайната дисциплина със своята типична цел да лекува, а не да наказва в истинския смисъл на думата, намалява епитимията до една година и само до 15 поклона на ден, ако лицето е изпаднало в грях по неволя. Старозаветните норми са само *еталонен аксиологичен маркер* за този текст. Нито славянските преписи, нито Номоканонът на Котелерий се опират изрично на тях в езиково-текстологичен аспект, но използват Лев. 11 и Втор. 14 като модел. Естествено, по този начин те съставят един от най-екзотичните тематични комплекси в славянската юридическа книжнина, който стои близо до конкретния бит на християните. В гръцкия текст на Котелерий има още по-невероятни и редки правила, които по друг повод вече съм отбелязвала, като каноничните санкции срещу канибализъм или срещу вграждане на човек в основите на сграда (правило 313 и 314 и др.). Затова в заключение може да се каже, че изследваната микротекстова единица се отличава с безспорна битова линия, важна за приложението на самия текст в каноничната и книжовната практика през Средновековието.

Б.2. Не така обаче стои въпросът с друга една вставка от Стария завет, отново налична само в *ЦИАИ 1160.* Тя отново подкрепя ключовото място на ръкописа – най-богатия на старозаветни вставки, тъй като на л. 114б–115б в него се съдържа така нареченият обет за назорейство от Числ. 6: 2–12 относно начините за очистване на обреклите се на служене на Бога чрез пост и молитви (Цибранска-Костова 2011: 395). Той е част от един юдейски цикъл с по-голям обем, разположен на л. 111а –120а в *ЦИАИ 1160.* По същество наистина има основания да се говори за (анти)юдейски цикъл, тъй като на посочените листове се поместват няколко микроединици с оглавления, насочващи към различни

източници. Някои от тях са толкова малки и така раздробени, че са пропуснати в описанието на състава на *ЦИАИ 1160* във фототипното издание на ръкописа (подробно за това в Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2011: 394–395). В последователност това са:

– **Книга. ·є҃· а҆плⷭ҇кы ꙁавѣщанїи о҆ г҃ни праꙁникѡⷯ҇. и҆хже достоить храни-ти. и҆ коⷢ҇да коегождо ѿ сих длъжно естъ сътварѣти.** Според оглавлението очевидно става въпрос за Петата книга на раннохристиянското съчинение Constitutiones Apostolorum, с което са свързани и други текстови части на Псевдо-Зонариния номоканон.

– **О стрⷭ҇ти г҃ни и҆ что на кыиждо дн҃ъ съдѣа сѧ ѿ е҆же въ стрⷭ҇ти.** Тук, описвайки как е протекло обвинението срещу Иисус, се споменава, че началото му е поставено във втората събота на първия месец **ѥ҆же ѥⷭ҇ ꙁанѳикъ**, л. 111б. Става въпрос за едно от древните елински наименования на месец април.

– **Како длъжно ѥⷭ҇ бывати пасцѣ и҆ когда и҆ ꙗко не подобаеть съ їоудеи праꙁновати.** Текстът наблягa върху правилното изчисление на деня на Пасхата с оглед да се избегне празнуването по еврейски начин или двойното ѝ отбелязване. Съчинения на подобна тематика са вълнували славянските общества много отрано, за което свидетелства ексцерптът от Хрониките на Евсевий Кесарийски, поместен в Симеоновия изборник. По Мойсеевото законодателство Пасхата се извършва след 14-ия ден на първия лунен месец. Този месец според еврейския календар се нарича *нисан*, по римския – *март,* а според гръцкия *дистрос.* Текстът дава да се разбере, че следва да се спазва апостолското изискване от 7-и канон на св. апостоли Пасхата да се празнува след деня на пролетното равноденствие – **въ днии ѡ҆̏бращенїе веснаго врѣмене**, л. 113б; **по ѡ҆̏бращенїе веснѣ**, л. 113а. Определя се и периодът след **к҃в дванадесѧтаго м҃ца и҆же ѥⷭ҇ дистрось.** Отново стои непреведеният термин за името на месец март, който намира аналог в Симеоновия изборник за гр. δύστρος (С и м е о н о в с б о р н и к 1993: 48). Основанията законната Пасха на християните да се извършва след равноденствието, се базират на самото значение на празника като преход, прехождане от едно състояние в друго.

– Ꙁавѣщанїє о велицѣи седмици пасхы. Този текстов сегмент представлява поредица от цитати от Новия и Стария завет. От последния без усилие се идентифицира *извадка от Числ. 6: 2–12,* така наречeният обет за назорейство, който е поместен изцяло и засяга начините за очистване чрез пост и молитви.

– О назиранї їоудеискы и еллиньсты о истицании о присънени о приближении о кръвотеүени и смѣшенїа ꙁаконнаго рождъства и иꙁвръженїа. Тук има доста пространни обяснения за правилната употреба на фаска – еврейски вариант на термина Пасха, употребен като метонимична замяна на името на празника с храната, която се консумира по време на самия празник.

Ето пълния текст на обета за назорейство според *ЦИАИ 1160*:

И въꙁгла г҃ъ къ моѵсеѹ г҃лѧ. г҃ли с҃нѡм їсраїлевѡм и речи къ ним. мѫжь или жена иже аще велїеа помлит сѧ млитвоѫ . да оүистит сѧ үтотоѫ г҃ви. ѡт вина и сїкера да оүтит сѧ. и ѡтцеть ѡт сїкера. и ѡтцеть ѡт вина да не въкѹшаѥ. и єлика сътварѣат сѧ ѡт гроꙁдїа да не пиеть. и гроꙁдїе ꙁрѣло и сѹшено да не ꙗсть въ всѧ д҃ни м҃лтвы своеѧ, ѡт въсѣх єлика бываать ѡт виногрѧд. ѡт лоꙁниць и даже до вънѧтрьнѣго сѹхаго сѣмень гроꙁдова. не сънѣстъ въ всѧ д҃ни оүищенїа своего. и бритва не въꙁыдеть на главѫ єго, донде испълнѧт сѧ д҃ние єлико ѡбѣща сѧ г҃ви. с҃тъ бѫдеть раста власы главы своеѧ въ всѧ д҃ни молитвы єго г҃ви. къ всацѣи д҃ши сковүавшїи сѧ не вънидеть, къ ѡ҃тцѹ и м҃три и братѹ и сестрѣ. да не ѡсквръннит сѧ ѡт них ѹмерших имъ. ꙗко м҃лтва б҃а єго на главѣ єго, и въ всѧ д҃ни м҃ливы єго с҃тъ єсть г҃ви. аще же кто съмртїѧ ѹмреть вънеꙁаапѫ прї нем, абїе осквръннит сѧ глав м҃лтвы єго. и да острѹже главѫ своѫ въ н же д҃нь оүистит сѧ. въ д҃нь, ꙁ҃.мыи да острѹжет сѧ. и въ д҃нь, и҃. мыи да принеть двѣ грълици или два птенца голѫбїна къ їерѣѹ, при двере сѣни свѣдѣтельства. и сътворить їереи єдинѫ о грѣсѣ, и єдинѫ въ въсесъжеженїє. и помлит сѧ о нем ꙁане съгрѣши о них же съгрѣши на д҃шѫ. и освѧтить главѫ єго въ д҃нь ѡнь въ нже освѧти г҃ви д҃ни м҃лтвы и приведет агнець годищень о прѣгрѣшени. и д҃ние пръвїи невъмѣтени бѫдѫ. ꙁане оскврънни сѧ глав м҃лтвы єгѡ.

При сравнение с Лавърското петокнижие се виждат специфични преводачески решения в *ЦИАИ 1160*:. Самият термин

назорейство е заменен с контекстови синоними оучищениѥ, велиѩ молитва срещу ꙁаконъ овѣщавшемоу сѧ, велми помолити сѧ. Други разночетения са следните подборно представени варианти:

ЦИАИ 1160	Лаврско петокнижие
сїкера	пиво
да о҆стрꙋжет сѧ	да обраснет сѧ
бритва	бричь
грълици, птенца голѫбїна	горлици, голоубичица
иереи, свѧщеникъ	жрьць
агнець годищень	агнець лѣтошни
двереⷯ сѣни свѣⷣтельства	двери храмоу свидѣньѩ

На въпроса защо е включен такъв цикъл в българския ръкопис, може да се отговори, че той е част от антиеретическата линия на самия църковноюридически сборник. Това обаче не обяснява защо е пропуснат в другите преписи. Единствено в някои молдавски преписи от XVI в. на Псевдо-Зонариния номоканон, които възпроизвеждат български протографи, се откриват фрагменти със сходна тематика, които са били използвани в конкретното летоброене и изчисляването на Кириопасхата (Господната Пасха, когато Възкресение Христово се пада на Благовещение, т.е. на 25 март). Като се има предвид динамичната и бързо сменяща се политическа обстановка в Молдавското княжество именно през XV–XVI в., борбите на местните владетели за отстояване на православието срещу протестанти и католици, еврейски търговци и арменци, може да се допусне, че изчисляването на летоброенето чрез Пасхата е обслужвало определени календарно-литургически цели в защита на истинното православие. Някои от тези текстове представляват по същество апокрифи. В *ЦИАИ 1160* подобна апокрифна линия отсъства и може да се приеме, че ексцерптът от Числ. 6:2–12

е обслужвал отново темата за ритуалната чистота, особено актуална в средите на българското монашество и в контекста на исихастките практики. Но в други преписи на Псевдо-Зонариния номоканон някои от темите на юдейския цикъл са допълнително развити. За пример ще посоча една кратка извадка от ръкопис BAR Ms. slav. 636 от 1557 г.– един от най-забележителните молдавски ръкописи с Псевдо-Зонариния номоканон в състава, който в предишна съавторска публикация си позволихме да наречем „православна монашеска енциклопедия“ (Билярски, Цибранска-Костова 2015). Въпросната кратка извадка представлява апокрифна пасхалия, начин за изчисляване на Пасха с претенцията, че води началото си от пръстените на Клеопатра (л. 16б–17а):

Пасхалі́а о̓брѣ́тена на прѣ́стени клеопа́тринѣ. вънега̀ о̓снѡва́нїа пола́гаахѫ стлъпа кѡстанті́на бл҃гоучьсти́ваго. Съмотрѝ ѡ̓ктѡ́врїи мц҃и кога̀ е̑ дї, и̓ ѿ то́го дн҃е ѡ̓ктоврїева съчьтѝ рпв дн҃и. и̓ тꙋ̏ обрѧщеши непогрѣ́шено дн҃ь ст҃ыѫ па́схы :~.

Възможно е именно в България при управлението на цар Йоан Александър да са събирани текстове, обслужващи антиюдейската кампания, предвид това, което се знае за личния живот на царя и втората му съпруга, покръстената еврейка Сара-Теодора, както и от *търновските антиеретически събори 1350–1360 г.* Известно е, че те включват жидовстващите в обсега на еретиците, срещу които са свикани. Засега компилативният характер на цикъла в *ЦИАИ 1160* е вън от съмнение и не може да се сведе до аналогичен текст в Котелериевия образец.

Извън всички посочени текстове Старият завет присъства чрез разпръснати общи позовавания или образи символи из целия текст на така наречения Псевдо-Зонарин номоканон. Може да илюстрираме това влияние чрез разширяване на изворовата база. Така например в молдавските му преписи се обособява 126-а глава, в която общите разсъждения за подчиненото положение на жената спрямо мъжа и необходимостта от чистота на половото общуване отново са защитени чрез противопоставя-

нето на стария и новия закон, срв.: понеже оубо ѿ начала мѫжа и женѫ бъ създа ꙗко да мирь въскрсить себѣ, и свое доанїе, да жена обычаи нѣкыи зрѣти. ꙗко да ѿ ни еже на въсѣкыи мцъ видимымь ꙗвленно творить зачатїе бываемомоу да не ꙗкоже гла нѣцїи ꙗко жена испытоуе ѿ мѫжа роженїе. ѿ жены же ничьсоже нѣ. ꙗвлѣет сѧ бываемы кръвь прїемати ѿ жены имже и кръвомѣшьства наричат сѧ и плъ ѿ мѫжа имже и плътѣнина нарече сѧ. Вь ветсѣ закwнѣ оубо ре бы. ві. дніи хранити сѧ мѫже ѿ же ꙗко очистити сѧ да не осквръна сѧ. мы же извѣстнѣ испытавъше да .ѕ. или .и. очищенїа съвръжена повелѣвае жати (цит. по РАН 726, л. 129б, по Лев. 15:19–20, но без да има съвпадение в броя на дните за очистването).

Във всички преписи на този номоканон *клеветата на понисшите църковни степени дякони и йереи спрямо епископа* се санкционира директно с Божия гняв и се свежда до символичния прототип на наказанието, което сполетява Мириам заради охулването на Мойсей: такови соу бжїи прїиметь и гнѣвь бжїи иже прїеть марїа wклеветавшиꙗ мwусеа (цит. по РАН 148, л. 126б; по Числ. 12, където клеветата и негодуването на Аарон и сестра му Мириам срещу техния брат Мойсей води до гнева на Бога и Мириам е покрита с проказа като със сняг вследствие на Божия гняв за нападката срещу първосвещеника, духовния водач). Примерите за присъствието на старозаветния етос в широки разбирания и отделните му морално-етични и нравствени проявления *чрез архетипи, старозаветни образи символи* са също толкова значими, колкото конкретните вехтозаветни текстови вставки в църковноюридическите паметници, и биха могли да са обект на отделна студия.

В заключение си позволявам да предположа, че прецизната идентификация ще даде още потвърждения за различните форми на присъствие на старозаветния законодателен норматив в сборниците от Второто българско царство, още повече че дори предварителните наблюдения върху така наречения Псевдо-Зонарин номоканон и сочения, макар и условно, негов гръцки кореспондент в лицето на така наречения Номоканон на Котеле-

рий, при цялата сложност на взаимоотношенията им, доказват това присъствие. В самия гръцки източник има редица норми от Стария завет. Още по-знаменателно е, че *те се съчетават с доказани извадки от Еклогата и Прохирона* и на възможни такива от някакъв тип компилации, подобни на така наречените „Книги законныя“ (Белякова 2007; Цибранска-Костова 2011: 289–292). Това съчетаване на самостоятелни източници *се извършва в самата византийска юридическа книжнина, в самите гръцки юридически колекции*. Става въпрос за *естествено обединение на светскоправни регламентации*, последвано от взаимодействието им с текстове на покайната дисциплина до превръщането на подобно сливане или съчетаване в основен начин за създаване на голяма част от юридическата продукция на Средновековието. Много често подобни компилации са продукт на частната инициатива и отразяват тенденциите в провинциални центрове. Славянските книжовници са можели както да превеждат от готови гръцки протографи, така и да извършват на свой ред всякакви промени, продиктувани от комплексни фактори. Въпрос на изследване е да се установи кои от тях са протекли по предварителна концепция и кои са настъпили в хода на преписването. Компилативният характер на сборниците може да се установи дори на равнището на отделната разпоредба, при което се натрупват наказателни практики от различни източници.

Ето само един от възможните примери за натрупването на практики от различни правни системи. За скотоложство Старият завет предвижда смъртно наказание; според титул 17:39 на Еклогата членовредителство и по-точно отрязване на члена (срв. същото в Ловчанския сборник и в *ЦИАИ 1160* да ѹрѣжѫть емоу тѣло. сирѣчь срамны оудъ), а следвайки покайната схема на Йоан Постник и Василий Велики, всички ръкописни представители на така наречения Псевдо-Зонарин номоканон засвидетелстват още три- или десетгодишна епитимия, съответно при еднократен или хронифициран грях с неядивно животно, и 15-годишна епитимия, ако скотоложството е извършено съ скотомь

ѥже съньдаѥт сѧ. В редица други казуси може да се проследи същото натрупване на различни наказателни модалитети.

Поразителното единство на макротекстологично равнище в разпространението на един и същ матричен юридически корпус и относителната подвижност на микротекстово равнище чрез отделни единици, които са налични в един, но отсъстват от друг сборник, каквито са ексцерптите от Νόμος Μοσαϊκός в *ЦИАИ 1160*, *доказват силния интерес към правото през българския XIII–XIV в.* Втори извод е този за необходимостта да се издирват и проучват старозаветни ексцерпти в юридически състави, за да се сравняват с търновската група преписи на Петокнижието, което би позволило, макар и чрез фрагменти, да се постигнат няколко цели:

1. Да се конструира старозаветният прототипен текст, който е използван в епохата на Второто българско царство.

2. Да се проследи динамиката в езиковото състояние на старозаветните текстове, попаднали извън компактната среда на библейските преписи**.**

3. Към сравнението могат да се добавят старозаветните цитати в творчеството на изявени книжовници като Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак.

Всичко това би ни отвело до по-пълноценно познание на начините, чрез които Библията присъства в българското средновековно общество. Средновековното право е една от безспорните сфери на нейното съществуване.

Заключение

Основните изводи от работата върху избраната тема бяха предложени в края на всяка глава или към отделните параграфи от нея. Ето защо на финала на това проучване ще завърша с някои общи разсъждения за влиянието на Стария завет като юридически източник в славянската ръкописна традиция.

Първият и най-съществен извод е този за огромното значение на Светото писание и неговия вехтозаветен дял в цялостната книжовна и в частност в юридическата традиция. Струва ми се, че дори подборният материал не просто доказва неговото приложение, но и представя високия му авторитет на норма, на еталон и образец. Чрез преводите на византийските текстове, в които Старият завет присъства със своите норми, на славянска почва той също придобива авторитет и престиж. Старият завет е банка на знание и мъдрост за действителността и за правовия ред в обществото, която наред с другите ѝ приложения не е излизала от обсега на внимание и интерес заради своя вечен и основополагащ характер. Самият факт, че на славянски са превеждани старозаветни юридически компилации или просто отделни ексцерпти и че те по всяка вероятност са повлиявали разпространението на други правни текстове, вече приобщава средновековните славянски общества към тази общочовешка правова култура. В същото време познаването на старозаветното юридическо наследство, основно в неговия „Синайски корпус“, би помогнало да се разреша-

ват идентификационни въпроси от историята на текстовете, тъй като, както бе показано, старозаветното право има разпознаваеми практики и наказателноправен апарат. Неговото влияние може да произтича директно от старозаветен правен свод (какъвто е случаят с Νόμος Μοσαϊκός), но може и да се опосредства през други византийски паметници на правораздаването (какъвто е случаят със Земеделския закон, Еклогата). Има и трети, особено интересни форми – компилаторската и съставителската работа на славянски законотворци, какъвто е случаят с особения статус на „Закона за съдене на хората“ и предполагаемото Методиево градиво в него.

Известно е, че правото като съвкупност от законови норми и принципи е универсалният механизъм за създаване на ред в обществото. Правният текст през Средновековието е колкото нормативен акт, толкова и продукт на книжовната инициатива по преписването и редактирането му, защото всяка правна норма живее във и чрез нейния език. Днес бихме могли да си задаваме въпроса дали някои от нормите на Стария завет са имали реално приложение, но подобни питания възникват и при редица други юридически източници. В много случаи отговорите им по-скоро са отрицателни. Въпреки невъзможността да се предположи реално приложение на някои норми, на тях трябва да се гледа като на общ правен арсенал, като на юридическо познание, пренесено през епохите, което е приобщавало българското общество към високите образци на византинизма. А именно това е основната идеологическа, верско-религиозна и културно-ценностна ориентация на средновековна България през цялата средновековна епоха.

Изследването на старозаветните текстове с правен характер подпомага разрешаването на редица езиково-текстологични задачи, сред които, на първо място, събирането на богат масив от лексика на библейския текст, нейната обработка и включването ѝ в бъдещ Исторически речник на българския език. Струва ми се, че каквито и недостатъци да бъдат вменени на настоящото

изследване (някои напълно основателни и осъзнавани от авторката), избраната методология за покомпонентно сравнение на отделни аналогични ексцерпти от Петокнижието доказва перспективността на сравнителния анализ между едни и същи микротекстове с различен характер, произход и функции. По този начин въпроси от микротекстологията биха подпомогнали разрешаването на въпроси на макротекстологията – класификацията на типовете текстове, стемите на тяхното разпространение, атрибуцията на преводите. Това е още по-значимо на фона на необходимостта именно Петокнижието да бъде цялостно представено в историческата лексикология и лексикография. В конкретната разработка ясно пролича, че библейският текст има своя логика на промяна. Неговият сакрален характер предопределя устойчиви тенденции, затова днес науката говори за един средновековен превод на Петокнижието (Осмокнижието), водещ началото си от глаголически образци и от Кирило-Методиевата епоха, подложен впоследствие в различна степен на редакция в отделните библейски книги. При включването на отделни „водещи“ за дадена правна тематика ексцерпти от Стария завет в други текстове (предимно в сборници) се наблюдава и една друга тенденция. Там, където библейският текст действа със силата на вечен еталон, много по-ясно разпоредбите може да се сведат до изходни норми от Петокнижието. Такъв например е случаят с взаимоотношенията между родители и деца, който отвежда към Декалога и някои други вехтозаветни образци. Обратното, ритуалните представи за нечистота, включително консумацията на месо от животни, се подлагат на адаптация в съзвучие с балканската среда на приложение. В конкретните сравнения на библейски ексцерпти пък видяхме, че стоково-паричните и по-общо материалните взаимоотношения също променят по-активно езиковото си изражение според средата на преписване. По този начин библейският текст остава едновременно еталон за универсалност и генератор на езикови промени.

Надявам се, че с предложеното изследване съм поставила на разглеждане важни въпроси, които намират своето място в общите книжовни процеси на Балканите през Средновековието и създават разнопосочни релации. Ще завърша, като изброя най-важните от тях: между правото и обществото, между правната и библейската книжнина, между славяно-византийските преводни модели на Балканите и рецепцията им в Русия, между текстовете на светското и каноничното право. Това ми дава увереност да продължа да работя в избраното изследователско поле със скромната надежда, че след настоящото проучване мога да се чувствам малко по-добре подготвена за следваща среща с нерешените въпроси от историческата битност на средновековния правен текст.

Използвана литература

А л е к с е е в 1999: *Алексеев, А. А.* Текстология славянской Библии. СПб., 1999.

А л м а л е х 2014: *Алмалех, М.* Видове светлина в Стария завет според ивритската езикова картина. – Български език 61, 2014, № 2, с. 7–21.

А н г е л о в 1967: *Ангелов, Б.* Писмо на Яков Светослав до руския митрополит Кирил III. – В: Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 2. С., 1967, с. 139–147.

А н д р е е в 1963: *Андреев, М.* Къде е бил създаден Законът за съдене на людете? – Славянска филология, 5, 1963, с. 113–136.

А н д р е е в 1972: *Андреев, М.* Закон на Константин Юстиниан. Софийски препис. Правно-историческо проучване. С., Наука и изкуство, 1972.

А р х и в с к и н о м о к а н о н 2007: Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен, 2007.

А т а н а с о в а 1984: *Атанасова, Н.* Филиграноложки проблеми на български ръкописи от XIV–XV в. (запазени в България). Дисертация. С., 1984.

Б а к а л о в а 2011: *Бакалова, Е.* Концептът за старозаветния цар в българската средновековна живопис. – В: На траговима Војислава Ј. Ђурића. Београд, 2011, с. 23–54.

Б е г у н о в 1973: *Бегунов, Ю.* Козьма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973.

Б е л и ћ 1936: *Белић, А.* Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика. – В: Светосавски зборник. Књига 1. Расправе. Београд, 1936, с. 211–276.

Б е л я к о в а 2007: *Белякова, Е. В*. О составе Хлудовского номоканона (к истории сборника „Зинар“). – Старобългарска литература, 37–38, 2007, с. 114–131.

Б е л я к о в а, Щ а п о в 2005: *Белякова, Е. В., Я. Н. Щапов.* Новеллы императора Юстиниана в русской писменной традиции (к истории рецепции римского права в России). М., Институт российской истории РАН, 2005.

Б е н е ш е в и ч 1906: *Бенешевич, В.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1. СПб., 1906. Reprint Leipzig, 1976.

Б е н е ш е в и ч 1908: *Бенешевич, Вл.* Приложение памятники русского канонического права XIII–XIV вв., сохранившиеся в греческом подлиннике. – В: *Павлов, А. С.* Памятники древнерусского канонического права. Часть первая (памятники XI–XIV вв). Изд. второе. СПБ., 1908, с. 407–418.

Б е р н а р 1976: *Бернар, Р.* Върху етимологията на думите карандаш и луканка. – Български език, 1976, № 3, с. 223–228.

Б и б л и я 1982: Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. Издава Св. синод на Българската православна църква. С., 1982.

Б и л я р с к и, Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2015: *Билярски, Ив., М. Цибранска-Костова.* Една православна монашеска енциклопедия: ръкопис BAR Ms. slav. 636 от XVI в. – В: Сборник в чест на 60-ата годишнина на проф. д.и.н. Илия Илиев. (= Bulgaria Mediaevalis, 6, 2015) с. 241–255.

Б л а г о е в 1932: *Благоев, Н. П.* Еклога. С., 1932.

Б о б ч е в 1903: *Бобчев, Ст.* Старобългарски правни паметници. Ч.1. С., 1903.

Б о б ч е в 1904: *Бобчев, Ст.* Обичай и закон. Една глава из „Историята на старото българско право“. БАН, отд. Отпечатък, сказка, 1904.

Б о б ч е в 1927: *Бобчев, Ст.* Българско обичайно наказателно право. – Сборник за народни умотворения и народопис, 37, 1927.

Б о б ч е в 1932: *Бобчев, Ст.* Нашето народно право в юридическите ни пословици. С., 1932.

Б о г а т о в а 1984: *Богатова, Г. А.* История слова как объект русской исторической лексикографии. М., 1984.

Б о г д а н о в и ћ 1978: *Богдановић, Д.* Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, САНУ, 1978.

Б о ж и л о в 2014: *Божилов, Ив.* Българското общество през 14. век. Структура и просопография. Пловдив, 2014.

В а с и л ь е в с к и й 1878: *Васильевский, В.* Законодательство иконоборцев. – Журнал Министрества народного просвещения. Т. 100. М., 1878, с. 95–129.

В и з а н т и й с к а я „Э к л о г а з а к о н о в“ 2011: Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии Я. Н. Щапова. СПб., 2011.

В и з а н т и й с к и й з е м л е д е л ь ч е с к и й з а к о н 1984: Византийский земледельческий закон. Текст, исследование, комментарии подготовили Е. Э. Липщиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград, 1984.

В ъ л к а н о в 2012: *Вълканов, В.* Българско обичайно право (кратък курс лекции). Варна, 2012. URL: http//docs.google.com.

В ъ л ч а н о в 1995: *Вълчанов, В.* Библия и право. Божият закон. С., ИК „Светра“, 1995.

Г и п п и у с 1996: *Гиппиус, А. А.* „Русская правда“ и „Вопрошание Кирика“ в Новгородской Кормчей 1282 г. (к характеристике языковой ситуации древнего Новгорода). – Советское славяноведение, 1, 1996, с. 48–62.

Г р а м а т и к а 1991: Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис. С., Изд. на БАН, 1991.

Д з и д з и л и с 1990: *Дзидзилис, Х.* Фонетични проблеми при етимологизуване на гръцките заемки в българския език. С., 1990.

Д о б р е в 1991: *Добрев, Ив.* Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – Кирило-Методиевски студии, 8, 1991, с. 216–252.

Д о г р а м а д ж и е в а 1980: *Дограмаджиева, Е.* Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1980, № 2, с. 52–63.

Д р а г и н 2010: *Драгин, Н.* Јустинијанов закон у Атонском препису из XV века. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 2010, 1, с. 61–77.

Д у ч и ћ 1877: *Дучић, Н.* Крмчаја Морачка. – Гласник Српског ученог друштва, 8, Београд, 1877, с. 34–134.

Ж е л я з к о в а 2005: *Желязкова, В.* Орфографические и фонетические особенности книги Исход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в Государственном историческом музее в Москве. – В: Jews and Slavs: Vol. 15. Judaeo-Bulgarica, Judaeo-Russica et Palaeoslavica. Jerusalem–Sofia, 2005, с. 138–146.

Желязкова 2006а: *Желязкова, В.* Средневековая болгарская рукописная традиция книги Исход. – В: Jews and Slavs: Vol. 18. Messianic Ideas in Jewish and Slavic Cultures. Jerusalem–Sofia, 2006, с. 23–31.

Желязкова 2006б: *Желязкова, В.* Наблюдения върху лексиката на среднобългарските преписи на Книга Изход. – В: Преславска книжовна школа. Т. 9. Шумен, 2006, с. 330–344.

Законоправило светога Саве 2005: Законоправило светога Саве. I. Приредили и превели М. М. Петровић и Л. Штављанин-Ђорђевић. Београд, 2005.

Законъ судный людьмъ 1961: Законъ судный людьмъ краткой редакции. Подготовили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. Под редакцией академика М. Н. Тихомирова. М., 1961.

Златанова 1998: Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение на Св. Николова. Т. 1. *Златанова, Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования. С., 1998.

Иванов 1983: *Иванов, С.* Формиране на сръбската книжовно-писмена традиция до края на XV век с оглед на старобългарското езиково влияние. Състояние на проучванията. Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“. С., 1983.

Иванов, Топоров 1978: *Иванов, В. В., В. Н. Топоров.* О языке древнего славянского права (к анализу нескольких ключевых терминов). – В: Славянское языкознание VIII международный съезд славистов. Загреб–Любляна, сентябрь 1978. М., 1978, с. 221–240.

Иванов, Топоров 1981: *Иванов, В. В., В. Н. Топоров.* Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка. – В: Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 10–31.

Илиева 2013: Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение на Св. Николова. Т. 3. *Илиева, Т.* Старобългарско-гръцки словоуказател към Книга на пророк Иезекиил. Отговорен редактор Т. Мострова. С., 2013.

Илиевска 2004: *Илиевска, Кр.* Ꙁаконъ соудньи людьмъ. Скопје, 2004.

Кабакчиев 1997: *Кабакчиев, К.* Евтимиевата реформа (хипотези и факти). Пловдив, 1997.

Калачов 1850: *Калачов, К.* О значений Кормчей в системе древняго русскаго права. М., 1850.

Калоянов 2012: *Калоянов, А.* Славянската православна цивилизация. 2. Преславскиoят номоканон. Велико Търново, 2012.

Кемалова 2010: *Кемалова, А.* Сборникът Судац. Софийски препис, XVII в., в светлината на лексикално-текстологическите проблеми на южнославянските правни паметници. Пловдив, 2010.

Киселев 1980: *Киселев, Н. А.* Орнамент Иловачской кормчей 1262 г. – Архиографски прилози, 2, 1980, с. 175–182.

Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: *Костова, М., М. Новкиришка-Стоянова, Т. Пиперков.* Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. Collatio legum Mosaicarum et Romanarum. С., 2009.

Коул 2002: *Коул, А.* Изход. Тиндейл. Коментари на Стария завет. Т. 6. С., 2002.

Куев 1971: *Куев, К.* Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. – В: Търновска книжовна школа. Т. 1. С., 1971, с. 79–88.

Куюмджиева 2003: *Куюмджиева, М.* Цикълът по историята на пророк Мойсей в галерията в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2003, № 2, с. 33–40.

Липшиц 1968: *Липшиц, Е. Э.* К истории „Земледельческого закона“ в Византии и в средневековых балканских государствах. – Византийский временник, 29, 1968, с. 53–62.

Липшиц 1981: *Липшиц, Е. Э.* Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв. Историко-юридические этюды. Л., 1981.

Лопухин 2005: *Лопухин, А. П.* Законодательство Моисея. С приложением трактата Суд над Иисусом Христом, рассматриваемый с юридической точки зрения. Вавилонский царь равды Аммураби и его новооткрытое законодательство в сопоставлении с законодательством Моисеевым. М., 2005.

Максимович 2004: *Максимович, К.* Законъ соудныи людьмъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. М., 2004.

Максимович 2010: *Максимович, К. А.* Византийская сингагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. 1–2. Frankfurt am Main, 2010.

Медведев 1989: *Медведев, И. П.* Развитие правовой науки. – Культура Византии. Вторая половина VII–XI вв. М., 1989, с. 216–240.

Мерило праведное 1961: Мерило праведное по рукописи XIV века. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. М., 1961.

Минчев 2011: *Минчев, Г.* Пшинская библия первой четверти XVI в. – малоизвестная южнославянская рукопись, содержащая перевод Осмикнижия. – В: Священное писание как фактор языкового и литературного развития. СПб., 2011, с. 223–230.

Михайлов 1912: *Михайлов, А*. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912.

Мошин 1953: *Мошин, Вл.* С. В. Троицки. Како треба издати Светосавску крмчију (номоканон са тумачењима). Споменик СА. Одељење друштвених наука. Нова серија. У Београду, 1952. Рецензия. – Slovo, 2, 1953, с. 57–67.

Найденова 2006: *Найденова, Д.* Земеделският, Морският закон и Прохиронът в състава на Ефремовската кормчая. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 30, 2006, № 1, с. 39–46.

Найденова 2007: *Найденова, Д.* Преводни византийски законови паметници в Първото българско царство (IX–X век). Дисертация за присъждане на научната степен „Доктор“. С., 2007.

Найденова 2008: *Найденова, Д.* Каноничноправни текстове в състава на славянски ръкописи, съхранявани в български книгохранилища (Предварителен списък). – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 32, 2008, № 4, с. 53–69.

Николов, Станев 2014: *Николов, А., К. Станев*. Обрядовые уклонения и дурные привычки латинских еретиков в византийско-славянской полемической литературе Средневековья. – Studia Ceranea, 4, 2014, с. 125– 140.

Николова 1998: *Николова, С.* Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария завет. – В: Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1. *Златанова, Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования. С., 1998, с. 9 – 37.

Николова 2005: *Николова, С.* Современные болгарские исследования Ветхого завета. – В: Jews and Slavs. Vol. 15. Jerusalem, Sofia, 2005, с. 53–77.

Оджаков 1892: *Оджаков, П.* Старобългарски закони. Открити, събрани и преведени от П. В. Оджаков. Велико Търново, 1892.

Павлов 1885: *Павлов, А. С.* „Книги законные“, содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледелческие, уголовные, брачные и судебные. СПб., 1885.

Павлов 1892: *Павлов, А. С.* Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права. М., 1892.

Павлов 1897: *Павлов, А. С.* Номоканон при Большом Требнике. М., 1897.

Перчеклийски 2013: *Перчеклийски, Л.* За една гръцка граматична калка в старобългарски език. – В: Лингвистика: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“, 2013, с. 179–186.

Перчеклийски 2015: *Перчеклийски, Л.* За превода на някои старозаветни заповеди в Апостола. – В: Съвременните измерения на едно научно прозрение. 150 години от рождението на Ватрослав Облак. С., 2015, с. 207–229.

Петровић 1990: *Петровић, М.* О Законоправилу или Номоканону светога Саве. Београд, 1990.

Петровић 1991: *Петровић, М.* Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година. Приредио М. Петровић. Горњи Милановац, 1991.

Петровић 2002: *Петровић, М.* Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског номоканона. – Историјски часопис, 49, 2002, с. 27–45.

Петровић, Штављанин-Ђорђевић 2005: *Петровић, М, Л. Штављанин-Ђорђевић.* Законоправило светога Саве. Књ.1. Београд, 2005.

Пичхадзе 1986: *Пичхадзе, А.* Типология паримейных чтений книги Исход. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 10, 1986, № 1, с. 20–34.

Пичхадзе 1996: *Пичхадзе, А.* К истории четьего текста славянского Восмикнижия. – ТОДРЛ, 49, с. 10–21.

Правилата на св. Православна църква 1912, 1913: Правилата на светата Православна църква. С тълкованията им. Под редакцията и превода на Ст. Цанков, Ив. Стефанов, П. Цанев. Т. 1. С., 1912; Т. 2, 1913.

Радојчић 1950: Душанов Законик (1349–1354). Издао *Н. Радојчић.* Нови Сад, 1950.

Радојичић 1955: *Радојичић, Ђ.* Српски рукопис Земљорадничког закона. – Зборник радова Византолошког института, 3, 1955, с. 15–28.

Райкова 1997: *Райкова, М.* Един югозападнобългарски номоканон от втората половина на XV в. – Македонски преглед, 20, 1997, № 1, с. 69–92.

Райнхарт 1983: *Райнхарт, Й.* Восточнославянское влияние в древнеславянской Кормчей. Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве. Institut für slawistik. Отдельный оттиск. Wien, 1983.

Райнхарт 1985: *Райнхарт, Й.* Лексички слојеви у Светосавској Крмчији. – Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења, 14/1, Београд, 1985, с. 67–78.

Рашев 1995: *Рашев, Р.* Цар Симеон, пророк Мойсей и българският Златен век. – В: 1110 г. Велики Преслав, Шумен 1995, с. 55–74.

Рибарова, Хауптова 1998, 2014: *Рибарова, З., З. Хауптова*. Григоровичев паримејник. I. Текст со критички апарат. Скопје, 1998; II. Лексика. Index verborum. Скопје, 2014.

Сава Шумадијски 1996: *Сава, епископ Шумадијски.* Српски јерарси од деветог до двадесетог века. Београд, Евро, 1996.

Савић 2010: *Савић, В.* Крушедолска Библија као извор старе лексике. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1, 2010, с. 93–122.

Симеонов сборник 1991, 1993: Симеонов сборник. По Светославовия препис от 1073 г. Т. 1. Изследване и текст. С., БАН, 1991; Т. 2. Речник-индекс. Автори: Р. Павлова, С. Богданова, В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Ц. Ралева, В. Христова, П. Янева. С., БАН, 1993.

Славова 1995: *Славова, Т.* Следи от Методиев превод на библейската книга Битие. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 19, 1995, № 4, с. 53–70.

Славова 1999: *Славова,Т.* Най-ранният славянски ръкопис на Мойсеевото петокнижие. – Старобългарска литература, 31, 1999, с. 54–65.

Славова 2009а: *Славова, Т.* Библейски преводи. – В: История на българската средновековна литература. С., Изток–Запад, 2009, с. 93–103.

Славова 2009б: *Славова, Т.* Юридическа литература. – В: История на българската средновековна литература. С., Изток–Запад, 2009, с. 194–203.

Славова 2010: *Славова, Т.* Библейското Осмокнижие в състава на Архивския хронограф. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 34, 2010, № 3, с. 26–48.

Смирнов 1970: *Смирнов, С.* Древнерусский духовник. Исследования по истории церковного быта. М., 1914, Reprint Gregg International Publishers, 1970, England.

Смядовски 1985: *Смядовски, Ст.* Анонимна хомилия. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. А–З. С., 1985, с. 80–82.

Срезневский 1875: *Срезневский, И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLVII. Кормчая книга сербскаго письма 1262 г. – СОРЯС, 12, СПб, 1875, с. 147–176.

Срезневский 1877: *Срезневский, И. И*. Крмчија књига српског писма XIII–XIV в. – Starine, 3, 1877, 189–202.

Срезневский 1897: *Срезневский, И. И.* Обозрение древних русских списков Кормчей книги. (= Сборник ОРЯС Императорской Академии Наук. Т. 65, № 2). СПб., 1897.

Стара българска литература 1986: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986.

Стоянова 2014: *Стоянова, Г.* Декалогът в Архивския хронограф. – В: Преславска книжовна школа. Т. 14. Шумен, 2014, с. 319–329.

Суворов 1888: *Суворов*, *Н. С.* Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888.

Тасева, Йовчева 2003: Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение на Св. Николова. Т. 2. Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Изданието подготвено от Л. Тасева, М. Йовчева. Подбор на гръцкия текст Т. Илиева. С., 2003.

Тихомиров, Милов 1961: Закон Судный людем. Пространной и сводной редакции. Подготовили к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. М., 1961.

Тотоманова 2009: *Тотоманова, А.* Магьоницата от Аендор, пепелта, пепелянката и един библейски топос. – Старобългарска литература, 41–42, 2009, с. 191–196.

Троицки 1952: *Троицки, С. В.* Како треба издати Светосавску крмчију (номоканон са тумачењима). Споменик СА. Одељење друштвених наука. Нова серија. У Београду, 1952.

Т у р и л о в 1996: *Турилов, А. А.* „Поучение Моисея“ и сборник игумена Спиридона (новгородский паметник XII в. в контексте русско-южнославянских связей). – В: Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. А. Зализняка. М., 1996, с. 83–104.

Т у р и л о в 2005: *Турилов, А. А.* К истории тырновского „царского“ скриптория XIV в. – Старобългарска литература, 33–34, 2005 (в чест на Кл. Иванова), с. 305–328.

У ш а к о в 1961: *Ушаков, В. Е.* Устюжская Кормчая. – Slavia, 1, 1961, с. 20–40.

Ф и л и п о в а-Б а й р о в а 1969: *Филипова-Байрова, М.* Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.

Х а р и т о н о в 2004: *Харитонов, Хр.* Стари мерки, теглилки и монети в България (VII–XX). С., 2004.

Ц е р н и ћ 1981: *Церниђ, Л.* Нека запажања о писарима Иловичке крмчије. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 49–64.

Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2004: *Цибранска-Костова, М.* Катарският требник и богомилската книжнина. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 28, 2004, № 1, с. 42–67.

Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2008: *Цибранска-Костова, М.* Славянският Псевдозонар. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 32, 2008, № 4, с. 25–52.

Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2011: *Цибранска-Костова, М.* Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). Изд. „Валентин Траянов“. С., 2011.

Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2013: *Цибранска-Костова, М.* Юридическата компилация Номос Мозаикос в Букурещката Кормчая от 16 век. – Приложение на сп. „Български език“, посветено на К. Мирчев, год. 60, 2013, с. 125–142.

Ц и б р а н с к а-К о с т о в а 2014: *Цибранска-Костова, М.* Едно старинно название на магическата практика вентрилоквизъм: въ локании влъшьствоуѭщии. – Български език, 2014, № 2, с. 22–33.

Ц ы п и н 2012: *Цыпин, В. А.* Церковное право. Библиотека Киевской Духовной Академии. Киев, 2012. URL: www.lib.kdais.kiev.ua.

Штављанин-Ђорђевић 1996: *Штављанин-Ђорђевић, Љ.* Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији. – Археографски прилози, 18, 1996, с. 55–67.

Щапов 1977: *Щапов, Я. Н.* Прохирон в восточнославянской письменности. – Византийский временник, 38, 1977, с. 48–58.

Щапов 1978: *Щапов, Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М., 1978.

Ashburner 1912: *Ashburner, W.* The Farmer's Law. – Journal of Hellenic Studies, 30, 1910, p. 85–108 (история на текста и издание); 32, 1912, p. 68–95 (коментар и превод на английски).

Biliarsky 2014: *Biliarsky, I.* The first article of the Code Zakon sudnyj ludem and the legal legacy of Sts. Cyril and Methodius and their Moravian mission. – In: The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years since the Arrived of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia. Proceedings from the International Conference 13th-17th May, 2013, in Velehrad. Brno, 2014, p. 216–227.

Blenkinsopp 1983: *Blenkinsopp, J.* Wisdom and Law in the Old Testament. The Ordering of Life in Israel and Early Judaism. Oxford University Press, 1983.

Burgmann 1983: *Burgmann, L.* Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte. Band. 10. Löwenklau – gesellshaft e.v. Frankfurt am Main, 1983.

Burgmann 1995: *Burgmann, L.* Der Codex Vaticanus graecus 1167 und der serbische Nomokanon. – Зборник радова Византолошког института, 34, Београд, 1995, с. 91–106.

Burgmann 2009: *Burgmann, L.* Die Nomoi Stratiotikos, Georgikos und Nautikos. – Зборник радова Византолошког института, 46, Београд, 2009, с. 53–64.

Burgmann, Troianos 1979: *Burgmann, L., Sp. Troianos*. Nomos Mosaïcos. – In: Fontes Minores. Bd. 3. Frankfurt am Main, 1979, p. 126–167.

Chitwood 2012: *Chitwood, Z.* Byzantine Legal Culture under the Macedonian Dynasty 867–1056. A dissertation presented to the Faculty of Princeton University in candidacy for the degree of doctor of philosophy. Princeton, 2012. URL: http://arks.princeton.edu

C o o p e r 1997: *Cooper, H. R.* The translation of the Bible into the Slavonic languages: biblical citations in the Lives of Cyril and Methodius and the first Slavic Bible translation. – Slavica tergestina, 5, 1997, p. 51–61.

C o t e l e r i u s 1677: *Cotelerius, J. B***.** Ecclesiae Graecae Monumenta. T. I. Paris, 1677.

C r ü s e m a n n 1996: *Crüsemann, Fr.* The Torah. Theology and Social History of Old Testament Law. Edinburgh, 1996.

D o s t á l 1959: *Dostál, A.* Clozianus. Codex palaeoslovenicus glagoliticus. Praha, 1959.

J a g i ć 1874: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262. – Starine, 6, 1874, p. 60–111.

K e i p e r t 1988: *Keipert, H.* Doppelűbersetzung und Figura etymologica im Methodianischen Nomokanon. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. (= Orientalia Christiana Analecta) Roma, 1988, p. 245–259.

K u y u m d z h i e v a 2013: *Kuyumdzhieva, M*. Some Notes on Moses as a Biblical Model of Leadership and Moses' Vita in the Frescoes of the Suceviţa Monsatery. – Analele Putnei, 9, 2013, № 1, p. 367–385.

L e l e g g i p e n a l i m i l i t a r i 1978: Le leggi penali militari dell'impero bizantino nell'alto Medioevo. P. Verri. Rome, Scuola ufficiali carabinieri, 1978.

M a k s i m o v i c h 2006: *Maksimovich, K*. Russo-Serbian cultural contacts on Mount Athos (12th–17th centuries). – In: Love of learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries. Selected proceedings. Resource Center for Medieval Slavic Studies. The Ohio State University. Београд, Columbus, 2006, p. 183–190.

M a t h i e s e n 1983: *Mathiesen, R*. Handlist of manuscripts containing Church Slavonic translations from the Old Testament. – Polata knugipisnaja, 7, march 1983, p. 3–48.

M o š i n 1953: *Mošin, Vl.* С. В. Троицки. Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима). Рецензия. – Slovo, 2, 1953, c. 57–67.

O b o l e n s k y 1991 : *Obolensky, D.* Six Byzantine Portraits. Oxford, 1991.

Papastathis 1988: *Papastathis, Ch.* The origin of the penances in the Methodian anonymous homily. – In: The Legacy of Ss. Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International congress on the millennium of the conversion of Rus'to Christianity. Thessaloniki, 26–28.XI.1988, p. 71–74.

Patrick 1985: *Patrick, D.* The Old Testament Law. England, 1985.

Reinhart 2000: *Reinhart, J.* Библейские цитаты в Мефодиевском переводе Синтагмы L титулов. – В: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. Prof. ThDr. V. Tkadlčika. Praha, 2000, p. 109–124.

Şavelschi 1934: *Şavelschi, G. I.* Dreptul din Vechiul Testament. Chişinău, 1934.

Schminck 2005a: *Schminck, A.* Bemerkungen zum sog. „Nomos Mosaïcos". – Fontes Minores, 11, 2005, p. 249–268.

Schminck 2005b: *Schminck, A.* Leges ou nomoi? Le choix des princes slaves à l'époque de Photius et les débuts de l' Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων. – In: The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe. Ed. S. Flogatis and A. Pantelis. European Public Law. Series 80. London, 2005, p. 309–316.

Svoronos 1981: *Svoronos, N.* Notes sur l'origine et la date du Code rural. – Travaux et mémoires. T. 8. Paris, 1981, p. 487–500.

The Old Testament in Byzantium 2010: The Old Testament in Byzantium. Edited by P. Magdalino and R. Nelson. USA, 2010.

The Rhodian Sea Law 1976: The Rhodian See Law. Edited and translated by W. Ashburner. Oxford, 1909, reprint Aalen, Scientia Verlag, 1976.

Troianos 1987**:** *Troianos, S.* Zum Kapitel 45 des Russischen Kormčaja Kniga. Usprung und Wesen des Nomos Mosaïcos. – Cyrillomethodianum, 11, 1987, p. 1–8.

Troicki 1953: *Troicki, S.* Da le je slovenski nomokanon sa tumačenjima postojao pre svetog Save? – Slovo, 3, 1953, p. 111–122.

Unbegaun 1957*: Unbegaun, B.* Russe et slavon dans la terminologie juridique. – Revue des etudes slaves, 34, 1957, p. 129–135.

Zhelyazkova 2015: *Zhelyazkova, V.* Headings in South Slavonic Copies of the Book of Exodus (in print) – URL: www.academia.edu.

Žužek 1964: *Žužek, I.* Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law. (= Orientalia Christiana Analecta, t. 168.) Roma, 1964.

V a š i c a 1960: *Vašica, J.* Církevněslovanský penitenciál českého původu. – Slavia, 29, 1960, № 4, p. 31–48.
V a š i c a 1961: *Vašica, J.* K otázce původu Zakona sudného ljudem. – Slavia, 30, 1961, p. 1–19.
V a š i c a 1971: *Vašica, J.* Zakonъ sudnyi ljudьmъ. – In: Magnae Moraviae Fontes Historici. T. 4. Leges textus iuridici supplementa. Brno, p. 178–198.
V a š i c a, H a d e r k a 1971: *Vašica, J., K. Haderka.* Nomokanon. – In: Magnae Moraviae Fontes Historici. T. 4. Textus iuridici suplementa. Brno, 1971, p. 205–363.

Използвани описи, архиви, лексикографски и енциклопедични справочници

БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1–. С., 1971–.

Востоков 1842: *Востоков, А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842.

Геров: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. С., 1975–978.

ДА: Архив на Секцията по българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при Българската академия на науките.

Дворецкий 1958: *Дворецкий, И. Х.* Древнегреческо-русский словарь. Т. 1–2. М., 1958.

Дьяченко 1993: *Дьяченко, Гр*. Полный церковно-славянский словарь. М., 1993.

Кодов 1969: *Кодов, Хр*. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969.

Нов библейски речник 2007: Нов библейски речник. Изд. „Нов човек“. С., 2007.

Сводный каталог 1984: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв. М., 1984.

СДЯ: Словарь древнерусского языка. XI – XIV вв. Т. 1–4. М., 1988–1991.

Славянски библейски конкорданс 1987: Славянски библейски конкорданс и енциклопедия. Д-р Стефан Банков. Glendale, USA, 1987. Юридический энциклопедический словарь. М., 1987.

Срезн.: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб., 1893–1912.

СРЯ: Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–. М., 1975–

СТБР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1. а–н; Т. 2. о–ѵ. Изд. „Валентин Траянов“. С., 1999, 2009.

Стоянов, Кодов 1964: *Стоянов*, *М., Хр*. *Кодов*. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. С., 1964.

Фасмер: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М., 1986–1987.

Холиолчев и др. 2013: *Холиолчев, Хр., М. Младенов, Л. Радева*. Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. С., 2013.

Христова, Караджова, Икономова 1982: *Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова*. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Т. 1. С., 1982.

Христова, Мусакова, Узунова 2009: *Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова*. Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт. Т. 1. Борина. С., 2009.

Юридически словарь 1987: Юридический энциклопедический словарь. М., 1987.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд (под ред. О. Н. Трубачева). Т. 1–. М., 1974 –.

Berger 1953: *Berger, A*. Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia, 1953.

Constantinescu 1984: *Constantinescu, R*. Vechiul drept romanesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340–1640. Bucureşti, 1984.

Dictionnaire Grec-Français 1996: *Dictionnaire Grec-Français du Nouveau Testament*. Préparé par J.-C. Ingelaere, P. Maraval, P. Perigent. Alliance Biblique Universelle. Strasbourg, 1996.

LS: A Greek-English Lexicon. Compiled by *H. G. Liddell* and *R. Scott*. Oxford, with revised supplement. Clarendon press, Oxford, 1996.

Matejic, Thomas 1992: *Matejic, P., H. Thomas*. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library. The Ohio State University. T. 1–2. Columbus, Ohio, 1992.

Mikl. 1977: *Miklosich, F*. Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe. Wien 1862–1865 (reprint 1977).

ODB: Oxford Dictionary of Byzantium Ed. in Chief Al. Kazdhan. Vol. 1–3. New York, Oxford, 1991.

Panaitescu 1959, 2006: *Panaitescu, P. P*. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR. Vol. 1. Bucureşti, 1959. Vol. 2. Bucureşti, 2006.

Използвани съкращения

Общи съкращения на старозаветните библейски книги според официалното Синодално издание на Българската православна библия

Втор. – книга Второзаконие
Изх. – книга Изход
Лев. – книга Левит
Числ. – книга Числа
Царств. – книга Царства

Издадени източници

Анонимна хомилия – хомилия без запазено начало и открит гръцки първообраз в състава на Клоцовия сборник с предполагаемо авторство на св. Методий (Dostál 1959).

Еклога – византийски светскоправен компендиум на императорите иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и съуправителя му Константин V Копроним (съуправник 720–740; император от 741 до 775 г.), преведен в Преславския книжовен център (Византийская „Эклога законов“ 2011; Burgmann 1983; Благоев 1932).

ЗЗ – Земеделски закон, преводен светскоправен славянски източник с разпространение в руската и южнославянската писмена традиция от XV в. насетне (Византийский земледельческий закон 1984).

ЗСЛ – най-ранният, първият славянски паметник със светска законова регламентация Ꙁаконъ соудьнꙑи людьмъ (Закон за съдене на хората), запазен с най-архаични текстови представители на Кратката му редакция в състава на Устюжката кормчая от началото на XIV в. и в Йоасафската кормчая от XVI в. Издаван многократно (Законъ судный людьмъ 1961; Vašica 1971).

ИК – най-старият известен препис на Светисавския номоканон, наречен Иловичка кормчая по мястото на изписване – Иловица в Бока Которска, Черна гора, в манастира „Св. Архангел Михаил“. Ръкописът се датира от 1262 (6770) г. Фототипно възпроизведен от М. Петрович през 1991 г. (Петровић 1991).

КСП – корпус на класическите старобългарски паметници, лексикографиран според редица палеославистични речници, но представен с най-точни съдържателни параметри според българската традиция в Старобългарския речник в два тома, 1999, 2009 (СТБР 1999, 2009).

МП – руски сборник с поучения и закони за ръководство на съдиите „Мерило праведное“, възникнал в руската писмена традиция в края на XIII в. Издаден фототипно под главното редакторство на М. Н. Тихомиров през 1961 г. (Мерило праведное 1961).

НМ – Νόμος Μοσαϊκός, издаден гръцки текст от Л. Бургман и С. Троянос (Burgmann, Troianos 1979). За пръв път в настоящото изследване славянският преводен текст се представя наборно по фототипното издание на Иловичката кормчая от 1991 г.

ПРЗСЛ – Пространната редкация на Закона за съдене на людете, руска по произход, възникнала въз основа на Кратката редакция (Тихомиров, Милов 1961).

Прохирон – Πρόχειρος νόμος на Василий I Македонянин от около 870 г. Запазен в цялостен вид в славянски превод за пръв път в ИК, 55-а глава. Използван въз основа на фототипното издание на Иловичкия препис на Кормчаята (Петровић 1991).

ЦИАИ 1160 – Номоканон или църковноюридически сборник от втората половина (70-те – 80-те години) на XIV в. в хранилището на Църковно-историческия и архивен институт в София. Съдържа най-ранния известен у нас и един от най-ранните преписи на така наречения Псевдо-Зонарин номоканон. Фототипно издаден (Архивски номоканон 2007).

BT – Burgmann, Troianos 1979

Славянски ръкописи и дигитализирани славянски ръкописи

АХ – Архивски хронограф, хронографска компилация с обемен старозаветен дял, възхождаща към Първото българско царство, епохата на княз Симеон и Преславския книжовен център. Известен по преписи от XV в. Дигитализиран на сайта http:// www. Cyrillomethodiana. com

Барс. 3 – най-старият южнославянски препис на Осмокнижието от молдавски произход, ръкопис № 3 от сбирката на Е. Барсов от Държавния исторически музей (ГИМ) в Москва, датиран от 80-те – 90-те години на XV в. Ръкописът е използваем под формата на микрофилм в Кирило-Методиевския научен център на БАН. Тук използвам отделни ексцерпти, любезно предоставени ми от доц. В. Желязкова, на която специално благодаря.

Букурещка кормчая – ръкопис № 285, XVI в., от сбирката на Библиотеката на Румънската академия на науките (РАН 285). Преписът е от времето на влашкия воевода Нягое Бесараб и по филигранoложки анализ terminus post quem за възникването му е годината 1538. За него вж. основно Panaitescu 1959: 379–383, Цибранска-Костова 2013). Ръкописът е използван de visu.

ГИМ Хлуд. 76 – юридически ръкопис от около 1330–1350 г., двусъставен кодекс с българска и сръбска част, съдържащ ранен препис на Псевдо-Зонариния номоканон (Турилов 2005; Белякова 2007). Използван по микрофилм в Кирило-Методиевския научен център към БАН.

Лавр. – Лавърско петокнижие, единственият оцелял ръкопис от XIV в. с Мойсеевото петокнижие, съхраняван в Руската държавна библиотека (РГБ) в Москва, в сбирката на Троицко-Сергиевата лавра, ф.I.304, ТСЛ № 1, датиран от средата или най-късно от втората половина на XIV в. От интересуващите ни текстове съдържа: Изход л. 56б–91б; Левит л. 91б–110а; Числа л. 110а–135б; Второзаконие л. 135б–166а. Древен превод с някои пропуски, липсва разделение на части и глави. Дигитализиран на сайта на Троицко-Сергиевата лавра: http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php

Ловчански сборник – ръкопис № 13.3.17 от сбирката на А. И. Яцимирски в Библиотеката на Руската академия на науките в Санкт Петербург. В

съвременния си вид това е ръкопис от края на XIV в., в чиято приписка обаче се възпроизвеждат по-ранни сведения за създаване на сборник прототип в духовно средище около митрополитския център Ловеч по времето на благочестивия деспот Йоан Александър, неговия син Михаил Асен и архиепископ Симеон, т.е. преди 1331 г. (Куев 1971: 79–88). Изписан от монах Пахомий. Използван под формата на микрофилм Мф 266/79 в Библиотеката на Българската академия на науките.

НБКМ 1117 – Номоканон от втората половина на XV в. с югозападно български произход в книгохранилището на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София (Стоянов, Кодов 1964: 455–456; Христова, Караджова, Икономова 1982: 81; Райкова 1997). Съдържа редакция на Псевдо-Зонариния номоканон. Ръкописът е използван de visu.

НК – Новгородска (Климентовска, Климентова) кормчая от 1280–1282 г., понастоящем ръкопис ГИМ Син. 132, създадена в Новгород по времето на княз Дмитрий и епископ Климент (Сводный каталог 1984: 207–209; Срезневский 1897: 85–112; Калачов 1850: 19). Славянският препис на Νόμος Μοσαϊκός се използва по предоставено дигитално копие.

ПК – Печатна кормчая от времето на патриарх Никон, издадена в Московския печатен двор през 1653 г. Използва се лично дигитално копие от оригиналния екземпляр от 1653 г.

Пшин. – единственият препис на Осмокнижието в българско книгохранилище, така наречената Пшинска библия от първата четвърт на XVI в.. Ръкописът се съхранява под № 351 в Църковния историко-архивен институт към Българската патриаршия (ЦИАИ 351). Използван е de visu.

РАН 85 – ръкопис № 85 от сбирката на Библиотеката на Румънската академия на науките, 279 листа хартия от XV в., с много липси. Възможен произход от манастира „Нямц“. Съдържа части от Изход, Левит, Числа, Второзаконие, Иисус Навин, Съдии Израилеви, книга Рут, част от Царства. Преписвачът е един и следва школата на монаха Гавриил Урик от същия манастир. Възпроизвежда среднобългарската (търновска) редакция на Осмокнижието, същата като в Барс. 3. Почеркът е полуустав, с малко диакритични знаци, двуеров и двуюсов правопис със следи от смесване на носовки, по 32 реда на страница.

Много киноварни тълкувания и изписване на зачела от старозаветните текстове в полетата на ръкописа. Ръкописът е използван de visu. За ръкописа: Panaitescu 1959: 110; Николова 1998: 21–22.

РАН 148 – сборник от края на XV в., преписан вероятно в Нямц по среднобългарски оригинал с известни сръбски черти (Panaitescu 1959: 188–191; Constantinescu 1984: 106–107, 110–111). Според филиграноложкия анализ на Константинеску е от последната четвърт на XIV в., най-късно самото начало на XV в. В първата си част ръкописът съдържа извадки от Хекзамерона на Севериан Гавалски и 14 хомилии на Йоан Златоуст. От л. 111а до л. 158б се помества препис на Псевдо-Зонариния номоканон. Ръкописът е много скромен и издава монашески скрипторий като място на създаване. Киновар е използван само в инициали, липсват заставки. Двуеров, безюсов, с удвояване на ѻ, и, ї. Негова особеност е форматът in folio и разположението на текста в две колони. Ръкописът е използван de visu.

РАН 726 – Сборник с правила от 1618 г., преписан в Молдова при митрополит Теофан по времето на воеводата Йо Радул за нуждите на манастира „Бистрица" в Сучава. Един от най-ценните молдавски преписи на Псевдо-Зонариния номоканон, който до момента няма публикувано описание. Ръкописът е използван de visu.

Хил. 466 – сръбски превод на Земеделския закон в единствен запазен препис от Хилендарския сборник № 466 от втората четвърт на XV в., издаден от Дж. Радойчич (Радојчић 1955; дигитализиран на www.monumentaserbica.com). Тук се използва дигитализираната версия.

BAR Ms. slav. 636 – ръкопис от сбирката на Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ. Според наличната приписка ръкописът е бил завършен на 9 август 1557 г. по времето на молдовския господар Александру Лъпушнеану (1552–1561 и 1564–1568) и при Сучавския митрополит Григорий, изписан от ръката на йеродиакон Иларион, ученик на този митрополит, по всяка вероятност в манастира „Нямц". Един от най-ценните молдавски юридически сборници с препис на Псевдо-Зонариния номоканон, съчетан със силна линия от догматически, антиеретически, историко-хронографски и апокрифни текстове. Описан незадоволително от П. Панаитеску в неиздадената трета част на неговия опис. Пълно описание у Билярски, Цибранска-Костова 2015. Ръкописът се използва de visu.

Различната сигнатура на ръкописа в настоящия труд е съобразена с обстоятелството, че именно по този начин той се популяризира в научната литература. BAR Ms. slav. 636 е равностойно на РАН 636.

Други електронно базирани ресурси

Библия на Мартин Лутер, издадена от Ханс Луфт във Витенберг през 1534 г., www.biblestudytools.com

Библиите на френски на Л. Сегонд и Д. Мартен могат да се намерят на сайта La Bible en français www.info.org/lsg/ или на Top.Chrétien.com

Вулгата – латински превод на Библията, извършен според преданията от св. Йероним около 386–405 г., www.vatican.va/archive/bible

English Standard Version, ревизирана версия от 1971 г., www.biblestudytools.com

King James Version, завършена през 1611 г. и отпечатана от кралския печатар Робърт Баркър под егидата на крал Джеймс I (1566–1625), www.biblestudytools.com

Елисаветинска Библия, известна още като официална църковнославянска библия от 1751 г., www.holyscripture.ru/bible/

Нова Вулгата – официалният текст на Римокатолическата църква под заглавие Biblia Sacra juxta Vulgatae exemplaria et correctoria Romana, одобрен от Ватикана през 1979 г., www.vatican.va/archive/bible

Септуагинта – гръцки превод на Библията на 70-те, The Greek Old Testament (Septuaginta), http:/www.ellopos.net.elponor/greek-texts/

Всички данни от посочените новобългарски преводи на Библията могат да се намерят на интернет сайта www.Bibliata.com и неговите линкове. Основни сравнителни източници са:

Българска протестантска библия. Ново юбилейно издание от 2008 г. на Българската библия от 1940 г.

Цариградска библия: Библия, сирѣч книгитѣ на Свещенното писанїе на Вехтия и Новия Завѣт. Вѣрно и точно прѣведено от първообразното. Вїена, 1985 (възпроизвежда превода, отпечатан в Цариград през 1871 г., осъществен от д-р И. Ригс, д-р А. Лонг, Хр. Костович и П. Р. Славейков).

Марияна Цибранска-Костова

СТАРИЯТ ЗАВЕТ КАТО ЮРИДИЧЕСКИ ИЗТОЧНИК
Наблюдения върху славянската ръкописна традиция

Коректор *Албена Накева*

Българска. Първо издание
Формат 60×84/16. Печатни коли 20,50

Издателство „Валентин Траянов“
1606 София
тел. 02/851 38 91
e-mail: valentin.trajanov@gmail.com

Подготовка за печат *Валентин Траянов*
Печатница „Дайрект Сървисиз“ ООД

Излязла от печат юни 2016 г.

Избра́нїе ѿ зако́на бгомъ да́наго ізра́иль
тѧномъ моисе́омъ, пе́рвое ѿ сѫдѣ и ѿпра́
вдѣ. гла́въ, пѧтьдесѧтъ.

Не прїимеши слоуха соуетна, ни сѧдеши
съ неправедными быти неправеденъ сви
дѣтель: ни боудеши смногими на зло,
ни приложишисѧ смножествомъ, оуклони
тисѧ со множайшими, ѧкоже ѿвратити
ти соудъ. и оубогаго не помилоуеши на
сѫдѣ: ни развратиши сѫда оубогагѡ вне
гда сѫдитисѧ емоу. ѿ всѧкагѡ глагола не
праведна да ѿстоупиши. неповиннаго и пра
веднаго не оубїеши, и неѡправдаеши нечь
стиваго, и мзды не возмеши, мзда бо
ѡслѣплѧетъ очи видѧщихъ, и погоубл
глаголы праведныхъ. не сотворни
вды в сѫдѣ, ни прїимеши лица оубогагѡ,

ISBN 978-954-9928-69-3
9 789549 928693 >